

□ AİİANA OZONOVA
Çev. SELCEN KOCA

ALTAYLILAR VE ALTAY DİLİ

1. Altay Etnonimi (İç Adlandırma ve Dış Adlandırma)

Altay dili, Rusya Federasyonu'ndaki Altay Cumhuriyeti'nin millî dillerinden biridir. Altay dilinin eski adı Oyrot dilidir (*Oyrot til*). Devrim öncesi yazında farklı diyalektler kullanılmış ve bu diyalektlerin ana dili konuşurları Altay halkının birer parçası hâline gelmiştir. *Altay kiji* olarak adlandırılan Altay dili ana dili konuşurları, Altay Cumhuriyeti'ndeki Türkçe konuşan en büyük gruptur. Kendilerini *Altay* veya *Altay kiji* olarak adlandırırlar. Tarihî kaynaklarda ve diğer resmî belgelerde onlar; *Altay*, *dağlı*, *beyaz* veya *porubezhny Kalmıkları* olarak bilinirler. Modern Altay etnik grubu, son zamanlara kadar kendilerini bağımsız alt-etnik topluluklar olarak tanımlayan, Türkçe konuşan bölgesel kabile gruplarının birleştirilmesinin bir sonucu olarak yakın geçmişte şekillenmiştir.

Kuzey ve güney Altay toplulukları farklı etnik gruplardan oluşmaktadır. Kuzey etnik grubu Kumandı, Tuba ve Çalkanlardan meydana gelmiştir. Güney etnik grubunda ise Altaylılar (veya *Altay kiji*), Teleütler ve Telengitler yer almaktadır. Bunların hepsi, 1990'ların başından beri Altay etnik topluluğunun bir parçası olarak alt-etnik grup statüsüne sahipti. 1993'te Teleüt, Kumandı, Tuba ve Çalkanlara yerli azınlıklar, dillerine bağımsız diller statüsü verilmiş ve dilleri *Red book of the languages of the peoples of Russia* (Rusya halkları dillerinin kırmızı kitabı) içerisinde yer almıştır (Osnovy zakonodatel'stva... 1993; Krasnaya kniga yazykov narodov Rossii, 1994, 5). Daha sonra 2000'de Telengitler, Rusya Federasyonu'ndaki yerli halklar olarak sınıflandırılmıştır. Altaylıların dillerine gelince, Altay edebî dili, Altay alt-etnik grupları içerisinde Altay-kiji diyalektine dayanmaktadır.

2. Din ve Kültür

Altaylıların geleneksel dini Şamanizm'dir («*kam d'ay*»). Altaylıların dinî hayatlarının temelini; doğa kültü, yeryüzüne tapınma, tüm Altay bölgesinde sahiplerin ruhunun bulunduğu (*suu ääzi*, *tuu ääzi*) dair inanış ve aynı zamanda ateş kültü oluşturmaktadır. Güney Altaylılar hâlâ dağlara ve onların ruhlarına; aynı zamanda aile kültürünün kutsal yerlerine tapınmaktadır.

Evren üç dünyaya ayrılmaktadır: Aşağı, orta ve yukarı dünya. Aşağı dünyanın sahibi *Ärlik-biy'*dir. Birisinin hastalanması durumunda, güçlü şamanlar sadece *Ärlik*'in elçileriyle görüşebilmektedir. Orta dünyanın sakinleri olan ruhlar, günümüzde Altaylıların dinî hayatındaki en önemli varlıklardır. Ana ruh olan *Altaydınj ääzi* ('Altay'ın sahibi'), Altay'ın sahibi olan tek ruhdur. Aynı zamanda, yukarı dünyanın tanrıları *Ot-Äne* ve *Umay* da oldukça önemlidir. *Ot-Äne*, evi ateşten korur. *Umay* ise doğumun ve çocukların koruyucusudur. Onlar nadiren yukarı dünyanın tanrılarını çağırırlar. Birkaç Altay boyunun koruyucusu (*tös*) olan yukarı dünya tanrılarından birisi

de *Ul'gen*'dir. Diğer bir yukarı dünya tanrısı ise *Üç-Kurbustan*'dır (Tjuxteneva, Xalemba, Şerstova, Dobžanskaja, 2006: 429-462).

Şaman (kam); insan dünyası, canlılar ve ölümler, tanrılar ve ruhlar arasında bir arabulucudur. Onlar iki dünya arasındaki uyum ve dengeyi korurlar.

Hristiyanlık 18. yüzyılda, 1750-1770 arasında, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Altay ruhani misyonerlerin çalışmalarına başlamasıyla Altaylılar arasında yayılmaya başladı. Özellikle Telengit, Teleüt, Kumandı, Çalkan ve Tuba toplulukları Hristiyanlaştırıldılar. Onlar vaftiz edilmelerine rağmen geleneksel inanç ve âdetlerini korudular.

20. yüzyılın başlarında Burkanizm veya Altaylıların adlandırmalarına göre – *Ak d'aŋ* (beyaz inanç) Altay-kiji'lerin arasında yayılmaya başladı. Burkanizm, Şamanizmin yasakları ve şaman ritüellerinin bir parçası olan kan adamayla (kurban) karakterize edildi. «Yukarı dünyanın» yeni Tanrısı Burkan, geleneksel sorumluluklarla birlikte Panteon'un yerine geçti. «Yukarı dünyanın» yeni Tanrısı, dünyanın ve insanlığın yaratıcısıdır ve ismi her zaman «beyaz» (*Ak-Burkhan*) sıfatıyla kullanılmaktadır. Şamanlar, halkın dualarını organize eden ve insanları iyileştirebilen *d'arlıqçı*'larla yer değiştirdiler. Burkanizm hareketi, Altay etnik oluşumunun dinî şekli olarak düşünülebilir. Ruhani bilgiye sahip insanlar, modern Altaylılar tarafından *neme biler kiji* (gerçek anlamı «bir şeyler bilen insan») olarak adlandırılırlar. Onların inançları çoğunlukla *Altay d'aŋ* olarak adlandırılmaktadır. Altaylıların ana koruyucusu *Altay Kuday*'dır.

Altaylıların dinî inançları, Altay Cumhuriyeti'nde tartışılan en önemli konulardan biridir. 1990'lardan beri birkaç politik dinî hareket şekillenmiştir. Hepsinden önce Budist hareketi «Ak Burkhan» ve Altay'daki Budizm yayılımının güçlü karşıtları olan «Ak d'aŋ» hareketinin farklı kolları gelmektedir. Budist inançlarına göre, Altaylıları birleştiren Budizmdir. Onlar genç Altaylılara *datsans* ismi verilen dinî okullarında Budizmi öğretmektedirler.

Altaylıların halk bilgisi ürünleri özellikle farklı türleriyle çeşitlilik göstermektedir: Kahramanlık destanları, efsaneler, hikâyeler, mitler, şarkılar, alkışlar, bilmeceler, atasözleri ve özdeyişler. Bugüne kadar Altaylılar, hikâye anlatıcılığı ve gırtlaktan şarkı söyleme (throat singing) geleneğini korudular. Özellikle güney Altaylılar arasında bunlar günümüze kadar korunmuştur.

Altay-kiji ve Telengitler enstrümantal müziklerini büyük oranda korumuşlardır; onlar hâlâ *topşuur*, *komus*, *ikili*, *şoor* vb. geleneksel müzik aletlerini kullanmaktadırlar.

Sibiryaya yerli halkları arasından çıkan ilk profesyonel ressam Altaylı Ç. Gurkin'dir (1870-1937). Ç. Gurkin'in hocası ünlü Rus ressam İ. Şişkin idi; ayrıca o, St. Petersburg Sanat Akademisini diplomasız öğrenci olarak bitirmiştir. Zamanında Sibiryaya'nın en büyük şehirleri, kişisel sergilerine ev sahipliği yapmıştır.

Altaylıların profesyonel edebiyatı ve bunun gelişimi denilince akla P. Çagat-Stroev, M. Mundus-Edokov, Ç. Ençinov, P. Kuçiyak isimleri gelmektedir. İlk Altay yazar M. Çevalkov, Teleüt topluluğunun bir üyesi, Hristiyanlık misyonunun üvey çocuğudur. O, kendi yaşamını kaleme almıştır. Sovyet döneminde ortaya çıkan yetenekli yeni şair ve yazarlar şunlardır: I. Şodoev, L. Kokışev, A. Adarov, E. Palkin, K. Tölösöv, B. Ukaçın, J. Kainçin, B. Bedyurov, P. Samık ve diğerleri. Bunların hepsi güney diyalekti, özellikle de Altay-kiji, konuşurlarıdır.

1977’de millî dramatik tiyatro, 1995’te millî filarmoni salonu ve 2002’de Altay Cumhuriyeti’nin millî orkestrası kurulmuştur. 1990’lardan bu yana Gorno Altay’da etnik toplulukların kültürlerini yeniden canlandırma ve yayma; Altay dilini gelişimiyle birlikte koruma süreci başlatılmıştır. Popüler yeni bir halk müziği grubu olan «Ursul» (1993), çocuklara yönelik halk müziği koreografi grubu olan «İristu» (1994), Altay şarkıları halk müziği grubu «Oyoyım» (1995), millî dans tiyatrosu «Altam» (1997) ve «Altay-Kay» (1997), «Tala» (1997) vd. gibi çeşitli müzik orkestraları kurulmuştur. Şiir ve edebiyat festivalleri, şarkı festivalleri, Altay festivalleri vd. gibi farklı aktiviteler yeni millî bayramlar olarak teşvik edilmiştir. Aynı zamanda, el sanatları da yeniden canlandırılmıştır. 1980’lerin sonlarından beri El-Oyın millî bayramında; tiyatro gösterisi, geleneksel kıyafet ve takılar yarışması, geleneksel el sanatları sergisi ve Altay zanaatkarlarının ortaya koydukları süs eşyaları ve geleneksel sporlar gibi pek çok gösteri yapılmaya başladı. 2000’den beri her yaz Altay Cumhuriyeti’ndeki yerli halklara «*Jürük bayram*» (Sedir Bayramı) adındaki bayram ve 2004’ten beri halk hikâyesi anlatıcıları ve gırtlak şarkıcıları tarafından uluslararası *kurultay* düzenlenmektedir.

3. Coğrafya ve Nüfus

Altay topluluklarının çoğu, güneyde Çin ve Moğolistan, batıda Kazakistan, doğuda Tuva ve Hakas Cumhuriyeti ve kuzeyde Kemerovo bölgesi ile çevrili Altay Cumhuriyeti’nde yaşamaktadır. Altaylılar aynı zamanda Rusya Federasyonu’nun Altay bölgesi, Kemerovo bölgesi ve diğer bazı bölgelerinde; Kazakistan, Özbekistan vd. ülkelerde yaşamaktadırlar.

1989 nüfus sayımına göre SSCB’de Kumandılar, Teleütler, Telengitler, Tubalar ve Çalkanlar dâhil olmak üzere 70.777 Altaylı yaşamaktadır. 2002 nüfus sayımında Telengitler, Tubalar ve Çalkanlar dilleri ile birlikte bağımsız topluluklar olarak kabul edildiler. 2002 nüfus sayımına göre Rusya’da [Kumandılar (3.114), Teleütler (2.650), Telengitler (2.399), Tubalar (1.565) ve Çalkanlar (855) dışında] 67.239 Altaylı yaşamaktadır. 67.239 Altay dili konuşuru dışında, 62.494 Rusça konuşuru bulunmaktadır. Altay Cumhuriyeti’nde 62.192 Altaylı yaşamakta; 931 Kumandı, 32 Teleüt, 2.368 Telengit, 830 Çalkan, 1.533 Tuba ve 437 Altaylı, 107 Kumandı, 2.314 Telengit, 148 Çalkan ve 270 Tuba Altay dili konuşmaktadır. 2010 Rusya nüfus sayımına göre Altaylıların bir parçası olan Teleütler ve Kumandılar bağımsız topluluklar; Telengitler, Tubalar ve Çalkanlar ise alt-topluluklar olarak kabul edilmiştir. 2010 nüfus sayımına göre Rusya’da Kumandılar (2.892) ve Teleütler (2.643) dışında 74.238 Altaylı yaşamakta (bu sayının 67.380’ini Altaylılar, 3.712’sini Telengitler, 1.965’ini Tubalar, 1.181’ini Çalkanlar oluşturmaktadır); 55.720 kişi Altay dili (51.687 Altay, 3.516 Telengit, 317 Tuba, 200 Çalkan) ve 69.866 kişi Rusça (63.541 Altay, 3.188 Telengit, 1.959 Tuba, 1.178 Çalkan) konuşmaktadır. Altay Cumhuriyeti’nde ikamet eden Altaylılar, 68.814 kişidir (bu sayının 62.162’si Altaylılardan, 3.648’i Telengitlerden, 1.891’i Tubalardan, 1.113’ü Çalkanlardan oluşmaktadır); Altay Cumhuriyeti’nde ikamet eden 48.583 kişi (44.606 Altay, 3.480 Telengit, 303 Tuba, 194 Çalkan) Altay dili, 64.464 kişi (58.341 Altay, 3.124 Telengit, 1.888 Tuba, 1.111 Çalkan) Rusça konuşmaktadır.

4. Tarih

Kuzey Altaylıların kökenini eski Uygur Türk kabileleri, Kimek-Kıpçak, Yenisey Kırgız, Oğuz aynı zamanda da Samoyed, Ket ve Ugrik kabileleri oluşturmaktadır. Güney Altaylıların etnik çekirdeğinde ise, Türk (552-745), Uygur (745-840) ve Kırgız (8. yüzyıldan 13. yüzyıl başlarına kadar) kağanlıklarının başlıca nüfusunu oluşturan göçebe Türk kabileleri Tele ve Tukyü bulunmaktadır. Fakat onlar, 13. yüzyıl boyunca ve 15-18. yüzyıllar arasında bölgeye yeni gelen Moğol kabileleriyle karışmışlardır (Potapov, Satlev 1998: 40). Oyrotlar; 16. yüzyıl sonu, 17. yüzyıl başlarında Altay'ı fethettiler ve Zungar Hanlığı'na dâhil oldular. 1756'da Dzungaria'ya yenildikten sonra, Altaylılar gönüllü olarak Rusya'nın bir parçası hâline geldiler.

1922'de Oyrot Otonom Bölgesi, Altay bölgesinin bir parçası olarak kuruldu. 1948'de bu bölge Gorno-Altaysk Otonom Bölgesi şeklinde yeniden adlandırıldı. 1991'de Gorno-Altaysk Cumhuriyeti kuruldu ve yine 1991'de cumhuriyetin ismi Altay Cumhuriyeti olarak değiştirildi.

5. Ortografi

18. yüzyılda Gorno Altay, Zungar Hanlığı'nın bir parçası hâline geldiğinde Altaylılar, hem Oyrot dilindeki hem de kendi ana dillerindeki metinleri yazmak için – «todo biçik» veya «üzük biçik» – gibi değişik isimlerle anılan Oyrot alfabesini kullanıyorlardı. Bir Budist keşişi ve Oyrotça öğretmeni olan Zaya Pandita, eski Moğolca yazı sistemini esas alarak bu yazı sistemini geliştirmiştir. Altay soylularına ait «üzük biçik» ile yazılmış pek çok idari belge, Moskova'daki merkez arşivlerinde saklanmaktadır. 18. yüzyılda Zungar Hanlığı yıkılınca bu yazının kullanım alanı daralmıştır (Samaev 1993: 94-99).

1828'de Altay ruhani misyon üyeleri Kiril alfabesini esas alarak 27 harfli Altay alfabesini geliştirdiler: Аа, Бб, Гг, Дд, Јј, Ее, Жж, Зз, Іі, Ыы, Кк (К̄ к̄), Лл, Мм, Нн, Нҥ, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Чч, Шш, Ыы. 1922'de misyoner alfabe, Rusça alıntıları ifade edebilmek için Rus alfabesinden birkaç harf ilave edildi: *в, ф, х, ц, ш, э*. Böylece, geliştirilmiş alfabe toplam 32 harf içeriyordu. 1928'de yaygın şekilde Latinleşmiş alfabenin kabulünün etkisi altında, 29 harf içeren Latinleşmiş Altay alfabesi kabul edildi ve bu alfabe 1931'den 1938'e kadar kullanıldı. 1938'den (1944'teki düzeltme ile birlikte) günümüze kadar, Rusça grafiklere dayanan, Altayca *ө, ј, н, j* sesleri için ek grafemler içeren alfabe kullanılmaktadır. Modern Altay alfabesi 37 harften oluşmaktadır: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Јј, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Ыы, Кк, Лл, Мм, Нн, Нҥ, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя.

Güney grubuna dâhil olan Teleüt diyalektini esas alan Altay yazı dili, misyonerler tarafından geliştirilmiştir. Altaylılar arasında ilk Hristiyan olanların Teleütler olması, bu durumu mümkün kılmaktadır. Yeni yazı dili, yeni kurallarıyla bölgedeki halk arasında kullanılmaya başlamıştır. Bu yazı dili, sadece bölgedeki azınlık bir grup tarafından konuşuluyordu. Bu nedenle 8 Aralık 1923'teki Sovyet işçileri, köylüleri ve Kızıl Ordu temsilcilerinin 2. Bölgesel Kongre Kararnamesinde Altay-kiji diyalekti, Altay edebî dilinin başlıca diyalekti olarak seçildi (Nasilov 2002: 52).

6. Dil

Dilbilimsel Özellikler

Altay dili fonetik açıdan ses uyumu sistemine sahip (synharmonism), morfolojik olarak eklemeli ve sentaks bakımından özne, nesne, yüklem şeklinde kurallı kelime sıralamasına sahip bir dil olarak karakterize edilebilir.

a. Altay Dili ve Türk Dilleri

Altay dili ve diyalektlerinin dilbilimsel sınıflamadaki yeri hakkında Türkologlar arasında görüş birliği yoktur. Araştırmacılar, Altay dilinin güney ve kuzey diyalektlerini farklı gruplara ait olarak sınıflandırmaktadır.

N. A. Baskakov'un etnogenetik ilkelere dayanan sınıflamasına göre; kuzey Altay diyalektleri Türk dillerinin doğu Hun kolunun, Uygur-Oğuz grubunun Hakas alt grubunda yer alan Şor ve Hakas dilleri ve diyalektleri arasında yer almakta; güney Altay diyalektleri ise Kırgız-Kıpçak grubunda yer alan Kırgızcayla birlikte gösterilmektedir (Baskakov 1969).

A. M. Şerbak, güney Altay diyalektlerinin Kırgızca, Kazakça, Tatarca, Karakalpakça, Nogayca, Karayca, Karaçay-Balkarca, Kumukça ve Başkurtça ile birlikte Türk dillerinin Kıpçak grubunda yer aldığı; kuzey diyalektlerinin ise Türk dillerinin sınıflandırması zor, karışmış bir grubu olarak tanımladığı Hakasça, Şorca, Sarı-Uygurca, Aşağı Çulımca ve Orta Çulımca ile aynı grupta olduğu görüşündedir (Şerbak 1994: 39-40).

L. Johanson'un sınıflamasına göre, Altay dili ve diyalektleri Türk dillerinin kuzey-doğu kolunun güney alt grubunda (Sibirya dilleri) yer almaktadır (Johanson 1998: 82-83). C. Schönig, sınıflamasını dilbilimsel-coğrafi yaklaşım üzerine kurmuş, Altay dilini (diyalektlere ayırmadan) kuzey-doğu grubunun Kıpçak özelliği gösteren güney Sibirya Türk dilleri dalının alt grubuna yerleştirmiştir (Schönig 1999: 95).

O. Mudrak'ın görüşüne göre, Altay dilinin tüm diyalektleri tamamen Sibirya olarak adlandırılmayacak, Hakas-Şor ve Gorno-Altaysk alt gruplarına ayrılan bir gruba aittir. Birinci bin yılın sonunda kuzey ve güney diyalektleri, Gorno-Altaysk alt grubunun içinde yer alıyordu. Kuzey diyalektleri Çalkan ve Kumandı, güney diyalektleri ise Oyrot ve Tuba diyalektlerinden oluşuyordu (Mudrak 2002: 713-737).

T. Tekin ve M. Ölmez'in sınıflamasında Altay dili, Eski Türk dilinden çıkmış olarak gösterilmektedir (Tekin, Ölmez 2003).

b. Altay Diyalektolojisi

Altay dilinin diyalekt sistemi kabilelere ait izler taşımakta; Altay halkının boy yapısını ve boy dillerinin homojen olmama özelliğini yansıtmaktadır. N. A. Baskakov ve diğer bilim adamları, Altay dilinin birtakım özelliklere göre başlıca iki gruba ayrılabilceğini ve toplamda altı diyalektinin bulunduğunu tespit etmişlerdir: Kuzey grubu (Kumandı, Tuba ve Çalkan) ve güney grubu (Altay-kiji, Teleüt ve Telengit) (Baskakov 1958).

Günümüzde modern Altay dili içerisinde Teleüt diyalekti ayırt edilmez. Altay Cumhuriyeti'nde Şe balino bölgesinin bazı kasabalarında yaşamakta olan Teleütlerin dili, Altay dili tarafından asimile edilmiştir. Sonradan, 1980-2000 yılları arasında, Altay'a gelen bir grup Teleüt daha bulunmaktadır. Altay Cumhuriyeti dışında (Kemerovo bölgesindeki Belovo'da, Teleüt kasabasında, Novokuznetsk'deki fabrika bölgesinde, Altay bölgesindeki Zarinsk şehrinde) yaşayan bu Teleütler, coğrafi bakımdan izole edilmiş olduklarından Altay edebî dilini kullanmazlar ve kendilerini Altaylılar olarak tanımlamazlar.

Güney grubunda iki diyalekt bulunmaktadır:

1) Altay veya Altay-kiji diyalekti; Altay Cumhuriyeti'nin Onguday, Ust'-Kan, Ust'-Koksa, Çemal ve Şe balino bölgelerinde, Katun', Ursul, Çarış ve Sema ırmaklarında yaşayan halk tarafından konuşulmaktadır;

2) Telengit diyalekti; Ulagan ve Koş-Agaç bölgesindeki bazı yerlerin sakinleri tarafından konuşulmaktadır. N. A. Baskakov, bu diyalektin iki alt diyalektini belirlemiştir: Telengit-Teless alt diyalekti, Çulışman ve Başkaus ırmakları kenarındaki bölgelerde, Teletskoe gölünün güney kıyılarında konuşulmaktadır. Çui alt diyalektinin ana dili konuşurları ise Çui ırmağı kenarlarında yaşamaktadır (Baskakov 1958: 67-68).

Kuzey grubu aşağıdaki üç diyalekten oluşmaktadır:

1) Kumandı diyalekti; Biya ırmağının orta kesiminde ve kavşağında konuşulmaktadır. Kumandılar, Altay Cumhuriyeti'nin Turoçak bölgesinde (Şunarak, Turaçak, San'kin ayl kasabalarında) ve Gorno-Altaysk'te yaşamaktadırlar. Kumandıların pek çoğu Altay Cumhuriyeti dışında, Krasnogorsk'ta (önceki Staro-Bardinsk) ve Altay bölgesindeki Solton'da, Biysk'te; küçük bir grup ise Kemerovo'daki Taştagol bölgesinde yaşamaktadır. N. A. Baskakov, bu diyalektin daha sonra Kumandıların yaşadıkları idari bölgelere adını veren üç alt diyalektini tespit etmiştir: Turaçak, Solton ve Starobardinsk alt diyalektleri. 1950'lerde sonuncusunun en iyi korunmuş alt diyalekt olduğu düşünülüyordu (Baskakov 1958: 68);

2) Tuba diyalekti; Altay Cumhuriyeti'nin Turaçak (Artıbaş, Yogaç, Novotroitsk, Tuloy, Tondoşka, Kebezen', Ust'-Pija, Yaylu kasabalarında) ve Çoi bölgesinde (Paspaul, Salgandu, Karakokşa, Tun'ja, Krasnosel'skoe, Uymen', Uskuç kasabalarında), Biya ırmağı kenarlarında, bu ırmağın kavşağındaki bölgede ve Gorno-Altaysk'teki halk tarafından konuşulmaktadır;

3) Çalkan diyalekti; Altay Cumhuriyeti'nin Turaçak bölgesindeki bazı kasaba (Kurmaç-Baygol, Biyka, Suranaş, Çuika, Turaçak, Tuloy kasabaları) sakinleri tarafından, Lebed ırmağı havzasında ve Gorno-Altaysk'te yaşayanlar tarafından konuşulmaktadır.

N. A. Baskakov'a göre, kuzey ve güney diyalektleri arasındaki başlıca farklılıklar şunlardır: a) Dudak ünlüsü uyumunun tutarlı olmaması: kuzey *polyan* ~ güney *bolyon* 'olmuş'; b) Kısa ve uzun ünlülerde farklı karşılıkların bulunması: kuzey *ul* ~ güney *ol* 'o', kuzey *aac* ~ güney *ooc* 'ağız', kuzey *paar* ~ güney *buur* 'karaciğer'; c) Küçük dil ünsüzü *γ* ve artdamaksıl *g*'nin sonda korunması ve *uu/üü* uzun ünlülerin bunların yerine geçmesi: kuzey *taγ* ~ güney *tuu* 'dağ', kuzey *suγ* ~ güney *suu* 'su'; d) Bazı ilk seslerin birbirinin karşılığı olması: *č* ~ *d'/t'* (kuzey *čil* ~ güney *d'il* 'yıl'; *n'* ~ *d'/t'* kuzey *n'aan* ~ güney *d'aan* 'büyük'); *š'* ~ *č* (kuzey *š'anaq* ~ güney *čanaq* 'kızak'); e) Bazı iç seslerin birbirinin

karşılığı olması: *ž* ~ *č* (kuzey *qaž'an* ~ güney *qačan* 'ne zaman'); *b* ~ *m* (kuzey *tebir* ~ güney *temir* 'demir') vb. Morfolojik farklılıklar da bulunmaktadır: a) Ayrılma hâlinin şekilleri: kuzey *-dîn/-din*, *-tîn/-tin* ~ güney *-daŋ/-deŋ*, *-taŋ/teŋ*, *-naŋ/-neŋ*, örneğin, kuzey *mendin* ~ güney *meneŋ* 'benden'; b) Bazı işaret ve soru zamirlerinin şekilleri: kuzey *po* ~ güney *bu* 'bu', kuzey *t'uy/t'uu* ~ güney *ne* 'ne'; c) Fiil çekiminin çeşitli şekilleri, örneğin şimdiki zaman şekilleri: kuzey *körübit* ~ güney *körüp d'at* 'o görüyor'; d) 3. Tekil şahıs iyelik ekli köklere gelen belirtme hâlinin tam şekli: kuzey *mürigini aldı* ~ güney *börügini aldı* 'O şapkasını aldı.' (Baskakov 1958: 69-73). Aynı zamanda kuzey ve güney diyalektleri arasında bazen iletişimi zorlaştıracak birtakım kelime farklılıkları da görülmektedir. Örneğin: kuzey *tanaq* ~ güney *tumçuq* 'burun', kuzey *çaqajaq* ~ güney *čeček* 'çiçek', kuzey *paq* ~ güney *buu* 'üzüntü', kuzey *t'ooq/čooq* ~ güney *quučin* 'hikâye, söyleşi', kuzey *ääs* ~ güney *bijik* 'yüksek', kuzey *t'ažan/čažan* ~ güney *d'alqu* 'tembel', kuzey *sirli* ~ güney *budî* 'boyamak' vb.

Günümüzde Altay edebî dilinin etkisinin de içinde bulunduğu çeşitli nedenlerden dolayı, kuzey diyalektleri, bunları Altay edebî diline ve böylece güney diyalektlerine yakınlaştıracak birtakım değişimlere maruz kalmaktadır. Örneğin Çalkancada *γ/g* son sesleri düşme sürecindedir: *alıγ* ~ *alu* 'aptal', *suy* ~ *su* 'su'; *γ* sesi Tuba diyalektinde de aynı şekilde düşme sürecindedir: *γ* ~ *w* ~ *u*: *tay* ~ *taw* ~ *tuu* 'dağ'. Çalkan diyalektinde yarı kapantılı ünsüz *č*, duraklamalı *t'* ünsüzüyle değiştirilmektedir: *čer* → *t'er* 'yer' (Fedina 2010: 4).

İ. Y. Selyutina'nın deneysel fonetik araştırmasında toplanan verilere göre, Kumandı diyalektindeki *š* ~ *č* denkliği, hem kuzey hem de güney diyalektine uyumludur: *šanak* 'kızak', fakat *čekpen* 'kıyafet'. İç seste güney diyalektlerinde görülen *č*, kuzey diyalektlerindeki *ž* yerine kullanılmaktadır: *qačan* 'ne zaman', *pičak* 'bıçak'. *u* ~ *o* ünlü denkliğine gelince, Kumandı diyalektinin ünlü sistemi, güney Altay diyalektlerine uygun bir şekilde gelişme göstermektedir: *ol* 'o', *oro* 'çukur' (Baskakov, Selyutina 2010: 96).

İki diyalekt grubu içinde kuzey grubunda pek çok farklılık bulunmaktadır. Bununla birlikte, örneğin Kumandı ve Çalkan diyalektleri ile ortak özellikler taşıyan Tuba diyalekti, kuzey Altay diyalektleri grubu içinde dikkat çekici, kuzey ve güney diyalektleri arasındaki ayrımı karakterize eden kendine has birtakım özelliklere sahiptir. Tuba diyalektinin en önemli özelliği, Kumandı ve Çalkan diyalektlerinin karakteristik özelliği olan ön sesteki *č* yerine, *j* (opsiyonel olarak *t'/d'*) ön sesini tercih etmesidir: Tuba diyalekti *jan/d'an/t'an/n'an* 'dönmek, geri gelmek'. Tuba ünlü sistemi, ünlü fonemler ve diftonglarla karakterize edilmektedir ki bu özellik, onu Yakut diline yaklaştırmaktadır (Sarbasheva 2004: 36-93). Tuba diyalekti, Kumandı ve Çalkan diyalektlerine nazaran Rusça ve Altay edebî dili tarafından daha çok asimile edilmiştir.

Altay dilinin kuzey diyalektleri, Şorca ve Hakasça gibi komşu Türk dilleriyle pek çok ortak özelliğe sahiptir: a) Dudak ünlüsü uyumunun bozulması; b) *č* > *š* sızıcılaşması eğiliminin görülmesi (Altayca *üč*, Çalkanca *üş*, Hakasça *üs*, Şorca *üş* 'üç') ; c) *-sar/-zar/-sa/-za* ile biten ekleme hâli, *saari/zaari* 'yönünde' sontaki edatından meydana gelmiştir; d) *t'at* 'yat' yardımcı fiili, bu dillerde analitik yapının bir parçası ve sentez şekli olarak aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Güney Altay diyalektlerinde ve Altay edebî dilinde ise *tur-* 'durmak' fiili kullanılmaktadır, vb. Bu ayrımın izine, kelime bilgisinde de rastlanabilmektedir, örneğin Altay dilinin kuzey diyalektlerinde (Tuba diyalekti hariç), Hakasça ve Şorcada temel konuşma fiili *d'ooqta-/čooqta-/čooxta-* 'konuşmak, bir şey

söylemek, bir şey demek, bir şeyi öğütlemek' şeklindedir. Aynı dillerde *qazaqta-/xazaqta-* fiili 'Rusça konuşmak' anlamı taşıırken, güney Altay diyalektlerinde *orusta-* fiili kullanılmaktadır (Ozonova, Şagdurova 2013: 96, 123).

c. Fonoloji

Altay dilinde 8 normal sıradan ünlü; *a, ä, o, ö, i, u, ü* ve bunların karşılığı olan 8 uzun ünlü; *aa, ää, oo, öö, ii, uu, üü* olmak üzere toplam 16 ünlü bulunmaktadır (bk. Tablo 1). Burada uzun ünlülerden *ii, uu* düşük üretkenlikleri dolayısıyla periferik olarak düşünülmesi gerektiğinin altı çizilmelidir (Selyutina 2004: 76).

Tablo 1. Altay dilinin ünlü sistemi

Sıra	Ön		Arka	
Açılma derecesi	Dudaksıl	Dudaksıl olmayan	Dudaksıl	Dudaksıl olmayan
Yüksek	ü	i	u	ï
	üü	ii	uu	ïï
Düşük	ö	e	o	a
	öö	ee	oo	aa

Genel Türkçe *j-/y-* yerine, kelime başında *d'* (yazım olarak *j*) sesinin bulunması, Altay diline has bir özelliktir: *d'oq* 'yok', *d'ayim* 'özgürlük', *d'ür* 'yaşamak, yürümek'.

Altay dilinde dudaksıl uyum, açık bir şekilde görülmektedir: *qarındaş=tar=im=la* 'kardeşlerimle', *biçik=ter=i=nde* 'kitaplarında'. Dudaksıl ünlü uyumu kuralları kısmen uygulanmaktadır: *oro=lor=do* 'çukurlarda', *könök=tör=gö* 'kovalar'. Bununla birlikte, modern Altay dilinde dudaksıl uyum ihmal edilebilmektedir: *qol=dï* 'eli', *d'ürüm=ge* 'yaşama'.

Ünsüzler: N. A. Baskakov, Altay dilinde 24 ünsüz ses tespit etmiştir (bk. Tablo 2) (Baskakov 1997: 180).

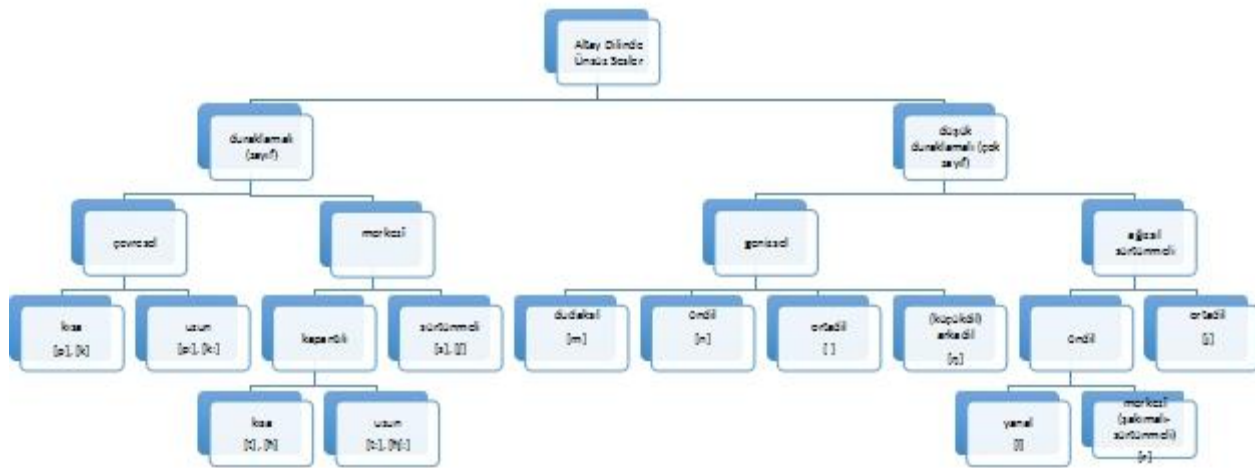
Tablo 2. N. A. Baskakov'a göre Altay dilinde ünsüz sistemi

Sesletim türü	Oluşum türü				
	çift dudaksıl	diş dudaksıl	öndil damaksıl	ortadil damaksıl	arkadil
kapantılı	ötümlü	b	d	g	q
Durakla- malı	ötümsüz	p	t	k	
	sürtünmeli	ötümlü	(v)	ž z	j
	ötümsüz		(f)	š s	(c)
yarı	ötümlü			d'	

kapantılı	ötümsüz		ç (t̥s)
titreşimli genizsel	m	n	ŋ
yanal		l	
şakımalı		r	

M. Ç. Çumakaeva (1978), farklı bir ünsüz sistemi oluşturmakta ve modern Altay dilinde 17 ünsüz ses ayırt etmektedir. M. Ç. Çumakaeva, Altay dilindeki ünsüz sistemini, duraklamalı/düşük duraklamalı karşıtlığı ile duraklamalı kapantılı (veya kapantılı-sürtünmeli) ünsüzlerin sürelerinin (kısa ve uzun) karşıtlığı temelinde yapılandırmıştır. Düşük duraklamalı ünsüzler, uzunluğu belirlenmemiş ünsüzlerdir (Çumakaeva 1978). Şema 1. M. Ç. Çumakaeva'ya göre Altayca ünsüz sisteminin genel görünüşünü sunmaktadır.

Şema 1. M.Ç. Çumakaeva'ya göre Altay dilinin ünsüz sistemi

d. Morfoloji

Altay dilinde şu kelime sınıfları tespit edilmiştir: İsimler, sıfatlar, zarflar, sayılar, zamirler, fiiller, sontakı edatları, bağlaçlar ve parçacıklar.

İsim. Diğer Türk dillerinde olduğu gibi Altay dilinde de isimler; sayı, iyelik ve hâl kategorileriyle karakterize edilmektedir.

Sayı: *-lar/-ler, -lor/-lör* çokluk sayı işaretleyicisi ekidir ve *d, t* ön sesleriyle başlayan çeşitleri de bulunmaktadır.

Sayı çokluk eki *-dar/-der, -dor/-dör* titreşimli *l, m, n, ŋ* ünsüzleriyle biten kelime köklerine gelmektedir: *köl=dör* 'göller', *qam=dar* 'şamanlar', *aŋ=dar* 'hayvanlar', *kün=der* 'günler', *ton=dor* 'kürkler', *bel=der* 'beller'.

Sayı çokluk eki *-lar/-ler*, *-lor/-lör* ünlüyle ve *r, j* ünsüzleriyle biten kelime köklerine eklenmektedir: *bid'e=ler* 'danslar', *toolomo=lor* 'sayılar', *suu=lar* 'ırmaklar', *küskü=ler* 'aynalar', *töö=lör* 'develer', *sanaa=lar* 'düşünceler', *sabar=lar* 'parmaklar', *d'er=ler* 'yerler', *kür=ler* 'köprüler', *aj=lar* 'aylar', *qoj=lor* 'koyunlar'.

-tar/-ter, *-tor/-tör* çokluk ekleri ise duraklamalı ünsüzle biten kelime köklerine gelmektedir: *tomonoq=tor* 'sinekler', *quzuq=tar* 'cevizler', *sös=tör* 'kelimeler', *mürküt=ter* 'kartallar', *ayaş=tar* 'ağaçlar', *kerep=ter* 'gemiler'.

Burada çokluk sayı işaretleyicisinin özel isimlerle kullanılarak bir grup insana işaret ettiğini de özellikle belirtmeliyiz: *Aržan=dar* 'Arzan ve diğerleri', *aqa=m=dar* 'ağabeyim ve diğerleri' (örneğin ağabeyim ve onun aile üyeleri gibi). Özel isimler çokluk sayı ekleriyle birleştğinde, aynı soyadını paylaşan insan gruplarına da işaret edebilir: *Maymanov=tor* 'Maymanovlar, Maymanov ailesi'.

İyelik: İyelik ilişkisi şu eklerle ifade edilmektedir: 1. tekil şahıs: *-im/-im/-m*; 2. tekil şahıs: *-iη/-iη/-η*; 3. tekil şahıs: *-i/-i, -zi/-zi*; 1. çoğul şahıs: *-ibis/-ibis/-bis/-bis* (sözlü ve bazen yazılı dilde), kısa hâli olan *-is/-is/-s* de kullanılabilir; 2. çoğul şahıs: *-igar/-iger, -gar/-ger, -gor/-gör*, sözlü dilde *-ar/-er, -or/-ör, aar/-eer, -oor/-öör* şekli daha yaygındır; 3. çoğul şahıs: *-i/-i, -zi/-zi*.

Teklilik

1. <i>baž=im</i> 'başım'	<i>qožoη=m</i> 'şarkım'	<i>töö=m</i> 'devem'
2. <i>baž=iη</i> 'başın'	<i>qožoη=iη</i> 'şarkın'	<i>töö=η</i> 'deven'
3. <i>baž=i</i> 'başı'	<i>qožoη=i</i> 'şarkısı'	<i>töö=zi</i> 'devesi'

Çokluk

1. <i>baž=ibis</i> (<i>baž=is</i>)	<i>qožoη=ibis</i> (<i>qožoη=is</i>)	<i>töö=bis</i> (<i>töö=s</i>)
'başımız'	'şarkımız'	'devemiz'
2. <i>baž=igar</i> (<i>baž=aar</i>)	<i>qožoη=igar</i> (<i>qožoη=oor</i>)	<i>töö=gör</i> (<i>töö=r</i>)
'başınız'	'şarkınız'	'deveniz'
3. <i>baž=i</i>	<i>qožoη=i</i>	<i>töö=zi</i>
'başları'	'şarkıları'	'develeri'

Hâl: Altay dilinde sekiz hâl vardır: Yalın (YAL), ilgi (İLG), yönelme (YÖN), belirtme (BEL), vasıta (VST), direktif (DİR), bulunma (BUL) ve ayrılma (AYR).

Basit isim çekimi: Tüm hâl ekleri kökün son sesine ve ünlü kompozisyonuna uygun fonetik varyantlara sahiptir (bk. Tablo 3 ve Tablo 4).

Tablo 3 Basit çekimde hâl ekleri

Gövde sonu Hâller	Ünlüyle biten gövdeler	Genizsel ünsüzle (<i>m, n, η</i>) biten gövdeler	Genizsel olmayan Ötümsüz ünsüzle titreşimli ünsüzle (<i>l, r</i>) biten gövdeler ve <i>j</i> ile biten gövdeler	
Yalın				
İlgi	-niñ/-niñ	-niñ/-niñ	-diñ/-diñ	-tiñ/-tiñ
Yönelme	-ya/-ge, -yo/-gö	-ya/-ge, -yo/-gö	-ya/-ge, -yo/-gö	-qa/-ke, -qo/-kö
Belirtme	-ni/-ni	-di/-di	-di/-di	-ti/-ti
Vasıta	-la/-le, -lo/-lö	-la/-le, -lo/-lö	-la/-le, -lo/-lö	-la/-le, -lo/-lö
Direktif	-den	-den	-den	-ten
Bulunma	-da/-de, -do/-dö	-da/-de, -do/-dö	-da/-de, -do/-dö	-ta/-te, -to/-tö
Ayrılma	-nañ/-neñ, -noñ/-nöñ	-nañ/-neñ, -noñ/-nöñ	-dañ/-deñ, -doñ/-döñ	-tañ/-teñ, -toñ/-töñ

Tablo 4 Basit isim çekimleri

Gövde sonu Hâller	Ünlüyle biten gövdeler	Genizsel ünsüzle (<i>m, n, η</i>) biten gövdeler	Genizsel olmayan Ötümsüz ünsüzle titreşimli ünsüzle (<i>l, r</i>) biten gövdeler ve <i>j</i> ile biten gövdeler	
Yalın	tura 'ev'	qulun 'tay'	til 'dil'	köznök 'pencere'
İlgi	tura=niñ	qulun=niñ	til=diñ	köznök=tiñ
Yönelme	tura=ya	qulun=ya	til=ge	köznök=kö
Belirtme	tura=ni	qulun=di	til=de	köznök=ti
Vasıta	tura=la	qulun=la	til=le	köznök=lö
Direktif	tura=den	qulun=den	til=den	köznök=ten
Bulunma	tura=da	qulun=da	til=de	köznök=tö
Ayrılma	tura=nañ	qulun=nañ	til=deñ	köznök=töñ

İyelik çekimi yönelme, belirtme ve bulunma hâllerinde farklılık göstermektedir. Örneğin 1. tekil şahısta yönelme hâli ünsüzle başlayan (-ya/-ge, -yo/-gö) ve ünlüyle başlayan (-a/-e, -o/-ö) şekillere sahiptir, 2. tekil şahıs için ise -a/-e, -o/-ö ekleri işletilmektedir. 3. şahsın belirtme hâlinde -n işaretleyicisi bulunmaktadır; yönelme, direktif ve bulunma hâlinde ise ara ek *n* kullanılmaktadır (bk. Tablo 5 ve Tablo 6).

Tablo 5 Şahıslara göre iyelik çekimlerinde hâl ekleri

Kişi	1. şahıs		2. şahıs		3. şahıs
Hâller	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil, Çoğul
Yalın					
İlgi	-niŋ/-niŋ	-tiŋ/-tiŋ	-niŋ/-niŋ	-diŋ/-diŋ	-niŋ/-niŋ
Yönelme	-a/-e, -o/-ö	-qa/-ke	-a/-e, -o/-ö	-ya/-ge, -yo/-gö	-na/-ne
Belirtme	-di/-di	-ti/-ti	-di/-di	-di/-di	-n
Vasıta	-la/-le, -lo/-lö	-la/-le	-la/-le, -lo/-lö	-la/-le, -lo/-lö	-la/-le
Direktif	-den	-ten	-den	-den	-nden
Bulunma	-da/-de, -do/-dö	-ta/-te	-da/-de, -do/-dö	-da/-de, -do/-dö	-nda/-nde
Ayrılma	-naŋ/-neŋ, -noŋ/-nöŋ	-taŋ/-teŋ	-naŋ/-neŋ, -noŋ/-nöŋ	-daŋ/-deŋ, -doŋ/-döŋ	-naŋ/-neŋ

Tablo 6 Şahıslara göre iyelik çekimi

Kişi	1. şahıs		2. şahıs		3. şahıs
Hâller	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil, Çoğul
Yalın	<i>ada=m</i> 'benim babam'	<i>ada=bis</i> 'bizim babamız'	<i>ada=ŋ</i> 'senin baban'	<i>ada=gar</i> 'sizin babamız'	<i>ada=zi</i> 'onun babası, onların babaları'
İlgi	<i>ada=m=niŋ</i>	<i>ada=bis=tiŋ</i>	<i>ada=ŋ=niŋ</i>	<i>ada=gar=diŋ</i>	<i>ada=zi=niŋ</i>
Yönelme	<i>ada=m=ga (=a)</i>	<i>ada=bis=qa</i>	<i>ada=ŋ=a</i>	<i>ada=gar=ga</i>	<i>ada=zi=na</i>
Belirtme	<i>ada=m=di</i>	<i>ada=bis=ti</i>	<i>ada=ŋ=di</i>	<i>ada=gar=di</i>	<i>ada=zi=n</i>
Vasıta	<i>ada=m=la</i>	<i>ada=bis=la</i>	<i>ada=ŋ=la</i>	<i>ada=gar=la</i>	<i>ada=zi=la</i>
Direktif	<i>ada=m=den</i>	<i>ada=bis=ten</i>	<i>ada=ŋ=den</i>	<i>ada=gar=den</i>	<i>ada=zi=nden</i>
Bulunma	<i>ada=m=da</i>	<i>ada=bis=ta</i>	<i>ada=ŋ=da</i>	<i>ada=gar=da</i>	<i>ada=zi=nda</i>
Ayrılma	<i>ada=m=naŋ</i>	<i>ada=bis=taŋ</i>	<i>ada=ŋ=naŋ</i>	<i>ada=gar=daŋ</i>	<i>ada=zi=naŋ</i>

Zamirler, kelimelerin yerine geçerek onları gösterme fonksiyonu sergileyen özel bir sınıftır. Dilde zamirler, isimden türemiş kelime sınıfı sistemine paralel özel bir sistem oluşturur. Altay dilinde zamirler, tüm temel kelime sınıflarının yerine geçebilirler: İsimler, sıfatlar, sayılar, zarflar ve fiiller. V. İ. Rassadin (1978), Altay dilinde şu zamir türlerini tespit etmiştir: İsim, sıfat, sayı, zarf ve fiilleri temsil eden zamirler (bk. Tablo 7).

Tablo 7 Altay dilinde zamirler

	Soru	Belgili	Belgisiz
İsimleri eden zamirler	temsilsil <i>kem</i> 'kim', <i>ne</i> 'ne'	<i>men</i> 'ben', <i>sen</i> 'sen', <i>ol</i> 'o', <i>bis</i> 'biz', <i>kem de</i> 'biri', <i>ne de</i> 'bir şey'; <i>kem-kem sler</i> 'siz', <i>olor</i> 'onlar'; <i>boyim</i> 'biri', <i>ne-ne</i> 'bir şey' 'kendim', <i>boyiñ</i> 'kendin', <i>boyi</i> 'kendi', <i>boyibis</i> 'kendimiz', <i>boyigar</i> 'kendiniz', <i>boylori</i> 'kendileri'	
Sıfatları eden zamirler	temsilsil <i>qandiy</i> 'hangisi', <i>bu</i> 'bu', <i>ol</i> 'o', <i>tuqu/tuu/tu</i> 'şu <i>qandiy</i> da 'biraz', <i>qazi</i> da 'bazı', <i>qazi</i> 'hangi biri', (konuşur tarafından görülebilen <i>qančançi</i> da 'sayı ile bazı, bir şey', <i>qančançi</i> 'sayı ile uzaktaki nesne için), <i>mindi</i> 'onun <i>kemniñ</i> de 'birisinin', <i>neniñ</i> de 'bir hangisi', <i>kemniñ</i> gibi', <i>andiy</i> 'bunun gibi', <i>tuqundiy</i> şeyin', <i>kemdiyi</i> de 'birisinin'; <i>qandiy-</i> 'kimin', <i>neniñ</i> 'konuşurun görebildiği şey gibi', <i>qandiy</i> 'hiç, bazı', <i>qazi-qazi</i> 'hiç, bazı', 'neyin' <i>bastira</i> 'bütün', <i>onço</i> 'hepsi', <i>meniñ kemniñ-kemniñ</i> 'birisinin', <i>neniñ-</i> 'benim', <i>seniñ</i> 'senin', <i>oniñ</i> 'onun', <i>neniñ</i> 'bir şeyin' <i>bistiñ</i> 'bizim', <i>slardiñ</i> 'sizin', <i>olordiñ</i> 'onların'		
Sayı ifade eden zamirler	<i>qanča</i> 'ne kadar', <i>minča</i> 'bunca', <i>anča</i> 'anca'	<i>qanča kire</i> 'ne kadar'	<i>qanča da</i> 'biraz', <i>qanča da qirä</i> 'biraz'; <i>qanča-qanča</i> 'birkaç'
Zarfları eden zamirler	temsilsil <i>qayda</i> 'nerede', <i>minda</i> 'bura', <i>anda</i> 'ora', <i>tuqunda qanayip ta</i> 'her nasılsa', <i>qanay da</i> 'her <i>qaydaar</i> 'şura (konuşur tarafından nasılsa, bazı yolla', <i>qayda da</i> 'bir 'nereden', <i>qaydañ</i> görülebilen yer)', <i>minañ</i> 'buradan', <i>yerde</i> , <i>qaydañ da</i> 'bir yerden', 'nereden', <i>qačan anañ</i> 'oradan', <i>tuqunañ</i> 'şuradan <i>qaydaar da</i> 'bir yere', <i>qačan da</i> 'ne zaman', <i>qana-</i> (konuşur tarafından görülebilen 'bazen'; <i>qanayip-qanayip</i> 'her nasılsa', <i>yip</i> 'nasıl', <i>yerden</i> '), <i>minaar</i> 'bura', <i>anaar qanay-qanay</i> 'her nasılsa', <i>qayda-qanay/qanayda</i> 'ora', <i>minay</i> 'bunun gibi', <i>anayqayda</i> 'bir yer', <i>qaydañ-qaydañ</i> 'bir 'nasıl, hangi yolla' 'şunun gibi'		<i>qaydaar-qaydaar</i> 'bir yere', <i>qačan-qačan</i> 'bazen'
Fiilleri temsil eden zamirler	<i>qanaydar</i> 'ne <i>minaydar</i> 'bunun gibi yapma', <i>qanaydar da</i> 'bir şey yapma, bir yapalım'	<i>anaydar</i> 'şunun gibi yapma'	şekilde davranma'

Olumsuz zamirler, genellikle belgisiz zamir köklerinin belirli olumsuzluk işaretleyicileriyle birleştirilmesi yoluyla oluşturulur: *kem de bilbes* 'kimse bilmez', *kem de d'oq* 'kimse yok', *kem de ämes* 'hiç kimse'.

Tablo 8 Şahıs zamirlerinin çekimi

Hâl	Şahıs Zamirleri					
Yalın	men 'ben'	sen 'sen'	ol 'o'	bis 'biz'	sler 'siz'	olor 'onlar'
İlgi	meniñ	seniñ	oniñ	bistiñ	slardiñ	olordiñ
Yönelme	mege	sege	oyo	biske	slerge	oloryo

Belirtme	meni	seni	onı	bisti	slerdi	olordı
Vasıta	menle	senle	onıla	bisle	slerle	olorlo
Direktif	menden	senden	olden	bisten	slerden	olorden
Bulunma	mende	sende	ondo	biste	slerde	olordo
Ayrılma	meneŋ	seneŋ	onoŋ	bisteŋ	slerdenŋ	olordoŋ

Tablo 9 İşaret zamirlerinin çekimi

Zamirler	İşaret zamirleri	
Hâller		
Yalın	bu 'bu'	tuqu 'şu'
İlgi	mîniŋ	tuquniŋ
Yönelme	boyo	tuquya
Belirtme	mîni	tuquni
Vasıta	mînila	tuqula
Direktif	buden	tuquden
Bulunma	mînda	tuquda
Ayrılma	mînaŋ	tuqunaŋ

Tablo 9 Soru zamirlerinin çekimi

Zamirler	Soru zamirleri	
Hâller		
Yalın	kem 'kim?'	ne 'ne?'
İlgi	kem=niŋ	ne=niŋ
Yönelme	kem=ge	ne=ge
Belirtme	kem=di	ne=ni
Vasıta	kem=le	ne=le
Direktif	kem=den	ne=den
Bulunma	kem=de	ne=de
Ayrılma	kem=neŋ	ne=deŋ

Tablo 10 Dönüşlülük zamirlerinin çekimi

Hâller	Dönüşlülük zamiri					
Yalın	boyim kendim'	'ben boyiŋ kendin'	'sen boyi kendisi'	'o boyibis kendimiz'	'biz boyiyar 'siz kendiniz'	boyilorı 'onlar kendileri'
İlgi	boyimniŋ	boyiŋniŋ	boyiniŋ	boyibistiŋ	boyiyardiŋ	boyiloriniŋ
Yönelme	boyima	boyiŋa	boyina	boyibisqa	boyiyarya	boyilorina
Belirtme	boyimdi	boyiŋdi	boyin	boyibisti	boyiyardi	boyilorin
Vasıta	boyimla	boyiŋla	boyila	boyibisla	boyiyarla	boyilorila
Direktif	boyimden	boyiŋden	boyinden	boyibisten	boyiyarden	boyilorinden
Bulunma	boyimda	boyiŋda	boyinda	boyibista	boyiyarda	boyilorinda
Ayrılma	boyimnaŋ	boyiŋnaŋ	boyinaŋ	boyibistaŋ	boyiyardaŋ	boyilorinaŋ

Sayılar. Nicelik sayıları: *bir* 'bir', *äki* 'iki', *üç* 'üç', *tört* 'dört', *beş* 'beş', *altı* 'altı', *d'eti* 'yedi', *segis* 'sekiz', *toyus* 'dokuz', *on* 'on', *on bir* 'on bir', *d'irme* 'yirmi', *odus* 'otuz', *törtön* 'kırk', *bežen* 'elli', *altan* 'altmış', *d'eten* 'yetmiş', *segizen* 'seksen', *toyuzon* 'doksan', *d'üs* 'yüz', *muḡ* 'bin'. Altay dilindeki 10'a kadar tüm sayılar, aynı zamanda *d'üs* 'yüz' ve *muḡ* 'bin', tüm Türk dillerinde ortaktır. Bunun yanında Altay dili sayı sisteminde, *nol'* (ноль) 'sıfır' gibi Rusçadan ödünçlenen ve *million* (миллион) 'milyon', *milliard* (миллиард) 'milyar', *trillion* (триллион) 'trilyon' vb. uluslararası sayı isimleri de bulunmaktadır.

Kuzey Altay diyalektlerinden Çalkan ve Kumandı diyalektlerinde *qiriq/qırq* ve *älüy/iliy* sırasıyla 40 ve 50'ye işaret etmek için kullanılır.

40'dan 90'a kadar olan kompleks sayılar nicelik sayıları ve *on* 'on' kelimesinin birleşimi ile oluşturulmaktadır: *törtön* 'kırk' (< *tört* 'dört' + *on* 'on'), *bežen* 'elli' (< *beş* 'beş' + *on* 'on'). Aynı durum yüzler basamağındaki sayılar için de geçerlidir. Bu tür sayılar nicelik sayılarının *d'üs* 'yüz' ile birleşimiyle şekillenir: *üç d'üs* 'üç yüz', *beş d'üs* 'beş yüz'. Binler basamağındaki sayılarda ise nicelik sayıları ile *muḡ* 'bin' kelimesi birleştirilir: *on muḡ* 'on bin'.

Modern Altay edebî dilinde *tümen* '1) on bin; 2) çok sayıda' anlamlarına gelmekte, bazen *on muḡ* 'on bin' yerine 10.000 sayısına işaret etmektedir.

Onlar, yüzler ve binler (11'den 19'a, 21'den 29'a vb.) arasındaki sayılara işaret eden birleşik nicelik sayıları, basit ve kompleks sayıların azalma kuralına göre birleştirilmesiyle oluşmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, yüksek seviyedeki rakamlar her zaman düşük seviyedeki rakamlardan önce gelmektedir: *d'üs altan segis* '168', *üç muḡ tört d'üs on d'etu* '3417'.

Sıra sayıları nicelik sayılarının köklerine *-(i)nçi/-(i)nçi* ekleri getirilerek oluşturulur: *bir=inçi* 'birinci', *altı=nçi* 'altıncı', *üç=inçi* 'üçüncü', *tört=inçi* 'dördüncü', *toyuz=inçi* 'dokuzuncu'. *d'irme=zi=nçi* 'yirminci' bir istisna oluşturmaktadır. Burada sayı köküne önce 3. tekil şahıs iyelik eki *=zi* gelmekte, ardından sıra bildiren *=nçi* eki gelmektedir. Kompleks ve bileşik sayıların sıra sayıları, yukarıda belirtilen eklerin, en son bileşene eklenmesiyle oluşmaktadır: *d'üs altan segiz=inçi* '168.'. *birinçi* kelimesinin yanında *baştapqı* kelimesi de 'birinci' anlamında kullanılabilir: *baştapqı qlass* 'birinci sınıf', *baştapqı qar* 'ilk kar', *baştapqı d'er* 'ilk yer'.

Berberlik sayıları iki şekilde oluşmaktadır: 1) Nicelik sayısına *-ü/-u* ekinin eklenmesiyle: *bir=ü* 'biri, birisi', *äk=ü* 'ikisi, ikisi birlikte', *üç=ü* 'üçü, üçü birlikte', *tört=ü* 'dördü, dördü birlikte', *bež=ü* 'beşi, beşi birlikte', *alt=u* 'altısı, altısı birlikte', *d'et=ü* 'yedisi, yedisi birlikte'. Altay dilinde sadece 1'den 7'ye kadar olan sayılara *-ü/-u* eki eklenebilmektedir. 2) Berberlik sayılarına *-la/-le* ekinin ve 1. çoğul şahıs, 2. çoğul şahıs, 3. şahıs iyelik eklerinden birinin getirilmesiyle: *bež=ü=le=zi* 'onların beşi', *bež=ü=le=bis* 'bizim beşimiz', *bež=ü=le=ger* 'sizin beşiniz'.

Üleştirme sayıları nicelik sayılarına ayrılma hâli ekinin getirilmesiyle oluşmaktadır: *beš=teḡ* 'beşer', *altı=daḡ* 'altışar', *on=noḡ* 'onar'.

Yaklaşık sayılar aşağıda belirtilen dört şekilde ifade edilmektedir: 1) İki nicelik sayısını tekrar ederek. Bu yapıda küçük rakam, büyükten önce gelmektedir: *beš-altı at* 'beş-altı at', *äki-üç kiži* 'iki-üç kişi'; 2) Nicelik sayısını 'yaklaşık olarak, hemen hemen, civarında' gibi anlamlara gelen *kire* (*kirezi*, *kirelü*), *šidar*, *d'uuq* kelimeleriyle birleştirerek: *törtön kire köbölök* 'yaklaşık kırk kelebek', *tört d'üske*

şidar tura 'dört bin kadar ev'; *ongo d'uuq kiži* 'hemen hemen on kişi'; 3) Nicelik sayısının çoğul şeklinin yuvarlak sayıları sayılıp *toolu* 'sayım' kelimesi ile birleştirilmesi. Bu yapıda yaklaşık sayı ile birleştirilen isim de çokluk şeklindedir: *d'üster toolu turistter* 'turistlerin yüzü'; 4) İlk konumda hâl eki almış nicelik sayısının *ažira* 'üzerinde, fazla', *artiq* 'üzerinde, fazla', *as* 'az', *köp* 'çok' kelimeleriyle birleştirilmesi: *onnoñ ažiira kiži bolgon* 'ondan fazla kişi varmış', *dirmeneñ as ämes baldar* 'Çocuklar yirmiden az değildi', *üč d'üsteñ köp d'uučildar* 'üç yüzün üzerinde asker'.

Kesirli sayılar şu şekillerle ifade edilmektedir:

1) Payda ismi + ilgi hâli eki almış *ülü* 'bölü' + pay ismi + 3. tekil şahıs iyelik eki almış *ülü* 'bölü'=zi. Örnek: *tört ülüniñ äki ülüzi* '2/4'.

2) İlgi hâli eki almış payda ismi + pay ismi + 3. tekil şahıs iyelik eki almış *ülü* 'bölü'=zi: *segistiñ tört ülüzi* '4/8'.

3) Pay ismi + ilgi hâli eki almış payda ismi: *üč törttiñ* '3/4'.

Karışık kesirli sayılar, tam sayı ismi ile kesirli sayılı *büdün* 'bütün' kelimesinin birleşimi ile oluşturulur: *tört büdün altı onniñ ülüzi* '4⁶/10' vb.

Ondalı sayılar da aynı şekilde ifade edilir: *nol' büdün altı onniñ* '0,6'.

Altay dilinde parça (veya yarım) miktarını belirtmek için tam sayıyı gösteren kelimenin sonuna gelen *d'arim* 'yarım' kelimesi kullanılır: *üč d'arim* '3,5', *tört d'arim* '4,5'; fakat 1,5; *büdün d'arim* 'bir buçuk' şeklinde *büdün* 'bütün' kelimesi kullanılarak ifade edilir.

Bölünebilir sayılar *qatap* 'defa' kelimesinin bir nicelik ve sıra sayısı ile birleştirilmesiyle oluşturulur (*qata* zarf-fiil şekli = 'belirli bir sayı katmanını koymak'): *on qatap* 'on defa', *üč qatap* 'üç defa'.

Sıfatlar. Beş karşılaştırma derecesine sahiptir: 1) Niteliğin pozitif derecesi (temel şekil). Analitik ve çekimli yolla kullanılan diğer bütün şekiller, bu temel şekilden gelmektedir. 2) Küçültme (zayıflatma) derecesi; 3) Kuvvetlendirme (pekiştirme) derecesi; 4) En üstünlük derecesi; 5) Karşılaştırma derecesi.

Pozitif derece, diğer karşılaştırma derecelerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu derece, hiçbir biçim işaretleyicisine sahip değildir: *qızıl* 'kızıl', *d'aan* 'büyük', *bijik* 'uzun' vb.

Küçültme derecesi *-zımaq/-zimek*, *-sımaq/-simek*, *-mtiq/-mtik*, *-tim/-tim* ekleriyle oluşturulmaktadır: *açu=zımaq* 'hafif acı', *sooq=sımaq* 'hafif soğuk', *boro=mtiq* 'hafif gri', *qičqıl=tim* 'hafif ekşi', *qızıl=tirim* 'hafif kızıl'. Analitik olarak ise küçültme derecesi, niteleyen kelimenin önüne getirilen *ämeš* 'az, biraz', *čala* 'az, biraz' parçacıklarıyla ifade edilmektedir: *ämeš aldas* 'biraz aptal', *čala uzun* 'biraz uzun'.

Kuvvetlendirme derecesi şu şekillerle oluşturulur: 1) Temel sıfatın bütün veya parça hâlinde tekrar edilmesi: *d'oon-d'oon toormoštör* 'büyük büyük kütükler', *qap-qara köstörlü* 'kara kara gözlü'; 2) Bir sıfatın, niteleyenin önüne getirilen parçacık ve zarflarla (*ötküre* 'aşırı derecede, çok fazla', *sırañay* 'çok', *sürekey* 'çok', *süreen* 'çok', *qorqıştu* 'çok', *qorqış* 'çok', *tij* 'çok, son derece') birleştirilmesi: *ötküre uzun ton* 'oldukça uzun kaban', *sırañay d'uuq nököri* 'onun çok yakın arkadaşı', *qorqıştu sayıştu uul* 'çok zeki çocuk', *tij ooru kiži* 'ciddi şekilde hasta kişi'.

En üstünlük derecesi şu şekillerle ifade edilir: 1) Bir sıfatın niteleyenin önüne getirilen *añ* 'en', *kök* 'tamamen', *su* 'büsbütün' parçacıklarıyla birleştirilmesi: *añ küçtü baatir* 'en güçlü savaşçı', *kök d'alqu* 'en tembel', *su altay tille aytqan* 'tamamen Altayca konuşan'; 2) İlk konumda hâl eki almış bir sıfatla, aynı sıfatın temel (pozitif) şeklinin birleştirilmesi: *tatudañ tatu* 'en tatlı'.

Karşılaştırma derecesi şu şekillerle oluşturulur: 1) Karşılaştırmada bir sıfat ile karşılaştırılacak iki nesneye işaret eden iki isim bulunur; karşılaştırılacak isimlerden biri yalın hâlde iken diğeri ayrılma hâli eki alır: *Qadin Ursuldañ d'aan* 'Katun Ursul'dan büyüktür', *adazi uulinañ d'abis* '(onun) babası oğlundan kısadır'; 2) Sona gelen *körö* 'göre' edatıyla kurulan yapılar. Bir nesne ve nitelik derecesini, karşılaştırılan diğeri nesnenin nitelik derecesiyle kıyaslayan ilk bileşen yönelme hâli eki almış bir isim veya zamirdir. İkinci bileşen sona gelen *körö* 'köre' edatıdır. Üçüncü bileşen yalın hâldeki bir isim veya zamir iken dördüncü bileşen ise bir sıfattır: *sıynına körö Ayas d'alqu* 'Kız kardeşine göre Ayas tembel'.

Zarflar. Altay dilinde aşağıdaki leksik-semantik zarf sınıfları tespit edilmiştir: a) Davranış zarfları: *türgen* 'çabukça', *tabilu* 'sakince, temkinli bir şekilde, acele etmeden', *tuyqazinañ* 'gizlice, el atından'; b) Nicelik zarfları: *toltıra* 'büsbütün', *bütkülünçe* 'tamamen, büsbütün'; c) Zaman zarfları: *başkün* 'yarından önceki gün', *qışqıda* 'kışın'; d) Yer zarfları: *iraaqta* 'uzakta', *tömörtineñ* 'aşağıda'; e) Amaç ve neden zarfları: *önötiyin* 'kasten, bile bile', *qalas* 'boşuna, beyhude'.

Fiil zaman, kip, çatı, görünüş (kılınış) ve kişi kategorilerine sahiptir.

Zaman şimdiki, gelecek ve geçmiş olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Şimdiki zaman üç temel şekilde ifade edilmektedir: a) *-ip/-ip/-p, -up/-üp + d'at-* (*tur-, otur-, d'ür-*) (güncel şimdiki zaman); b) *-at/-et/yt, -ot/öt* (genel şimdiki zaman); c) *-adiri/-ediri* (bitmemiş görülen şimdiki zaman).

Güncel şimdiki zaman ve genel şimdiki zaman *-(i)p d'at-* (*tur-, otur-, d'ür-*) analitik şekliyle ifade edilmektedir: *Tişqari d'aaş d'ap d'at* 'Dışarıda yağmur yağıyor'.

-at şekli genel şimdiki zaman ve geniş zaman anlamları taşımaktadır (Dyrenkova 1940): *D'asqida qar qayilat* 'Kar baharda erir'.

Modern Altaycada sadece sınırlı sayıdaki fiil *-adiri/-ediri* ekleriyle ifade edilebilir: *par-* 'varmak (konuşurdan uzaklaşmak)', *kil-* 'gelmek (konuşura doğru)', *apar-* 'götürmek', *äkel-* 'getirmek': *Aqam kelediri* 'Ağabeyim geliyor (ben onu görebiliyorum)'. Bu yapı hemen şimdi meydana gelen ve konuşurun görebildiği bir eyleme işaret eder.

Geçmiş zaman şu temel şekillerle ifade edilir: 1) *-di/-di* (geçmiş zaman): *Ayilçilar keldi* 'Misafirler geldi'; 2) *yan/gen, -yon/-gön* (bitmişlik): *Bügün Samir d'enğen* 'Samir bugün kazanmış'; 3) *-atan/-eten, -oton/-ötön* (geçmiş alışkanlıklar): *Äñirler sayın d'aanabistiñ çörçöktörin uyatanis* 'Geceleri büyükannenin hikâyelerini dinledik'; 4) *-ptir/-ptir* (dolaylı geçmiş): *Ozo-ozo ozodo Altayda İristu dep uulçaq d'urtaptir* 'Uzun zaman önce Altay'da İristu isimli bir çocuk yaşarmış'.

Belirsiz gelecek *-ar/-er/-r, -or/ör* ekleriyle ifade edilir: *Ol sege izener* 'O sana güvenecek'; *Uuldar meni soyor* 'Çocuklar beni dövecek'.

Altay dilinde pek çok betimleyici şekil ve bir eylemin zamana bağlı özelliklerini belirten analitik yapı bulunmaktadır (Tybykova 1989; Tazranova 2005).

Kip. Altay dilinde bildirme, emir, istek-izin, şart ve dilek kipleri bulunmaktadır.

Emir şekli:

Teklik	Çokluk
1. tekil şahıs -ayin/-eyin	-aq/-ek/-q, -oq/-ök -aqtar/ekter, -oqtor/-öktör, -aliq/-elik/-yliq, -oliq/-ölik, -ali/-eli/-yli/-yli, -oli/-öli
2. tekil şahıs ø	-iyar/-iger, -oyor/-ögör, -yar/-iger, -yor/-gör
3. tekil şahıs -zin/-zin/-sin/-sin	-zin/-zin/-sin/-sin

1. şahsın çoğul şekilleri kapsayıcı niteliktedir. Başka bir ifadeyle, 1. çokluk şahıs hem konuşura hem de alıcıya işaret ederek alıcıyı bahsedilen alanın çerçevesine dâhil eder. Altay dilinde küçük ve genişletilmiş kapsayıcılıklar bulunmaktadır. *aq/-ek/-q, -oq/-ök* işaretleyicileriyle kurulan 1. şahıs şekilleri 'sen ve ben' gibi küçük kapsayıcılığı ifade ederken; diğer 1. şahıs şekilleri 'ben ve siz' gibi genişletilmiş kapsayıcılığa işaret edebilmektedir: *D'e, qizim, d'anaq* 'Pekala kızım haydi eve gidelim (sen ve ben)'; *Minda la qonoq=tor* 'Haydi geceyi burada geçirelim (siz ve ben)'.

1. çokluk şahıs şekli *-aqtar/-ekter, -oqtor/-öktör*, başka bir insana veya bir grup insana kibarca hitap etmek için kullanılır: *Ada, qožo baraqtar* 'Baba, hadi beraber gidelim'; *Ämdi, baldar, altay qožoñ uyaqtar* 'Şimdi, çocuklar haydi Altayca şarkı dinleyelim'.

-ali/-eli/-yli/-yli, -oli/-öli ikincil şekilleri, Altay dilinde oldukça nadirdir; bunlar daha çok yazı dilinde kullanılır. Bu şekiller dikkat çekmeye yönelik posterlerde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

İstek-izin kipi *-yay/-gey/-qay/-key, yoy/-göy/-qoy/-köy* ekleriyle oluşturulur: *ayt=qay* 'peki, konuşasın', *iç=key* 'peki, içesin', *d'aş d'ürümis d'aran=yay* 'bizim genç hayatımızın parlamasına izin ver'.

Şart cümlecikleri *-za/-ze/-sa/-se, -zo/-zö/-so/-sö* eki alır: *kör=zö* 'eğer (o) görürse', *at=sa* 'eğer (o) atarsa', *kel=ze* 'eğer (o) gelirse', *d'et=se* 'eğer (o) ulaşırsa'.

Dilek kipi analitik olarak ifade edilir. *-ar/-er/-r, -or/-ör* sıfat-fiili ile fiil kökenli parçacık *ädi* birleştirilerek dilek kipi oluşturulur: *ber=er ädim* 'Verecektim'.

Çatı: Altay dilinde şu tür çatılar bulunmaktadır: Ettirgen *-t, -tir/-tir, -qar/-qir, -qur, -ar/-ir/-ir, -ur/-ür, -gis, -yus/-güs, -is/-is, -us* (*ayt=tir* 'söyletmek'; *taži=t* 'taşımak', *iç=ir* 'içirmek', *saqi=t* 'bekletmek'); dönüşlülük *-n/-in/-in, -un* (*d'un=un* 'yikanmak'; *aqta=n* 'aklanmak'); işteşlik *-ş/-ış/-ış, -uş/-üş* (*oqšo-* 'öpme', *oqšoš-* '[(iki insanın) öpüşmesi']; edilgen *-il/-il/-ul* (*ood=il* 'kırılmak'; *undil=l* 'unutulmak') (Almadakova 2005).

Görünüş ve kılınış şu şekillerle ifade edilir: a) *-yila/-gile* çekimli şekli, öznenin çokluğuna ve tekrar eden eyleme işaret eder; b) Zarf-fiillerle kurulan çeşitli yapılar (*-p* veya *-a* zarf-fiilinin yardımcı

fiillerle kullanımı): Süreç: *-(i)p tur-, d'ür-, otur-, d'at-*; *Men d'anip oturim* 'Ben eve gidiyorum'; eylemin başlaması: *-a ber-* (*şood-o berdi* 'sataşmaya başlamak'), *-(i)p çiq-* (*açin-ip çiqti* 'kızmaya başladı'); sonuç: *-p qal-, -p sal-* (*ol kiži božop qalyan* 'şu kişi ölmüş'); geçicilik: *-a qoy-* (*Taniš ämes kiži oni qolınaŋ ala qoydi* 'Yabancı bir kişi onun elini tuttu') vb. (Tybykova 1989; Čeremisina 1999; Toxnina 2006).

Kişi zamirleri şu eklerle ifade edilmektedir:

Sayı	Teklik	Çokluk			
Kişi					
1	<i>-m/-im/-im</i>	<i>-bīs/-bis, -ibīs/-ibis, -s/-is/-is</i>			
2	<i>-ŋ/-iŋ/-iŋ</i>	<i>-iŋar/-iger, -ŋar/-ger, -aar/-oor/-eer</i>			
3	∅	∅ (<i>-lar/-ler, -lor/-lör,</i> <i>-dar/-der, -dor/-dör,</i> <i>-tar/-ter, -tor/-tör</i>)			
1 TŞ	<i>ište=r=im</i>	<i>toŋ=or=iim</i>	1ÇŞ	<i>ište=r=ibis (iŋteris)</i>	<i>toŋ=or=iibis (toŋoris)</i>
2 TŞ	<i>ište=r=iŋ</i>	<i>toŋ=or=iŋ</i>	2 ÇŞ	<i>ište=r=iger (iŋtereer)</i>	<i>toŋ=or=iŋar (toŋoroor)</i>
3 TŞ	<i>ište=r</i>	<i>toŋ=or</i>	3ÇŞ	<i>ište=r (iŋterler)</i>	<i>toŋ=or (toŋorlor)</i>

Bitimsiz fiil şekilleri: Sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastar.

Sıfat-Fiil şekilleri: Gelecek zaman için *-ar/-er/-r, -or/-ör* (*qožoŋdo=r qis* 'şarkı söyleyecek kız'); zorunlu gelecek için *-atan/-eten, -oton/-ötön* (*qožoŋdo=yton qis* 'şarkı söylemek zorunda kalacak kız'); geçmiş zaman için *-yan/-gen, -yon/-gön* (*qožoŋdo=yon qis* 'şarkı söylemiş kız') ekleri kullanılır.

Henüz gerçekleşmemiş eylem için *-yalaq/gelek, -yoloq/-gölök* (*qožoŋdo=yoloq qis* 'henüz şarkı söylememiş kız'); ihtimal dâhilindeki eylem için *-yadüy/gediy, -yodüy/-gödiy* (*qožoŋdo=yodüy qis* 'şarkı söyleyebilir kız'); karşılaştırmalı eylemler için *-yandüy/-gendiy, -yondüy/-göndiy* (*qožoŋdo=yondüy qis* 'şarkı söylüyor gibi görünen kız'); nadir olarak kullanılan *-açi/-eçi, -oçi/-öçi* (*qožoŋdo=oçi qis* 'şarkı söylemeye söz vermiş kız') ekleri işletilir (Tadykin 1971).

Zarf-Fiiller: Bağlayıcı: *-ip/-ip/-p, -up/-üp* (*oyno=p* 'oynayıp'); birleştirici: *-a/-e/-y, -o/-ö* (*d'ada* 'yayılarak'); olumsuzluk: *-bay/bey, -poy/-pöy* (*qorqi=bay* 'korkmayarak'); parçalayıcı: *-ala/-ele/--yla/yle, -olo/-ölö/-ylo/-ylö* (*oro=ylo* 'zarflayıp'); geçmişte sınırlandırma: *-yalı/-geli, -yoli/-göli* (*bar=yalı* 'gittiğinden beri'); gelecekte sınırlandırma: *-yança/-gençe, -yonço/-gönçö* (*kel=gençe* 'gelinceye kadar'); geleceğin başlangıcı: *yažin/gežin, -yožin/-gežin* [*kel=gežin* 'geldiğinde (eğer gelirse)']).

Altay dilinde mastar; *-rya/-rge, -ryo/-rgö, -arya/-erge, -oryo/-örgö* ekleriyle ifade edilir: *ište=rge* 'çalışmak', *al=arya* 'almak', *ber=erge* 'vermek', *qon=oryo* 'konmak', *söq=örgö* 'sökmek'.

Olumsuzluk şöyle ifade edilir: 1) *-ba/-be, -bo/-bö, -pa/-pe, -po/-pö* ekiyle (sadece fiil şekilleriyle) *al=ba* ‘alma’; 2) *ämes* ‘değil’ kelimesiyle (isimler ve nadir olarak fiillerle): *men sadučı ämezim* ‘Ben satıcı değilim’, *ol keler ämes* ‘o gelmez değil mi’. 3) Yüklem bulunmadığını belirten *d'oq* ‘yok’ kelimesiyle (isimlerle): *qar d'oq qış* ‘karsız kış’.

Sontaki edatları ve ikincil isimler. Altay dilinde şu sontaki edat sınıfları tespit edilmiştir: Mekânla ilgili: *d'aar* ‘-e doğru’, *d'etire* ‘önce’vb.; b) Zamanla ilgili: *beri* ‘beri, -den beri, başlayarak’, *sayin* ‘her’; c) Sebep-amaç: *bolup* ‘için, yüzünden’, *ulam* ‘dolayısıyla’, *uçun* ‘için, yüzünden’; d) Beraberlik: *qožo* ‘beraber, birlikte’; e) Tedbirlilik: *kereginde* ‘bir şey hakkında’ vb. İkincil isimler: a) Mekânla ilgili: *ald-* ‘alt, alt kısım’, *üst-* ‘üst, üst kısım’, *kiyin-* ‘alt, alt kısım’, *d'an-* ‘yan, yan kısım’, *iç-* ‘iç kısım’; b) Zamanla ilgili: *ald-* ‘önce’, *baş-* ‘başlangıç’, *kiyin-* ‘sonra’, *orto-* ‘orta’ (Orsulova 2006).

Bağlaçlar: a) Birleştirici: *la/le/lo/lö* ‘ile, ve’, b) Parçalayıcı: *ämeze* ‘veya’, *ol ämeze* ‘veya’, *birde...birde* ‘ya... ya da’, *ta...ta* ‘ya... ya da’, *ämeze...ämeze* ‘ya... ya da’, *ba...ba* ‘ya... ya da’;

c) Karşıtlık bildiren: *d'e* ‘fakat’, *a* ‘fakat’, *deze* ‘fakat’; d) Zamanla ilgili: *onoņ beri* ‘o zamandan beri’, *onoņ ozo* ‘bundan önce’, *oniņ kiyninde* ‘bundan sonra’, *oniņ soņında* ‘bundan sonra’; e) Sıralama ifade eden: *neniņ uçun deze* ‘çünkü’, *oniņ uçun* ‘onun için’, *miniņ uçun* ‘bunun için’, *niņ*; f) Şart ifade eden: *ondi y bolzo* ‘eğer öyleyse, sonra’; h) Belirtme bildiren: *degen* ‘hangisi’ vb.

Gerçekte Altay dilinde bağlaçların pek çoğu işaret zamiri *ol* ‘o’un çeşitli şekilleri ile sontaki edatları, ikincil isimler, bağlaçlar ve parçacıklar gibi işlevsel kelimelerin birleşiminden oluşmuştur: *onoņ ozo* ‘ondan önce’. Aynı zamanda, konuşma fiili *de-* ‘demek’in çeşitli fiil şekillerinden ortaya çıkan bağlaçlar da bulunmaktadır: *deze* ‘fakat, nazaran’, *dep* ‘deyip, amacıyla’, *degen* ‘hangisi’. Varlık gösteren *bol-* fiilinin çeşitli şekillerinden ortaya çıkan bağlaçlar da vardır: *bolzo* ‘eğer’ (Çeremisina, Ozonova 2006).

Kiplik kelimeler, gereklilik ve zorunluluk anlamları verenler: *kerek* ‘gerek’, *uçurlu* ‘zorunluluk, gereklilik’; olasılık anlamı verenler: *bolor* ‘belki’, *bolboy* ‘muhtemel’, *bolbaysin* ‘belli, muhtemel’; ihtimal anlamı verenler: *arşalu* ‘mümkün’; istek anlamı verenler: *küündü* ‘arzulamak, istemek’ vb. (Çeremisina, Tybykova 1988; Ozonova 2006).

Parçacıklar, pekiştirme: *da/de/do/dö, la/le/lo/lö*; soru: *ba/be/bo/bö, ne, bedi* ‘gerçekten’; olumlu tasdik: *ämey* ‘sonunda’; karşılaştırma: *čilap/çilep* ‘sanki’; delile dayanan: *ämtir* ‘sonuçlanmak’, *boluptir (boltir)* ‘sonuçlanmak’; beklenmeyen durum: *туру* ‘dönmek’, *turbay* ‘dönmek’ vb.

Ünlemler, duygu ünlemleri: *ay, d'oo*; acı: *bataa*; sürpriz: *tooy*; memnuniyetsizlik veya pişmanlık: *ay-uy, oy*; korku: *qalaq*; seslenme ünlemleri: *äy* –birisini çağırmak için, *tip-tip* –tavukları toplamak için, *çuq-çuq* –domuzları toplamak için.

Kelime yapımı genellikle eklerle oluşturulur. Altay dilinde isimden isim yapan (*paliq* ‘balık’ – *paliq=çi* ‘balıkçı’, *bay* ‘zengin’ – *bay=liq* ‘zenginlik’); fiilden isim yapan (*açin-* ‘kızgın olmak’ – *açin=çaq* ‘kolayca hor görülen’, *biçi-* ‘yazmak’ – *biçi=k* ‘kitap’); isimden fiil yapan (*bid'e* ‘dans’ – *bid'e=le-* ‘dans etmek’) ve fiilden fiil yapan (*tur-* ‘durmak’ – *tur=uş-* ‘katılmak’) yapım ekleri vardır.

Kelime yapımında, sentaktik ve leksikal şekiller de kullanılmaktadır: *qazan-ajaq* ‘tabak çanak’, *temir d'ol* ‘demiryolu’, *işd'oqtor* ‘işsiz’.

Söz Dizimi

Altay dilinde cümleler yalındır ve ÖNY planında inşa edilmektedir. Özneyi genellikle yüklem takip eder ve tamlayan unsur tamlanandan önce gelir. Özne, isim hâlinde bulunmakta; yüklem, sayı ve kişi bakımından özneye uyum göstermektedir. Aynı zamanda nesne de isim hâlinde kullanılabilir. Fiil ve isim cümleleri, yüklem türlerine göre ayırt edilmektedir.

Temel cümle ve yan cümle arasındaki ilişkinin türlerine bağlı olarak birleşik, birleşik-analitik ve analitik kompleks olmak üzere farklı cümle çeşitleri bulunmaktadır (Čeremisina 1984). Birleşik kompleks cümlelerde temel cümle ve yan cümle arasındaki ilişki, yan cümlenin yüklemiyle ilgili morfolojik işaretleyicilerle ifade edilmektedir. Yan cümlenin sıfat-fiil yüklemine eklenen hâl ekleri, zarfların sıfat-fiil ve mastar şekillerinin ekleri, *-sa* ekinin şart-zaman şekli bu tür morfolojik işaretleyiciler arasında yer almaktadır: *Bis Oŋdoydo d'ad=ar=is=ta*, *Altınay ulay keleten* 'Biz Oŋdoy'da yaşarken Altınay bazen bizi ziyaret ederdi'.

Bileşik analitik kompleks cümlelerde, temel cümle ile yan cümle arasındaki ilişki, çeşitli sontaki edatlarının ve ikincil isimlerin sıfat-fiil şekilleriyle birleşmesiyle ifade edilmektedir: *Sen šqolyo oroyti=ya-ŋ uçun, änem bisti oynop božotpos* 'Okula geç kaldığın için, annem oyun oynamamıza izin vermeyecek'.

Analitik kompleks cümlede, temel cümle ve yan cümle arasındaki ilişki bağlaçlarla ifade edilmektedir: *Men qıstardı toyyo qičiryam, d'e kemizi de kelbedi* 'Ben kızları düğüne çağırdım, fakat kimse gelmedi'.

Yan cümlenin öznesi, yalın hâlde veya ilgi hâli şeklinde bulunabilir: *Se-niŋ ärte kel=er=iŋ=di men qaydaŋ biletem* 'Senin erken geleceğini nasıl bilebilirdim'; *Ol d'üre ber=gen=i=neŋ üč d'il ötti* 'Onun ayrılışından bu yana üç yıl oldu'.

Birleşik ve birleşik-analitik kompleks cümleler, Altay dilinde daha yaygındır. Cümleler; semantik açıdan, tümleç, niteleyen, zaman, sebep ve amaç gösterme, şart ve ödünleyicilik açısından birbirinden ayrılabilir.

e. Söz Varlığı ve Toplumdilbilimsel Görünüşü

Söz Varlığı

Altay dilinde söz varlığının temelini genel Türkçe kelimeler oluşturmaktadır. Eski Türkçe söz varlığına dayanan bu kelimeler, diğer modern Türk dillerinde de bulunabilmektedir. Altaylılar, Moğolca ve Rusçadan pek çok ödünç kelime almışlardır.

Kuzey ve güney Altay diyalektleri, Moğolcadan ödünçlenen kelime sayısı bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Güney diyalektlerinde, Altay dilinden ziyade özellikle Telengit diyalektinde, çok sayıda Moğolca ödünç kelime bulunmaktadır: *šülüzin* 'vaşak', *old'o* 'esaret', *belen* 'hazır', *čıdamqaj* 'dayanıklı, sabırlı', *tülej* 'sağır', *bodo-* 'düşünmek, karar vermek', *d'alquur-* 'tembelleşmek', *amza-* 'denemek, tatmak' (Rassadin 1980).

Moğolcanın aksine Rusça, Altay dilinin söz varlığını zenginleştirmeye devam etmektedir: *somoq* 'kilit', *qapısta* 'lahana', *deremne* 'köy', *rezina* 'silgi', *kölösö* 'tekerlek', *stolmo* 'kutup', *d'anbalit* 'engelli

kişi', *kirpiç* 'tuğla'. Altay dilinde, aynı zamanda Rusça yoluyla İngilizce ve diğer Avrupa dillerinden ödünçlenmiş kelimeler yer almaktadır. Bu ödünçlemeler genellikle sosyo-politik (*sammit* 'zirve', *spiker* 'spiker', *terrorizm* 'terörizm'), teknik (*mikser* 'mikser', *kompjuter* 'bilgisayar', *internet* 'internet'), finans ve ekonomi (*diler* 'dağıtıcı', *marketing* 'pazarlama', *defolt* 'kusur') vb. alanlarda yapılmaktadır. Altay dilinde az sayıda Arapça ve Farsça kelime de bulunmaktadır: *qaliq* 'halk', *qudaj* 'Huda', *baa* 'paha', *saat* 'saat, zaman' (Baskakov 1958: 35).

Toplumdilbilimsel Görünüş

1991'de Gorno-Altaysk Otonom Bölgesi cumhuriyet statüsü kazanmış ve 1993'teki Altay Cumhuriyeti'nin «Diller üzerine» kararnamesine göre, Altay diline, Rusça ile birlikte Altay Cumhuriyeti'nin millî dili statüsü verilmiştir.

Altay Cumhuriyeti'nde millî eğitim sistemi Altay dilinde yürütülmektedir: İlkokulda öğretim dili olarak, ortaokullarda bir ders olarak Altay dili millî eğitimde yer almaktadır. Altay dili ve edebiyatı Altay Cumhuriyeti'nde Gorno-Altaysk Devlet Üniversitesi Altaistik ve Türkoloji Fakültesinde, Altay-Okulu'nda, Gorno-Altaysk Pedagoji Koleji bölümünde öğretilmektedir. Altay dili, radyo (1934'ten beri) ve televizyon yayınlarında (1991'den beri); kurgu kitaplarında, ders ve okul kitaplarında, gazetelerde (cumhuriyete ait «Altaydın Çolmonı» gazetesi ve «Azhuda», «Öydiñ üni», «Ulagannıñ solundarı» gibi bölgesel gazeteler) ve dergilerde («El Altay», «Soloñı» gibi çocuk dergileri; «Altay telekey – Mir Altaya» gibi edebî dergiler) kullanılmakta, yayınlar yapılmakta; dramatik millî tiyatro oyunları Altay dilinde sergilenmektedir. Altay dili, umumi yönetim alanlarında yaygın bir şekilde kullanılmamaktadır, çünkü bu alanda Rusça etkilidir.

Altay Cumhuriyeti idarecileri, Altay dilini koruma ve geliştirme programları (1994-2003, 2004-2008, 2009-2011, 2012-2014) uygulamaktadırlar. Bu programların amacı, dil ve kültürlerin korunup geliştirilmesi ve Altaylıların ana dilleri ve kültürleri ile ilgili haklarının araştırılmasıdır. Bu programlar sayesinde, Altay dili resmî statü kazanmış ve uzun vadeli gelişim perspektifleri idari finans tarafından desteklenmiştir. Bu programlar çerçevesinde konferanslar düzenlenmiş, araştırma gezileri yürütülmüş ve sözlükler, monografiler, akademik ders kitapları, okul kitapları vb. yayımlanmıştır.

Bununla birlikte, Altay dilinin korunması ve daha da geliştirilmesi perspektifi bazı etno-demografik ve toplumdilbilimsel durumlar nedeniyle endişeye neden olmaktadır. Bu durum son zamanlarda Altay halkı arasında yaygınlaşan; Kumandı, Tuba, Çalkan ve Telengitler gibi alt-etnik grupların küçük parçalara ayrılma eğiliminden kaynaklanmaktadır. Sovyet dönemi boyunca Altay dili, birkaç kasaba dışında kuzey Altaylıların yerleşim alanlarında öğretilmiyordu. Buralarda son zamanlarda Altay dili öğretilmeye başlamıştır. Günümüzde kuzey topluluklarının aydın bir kesimi, diyalektlerinin korunmasını ve geliştirilmesini desteklemekte; Altay edebî dili yerine yerel diyalektlerini öğretmektedirler. Bu durum kuzey Altaylılar arasında Altay edebî dilinin pozisyonunun zayıflamasına neden olmaktadır. Kuzey Altay toplulukları, Altay edebî dilini öğrenmede isteksizlik göstermektedirler; bu da diğer Altaylılarla kaynaşmalarında olumsuz etki yaratmaktadır.

Altay Dili Üzerine Bilimsel Araştırmalar

Altay dili üzerine bilimsel araştırmalar 18. yüzyılda D. G. Messerschmidt, G. Miller, P. Pallas, G. Gmelin ile başlamış; 19. yüzyılda M. Castren, V. Radloff, V. Verbitskiy tarafından devam ettirilmiştir.

1869'da Altay ruhani misyon heyeti, Teleüt diyalektini temel alan ilk akademik Altay dili gramerini hazırladı. Sovyet döneminde Altay bilim adamlarından A. S. Kumandin, A. G. Şaburakov, M. S. Kanaev, P. P. Tıdıkov, T. M. Tosçakova Altay dilinin kendine özgü pratik gramer ve sözlüklerini yazdılar. N. P. Dırenkova ve N. A. Baskakov, araştırmalarıyla Altay dili çalışmalarına önemli katkılarda bulundular. N. P. Dırenkova, «Oyrot Dili Grameri» (1940) adlı Altay dili akademik gramerinin yazarıdır. N. A. Baskakov, ilk kez Altay dili kuzey diyalektlerinin monografik tanımını (1965; 1966; 1972; 1985) yapmış, bu alandaki araştırma ve çalışmalara ışık tutmuş; «Oyrotça-Rusça sözlük» (1947) ve «Rusça-Altayca sözlük» (1964) ile bu alana önemli katkılarda bulunmuştur.

V. N. Tadikin, N. V. Kuçigaşeva, A. T. Tıbıkova, N. D. Almadakova, N. N. Tıdıkova, T. E. Orsulova, A. R. Tazranova, A. V. Kolesnikova, E. T. Tokhnina Altay dilinin morfolojik problemleri üzerinde çalışma ve araştırmalar yaptılar. M. İ. Çeremisina, A. T. Tıbıkova, T. P. Filistoviç, L. N. Tıbıkova, N. R. Baizhanova ve A. A. Ozonova; Altay dilinin sentaksı üzerine incelemelerde bulunan isimlerdendir. O. T. Molçanova, N. A. D'ayım, L. M. Gal'çuk, O. M. Al'çikova, B. B. Sanalova, A. N. Maizina, N. V. Erlenbaeva, A. E. Çumakaev, A. A. Dobrinina; Altay dilinin söz varlığı ile ilgili çalışma ve araştırmalar yürüttüler. M. Ç. Çumakaeva, İ. Y. Selyutina, N. A. Kirsanova, S. B. Sarbaşeva vd. Altyacanın fonetiği üzerine incelemeler yapmıştır. Aynı zamanda C. Schönig, E. Bacanlı, Figen Güner Dilek vd. gibi pek çok yabancı bilim adamı Altay dili ile ilgilenmektedir. Altay dili araştırmaları; S. S. Surazakov, Gorno-Altaysk Devlet Üniversitesinde, Altaistik Enstitüsünde, Altaistik ve Türkoloji Fakültesinde, SB RAS Filoloji Enstitüsünde (Novosibirsk) yürütülmektedir. Bunlar, Altay filolojisi alanında en kaliteli akademik eğitimi veren başlıca merkezlerdir.

f. Altay Dilinde Orijinal Metin Örneği ve Bunun Türkiye Türkçesine Tercümesi

L. Qoqışev. «D'üs pis'mo».

L. Kokışev «Yüz Mektup».

Gorno-Altajsk: Gorno-Altajskoe otdelenie Altajskogo knižnogo Gorno-Altajsk: Altay yayınevi Gorno-Altay şubesi, 1990. s. 6-izadtel'stva, 1990. p. 6-8.

8.

(1) Küski bürler... (2) Men nökörlörüm çilep oq, olor kereginde köp (1) Sonbahar yaprakları... (2) Arkadaşlarım gibi ben de onlar ülgerler biçigem, d'e qaži la kelgen d'anı küste olor mege d'anı hakkında pek çok şiir yazdım, fakat her yeni sonbaharda onlar sanaalar, amadular äkelet. (3) Küskide kižiniñ sanaazi sürekey bana yeni düşünceler, hayaller getirir. (3) Sonbaharda bir insanın qurç, d'üreginde aru la d'enil. (4) Ol oq öydö kižiniñ d'üreginde zekası çok keskin(dir), temiz ve parlak bir şekilde kalbindedir. (4) qandiy da tuyqa sıstagan sıs bar. (5) Töröl d'alañdarla, ään Aynı zamanda bir insanın kalbinde bazı gizlice ağrıyan acılar da d'oldorlo baratqan küski qurqaq bürlerge körgömdö, d'ürümneñ vardır. (5) Yerli tarlalarım, geniş yollarım boyunca giden kuru iragan d'uuq ulustarım, iraaq nökörlörüm, d'uuq nad'ılarınmdı äske sonbahar yapraklarına baktığımda, ölmüş yakın arkadaşlarımı, alınadım. (6) Bu la tužında olor mege onçozi tüney dep bildiret. (7) uzak arkadaşlarımı, yakın arkadaşlarımı hatırlıyorum. (6) Bu Bu mindiy öylördö men nad'ılarınmdı tiñ maqtabay da d'adım, anda onların hepsi bana eşit görünüyor. (7) Böyle zamanlarda östülerimdi tiñ d'amandabay da d'adım. (8) Ar-bütkeniñ içinde, arkadaşlarımla iyi bir şekilde, düşmanlarımla kötü bir şekilde d'er-altaydiñ üstinde d'aqşi da, d'aman da bar. (9) D'e onizi ar-konuşmuyorum. (8) Doğada, dünyada (ger. Altay topraklarında) bütkenge tüney le. (10) Kižiniñ d'adin-d'ürümünde mindiy öylör hem iyi hem kötü var. (9) Fakat doğa için onlar eşit. (10) Bir bolgondo, ol oygonip turgan ar-bütkenge tüney. (11) D'e d'anıs la insanın hayatındaki bu tür zamanlarda, bu uyandırıcı bir doğa baştarı ar-d'azına d'altıraziñ turgan möñkülerge körö, kižiniñ gibi gözükür. (11) Fakat sonsuz buzulların parlayan tepeleriyle d'ürümü sürekey qısqa, sanaazi sürekey kiçinek. (12) D'e men ogo karşılaştırdığımda, bir insanın hayatı çok kısa, düşünceleri çok

bir de açınbay, sanaarqabay d'adım. (13) Meniñ ordıma kelgen küçüktür. (12) Fakat bunların hepsinden dolayı üzülüyorum, kižiniñ d'ürümi meniñ d'ürümimdi onıñ arı uzadar, meniñ d'etire endişeye kapılmıyorum. (13) Benim yerime gelecek bir insanın aytpagan sanaalarımđi onıñ arı ulaltar. (14) Onıñ uçun mege bu hayatı benim hayatımı daha da uzatacak, tarafımdan tamamen d'arqıñdu küñdü, keen d'alañdarlu d'ürümneñ ayrılarga bir de açu dile getirilmemiş fikirleri daha çok izleyecek. (14) Bu yüzden ämes. (15) Altayım tübin ödö bergen d'ürümge körö, bir qıžiniñ parlak güneşli, geniş alanlı bu hayattan ayrılmak beni üzmüyor. d'ürümi sürekey, sürekey qısqa bolgonın men d'aqşı bilerim. (16) (15) Derin yüzyılların hayatıyla karşılaştırınca, bir insanın Meniñ sürekey qısqa d'ürümim bu qaçan da tügenbes d'ürümde bir hayatının çok, çok kısa olduğunu iyi biliyorum. (16) Eđer çok kısa de tuzazı d'oq bolgon bolzo, mege bir le qatap bu d'ürümde hayatımın hiçbir şeye faydası olmamışsa, eđer bu hiç bitmeyecek berilgen amadularıma, sanaama d'edinbegen bolzom, men boyım hayatın yaşam süresi içinde bir kez hayallerimi burulu. (17) Bu bir qatap berilgen d'ürümniñ äazi men. gerçekteşiremediyse, amaçlarıma ulaşamadıysam, bu benim hatam. (17) Ben sadece bir kez verilen bu hayatın sahibiyim.

7. Kaynaklar

- Almadakova, N. D. (2005). *Grammatiçeskaja kategorija zaloga v altajskom jasyke*. Gorno-Altajsk.
- Baskakov, N. A., Toş'akova T. M. (1947). *Ojrotsko-russkij slovar'*. M.: gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyz i nacional'nyx slovarej.
- Baskakov, N. A. (1958). *Altajskij jazyk: Vvedenie v izučenie altajskogo jazyka i ego dialektov*. M.: izdatel'stvo AN SSSR.
- Baskakov, N. A. (ed.) (1964). *Russko-altajskij slovar'*. M.: izdatel'stvo «Sovetskaja enciklopedija».
- Baskakov, N. A. (1965). *Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt černevyx tatar (tuba-kiži). Teksty i perevody*. M.: Nauka.
- Baskakov, N. A. (1966). *Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt černevyx tatar (tuba-kiži). Grammatiçeskij oçerk i slovar'*. M.: Nauka.
- Baskakov, N. A. (1972). *Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt qumandincev (qumandy-kiži). Grammatiçeskij oçerk, teksty, perevody i slovar'*. M.: Nauka.
- Baskakov, N. A. (1985). *Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt lebedinskix tatar-čalkancev (qu-kiži). Grammatiçeskij oçerk, teksty, perevody, slovar'*. M.: Nauka.
- Baskakov, N. A. (1997). Altajskij jazyk. In: Tenişev Ä. R. (ed.). *Jazyki mira. Tjurkskie jazyki*. M. izdatel'stvo "Indrik", p. 179-187.
- Baskakov, N. A., Seljutina, I. J. (2010). Dialekty altajskogo jazyka. In: Dybo A.V. (ed.). *Osnovy tjurkskogo jazykoznanija. Dialekty tjurkskix jazykov*. M.: Izdatel'skaja firma «Vostočnaja literatura», 2010, p. 83-109.
- Grammatika altajskogo jazyka, sostavlennaja členami Altajskoj duxovnoj missii*. (1869). Kazan'.
- Dyrenkova, N. P. (1940). *Grammatika ojrotskogo jazyka*. M.-L.

Johanson, L. (1998). The history of Turkic. In: Johanson L. & Éva Ágnes Csato (eds). *The Turkic Languages*. London, New York: Routledge, p. 81-125.

Krasnaja kniga jazykov Rossii. Ėnciklopedičeskij slovar'-spravočnik. M.: Academia, 1994.

Mudrak, O. A. (2002). Ob utočnenii klassifikacii tjurkskix jazykov s pomoščju morfoložičeskoj lingvostatistiki. In: Tenišev Ā.R. (ed.). *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov. Regional'nye rekonstrukcii*. M.: Nauka. p. 713-737.

Nasilov, D. M. (2002). Altajskij jazyk. In: Neroznak V.P. (ed.) *Gosudarstvennye i titul'nye jazyki Rossii. Ānciklopedičeskij slovar' spravočnik*. M.: Academia. p. 50-61.

Ozonova, A. A. (2006). *Modal'nye analitičeskie konstrukcii v altajskom jazyke*. Novosibirsk: izdatel'stvo «Ljubava».

Ozonova, A. A., Šagdurova O. Ju. (2013). Glagoly rečevoj dejatel'nosti v tjurkskix jazykax severa Sajano-Altaja. In Širobokova N. N., Šagdurova O. Ju (eds). *Materialy k sravnitel'nomu slovarju glagol'noj leksiki tjurkskix jazykov*. Novosibirsk: «OOO Omega Print», p. 80-146.

Orsulova, T. E. (2006). *Poslelogi i služebnye imena v altajskom jazyke*. Gorno-Altajsk.

Osnovy zakonodatel'stva Rossijskoj Federacii o pravovom statuse korennyx maločislennyx narodov. Proekt. In: *Aborigen*, supplement to the newspaper «Federacija». 22 June 1993.

Potapov, L. P., Satlaev F. A. (1998). Altajcy. In: Tiškov V.A. (ed.) *Narody i religii mira. Enciklopedia*. M.: naučnoe izdatel'stvo «Bol'saja Rossijskaja enciklopedija». p. 39-40.

Rassadin, V. I. (1978). *Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel'nom osvešč'enii*. M.: Nauka.

Rassadin, V. I. (1980). *Mongolo-burjatskie zaimstvovanija v sibirskix tjurkskix jazykax*. M.: Nauka.

Samaev, G. P. (1993). «Üzük bičik» u altajcev. In: Tybykova A. T. (ed). *Jazyk i kul'tura altajcev*. Gorno-Altajsk.

Sarbaševa, S. B. (2004). *Fonologičeskaja sistema tuba-dialekta altajskogo jazyka (v sopostavitel'nom aspekte)*. Novosibirsk: Sibirskij xronograf.

Seljutina, I. Ya. (2004). *Fonollogičeskie sistemy jazykov narodov Sibiri. Učebnoe posobie*. Novosibirsk: redakcionno-izdatel'skij centr NGU.

Tadykin, V. N. (1971). *Pričastija v altajskom jazyke*. Gorno-Altajsk: Gorno-Altajskoe otdelenie Altajskogo knižnogo izdatel'stva.

Tazranova, A. R. (2005). *Biverbal'nye konstrukcii so vspomogatel'nymi glagolami bytija v altajskom jazyke*. Novosibirsk: ID «Sova».

Tekin, T., Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri Giriş*. İstanbul.

Toxnina, Ä. T. (2006). *Biverbal'nye konstrukcii s aspektual'noj semantikoj nedlitel'nosti v altajskom jazyke. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoy stepeni kandidata filologičeskix nauk*. Novosibirsk: izdatel'skij centr IVT SO RAN.

Tybykova, A. T. (1989). *Glagol'nye skazuemye v altajskom jazyke*. Gorno-Altajsk.

Tjuxteneva, S. P., Xalemba A., Šerstova L. I., Dobžanskaja O. Ä. (2006). Duxovnaja kul'tura. In: Funk D.A., Tomilov N.A. (eds). *Narody i kul'tury. Tjurkskie narody Sibiri*. M.: Nauka. p. 429-462.

Fedina, N. N. (2010). *Fonetičeskie i morfologičeskie osobennosti sovremennogo čalkanskogo jazyka (v sopostavlenii s xakasskim, šorskim i altajskim jazykami)*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoy stepeni kandidata filologičeskix nauk. Novosibirsk: izdatel'stvo Instituta kataliza SO RAN.

Schönig, C. (1999). The internal division of modern turkic and its historical implications. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Vol. 52 (1). p. 63-95.

Čeremisina, M. I. (ed.) (1984). *Predikativnoe sklonenie pričastij v altajskix jazykax*. Novosibirsk: Nauka.

Čeremisina, M. I., Tybykova, A.T. (1988). O modal'nyx formax skazuemyx altajskogo jazyka. In: Čeremisina M. I., Skribnik E. K. (eds.). *Komponenty predloženiya (na materiale jazykov raznyx sistem)*. Novosibirsk.

Čeremisina, M. I. (1999). Yadro mikrosistemy biverbal'nyx konstrukcij s aspektual'noj semantikoj nedlitel'nosti v altajskom jazyke. In: Širobokova N.N. (ed). *Jazyki korennyx narodov Sibiri*. Vypusk 5, p. 92-118.

Čeremisina, M. I., Ozonova, A. A. (2006). Analitičeskie sredstva svjazi častej složnogo predloženiya v altajskom jazyke. In: Širobokova N.N., Mal'ceva A.A. (eds). *Jazyki korennyx narodov Sibiri*. Vypusk 18. *Analitičeskie struktury v prostom i složnom predložanii*, p. 3-20. Novosibirsk: izdatel'stvo «Ljubava».

Čumakaeva, M. Č. (1978). *Soglasnye altajskogo jazyka (na osnove èxperimental'no-fonetičeskix issledovanij)*. Gorno-Altajsk: Altajskoe knižnoe izdatel'stvo.

Š'erbak, A. M. (1994). Vvedenie v sravnitel'noe izučenie tjurkskix jazykov. L.

İnternet Kaynakları

<http://www.perepis2002.ru>

http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

<http://demoscope.ru>

□ NATALYA ŞİROBOKOVA

Çev. GÜLİN DAĞDEVİREN-KIRMIZI

DOLGANLAR VE DOLGANCA

İç ve Dış Adlandırma

Son zamanlara kadar Dolganların ortak bir iç adlandırmaları yoktu. Khatang bölgesinde yaşayan en kalabalık Dolgan grubunun ismi *Saka* < Yakut. *Saha* (*Saxa*), *tıa kihite* ‘tundra adamı’, *tıalar* ‘tundra yerlileri’dir. *Dolgan/Dulgaan* iç adlandırması, Dolgan etnik grubunun parçası olan bir Evenki kabilesinden gelmiştir. Günümüzdeki isimleri *Dolgan*’dır.

Din ve Kültür

Dinleri de kültürleri de Dolganların karmaşık kökenlerini yansıtır. Dolganların animist inanışları vardır. Yakut tanrılarına benzer olarak Dolgan tanrı ve ruhları üçe ayrılmaktadır: *iççi*, *ayı* ve *abaahı*.

Şamanlara Yakutçada *oyun* denir. Gelenekleri ve davulları Evenkilerinki gibidir. Şamanist ritüelleri, Tunguz ve Samoyed etkisini yansıtır. Rusya’nın bir parçası hâline geldiğinde Dolganlar Ortodoks Hristiyanlığı öğrenmişlerdir. Ortodoks dini, misyonerler ve daha sonra da Dolgan etnik grubunun parçası hâline gelen ve tundrada yaşayan Rus köylüler (Rus. *zatundrennie krest’yanе*) aracılığıyla Dolganlar arasında yayılmıştır. Misyonerlik faaliyetlerinin sonucu, Dolganların özel isimlerinde görülebilir; hepsinin ad ve soyadları Rusçadır.

Dolgan folklorunda şu türler vardır: Bilmeceler, şarkılar, peri masalları, efsaneler, gerçek hikâyeler ve *olonkho*. “Sibirya ve Uzak Doğu Halklarının Folklor Anıtları” serisinin bir cildi Dolgan folkloru üzerine yayımlanmıştır. Dolgan müziği, Kuzey Yakutların müziğine yakındır ancak komşu halkların etkisiyle belirlenmiş bazı kendine özgü özellikleri vardır. Dolgan şarkıları, Tunguz ve Samoyed halklarının şarkı söyleme gelenekleriyle bağlantılıdır.

Geleneksel dans (*Kheiro*) tarihî bir tören karakteristiği vardır. Yakutlardaki ağız kopuzuyla aynı olan *bargaan*’ın (< Rus. *vargan*) da Dolganların müzik aletleri arasında olduğu söylenebilir.

1. Coğrafya ve Nüfus

Dolganlar, Taymır yarımadasının doğu ve orta bölümlerinin Hatanga, Popigay ve Heta ırmakları boyunca, Krasnoyarsk bölgesinin özerk Taymır bölgesi topraklarında ve Saha Cumhuriyeti’nin (Yakutya) Anabar bölgesinde yaşamaktadırlar. Dolganlar, 1959’daki nüfus sayımına göre 3,932; 1970’te 5,053; 1979’da 6,929; 1989’da 6,929 ve 2002’de 7,261 kişidir. 1979’daki nüfus sayımına göre Dolganların %89’u Dolgancayı ana dilleri olarak görmektedir. Son yıllarda bu sayı düşmektedir. 1989 itibarıyla Dolgancayı ana dili olarak görenlerin sayısı 5,676 kişidir. Aynı zamanda Rusça konuşan Dolganların sayısı da artmaktadır. 1989’daki nüfus sayımına göre,

Dolganların %66,4'ü akıcı şekilde Rusça konuşmakta ve %15,9'u Rusçayı ana dilleri olarak görmektedir.

2. Tarihsel Arka Plan

E. İ. Ubryatova'ya göre Dolganca, Rusya'daki dillerin 16. yüzyıl sonlarında Evenki Dolgan kabilesi arasında yayılması sonucu oluşmuştur. Dolgan halkı, Taymir yarımadası topraklarında Kuzey ve Yenisey Yakutları, Evenki ve Samoyed halkları ve *zatundrennie krest'yane* (tundrada yaşayan Rus köylüleri) ile temasta olan izole gruplar hâlinde yaşamışlardır. B. O. Dolgih Dolganları, günümüz Taymir topraklarında 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk yarısında oluşmuş, Yakutça konuşan karışık bir etnik yapı olarak tanımlanmaktadır. 1926-1927 nüfus sayımında B. O. Dolgih, Dolgan halkının parçası olan dokuz etnografik grup saymıştır.

3. Yazım

Dolganca ilk yayınlar, Kiril alfabesi temelli Dolgan yazı sisteminin resmî olarak ortaya çıkışından önce görülmüştür. 1973'te Dolgan şair Ogdo Aksyonova, Rus alfabesini kullanarak yazdığı Dolganca şiirlerini yayımlamıştır. 1979'da Yakut alfabesinden birkaç harf ilave edilmiş olan Kiril alfabesine dayalı resmî alfabe onaylanmıştır. 1981'de ilk deneysel alfabe kitabı basılmıştır. Gözden geçirilmiş ikinci baskısı 1984'te yayımlanmış ve Dolgancadaki diğer öğretici kaynaklara temel oluşturmuştur. Dolganca, gazetelerde ve radyo yayınlarında kullanılmıştır. Okullarda öğretilmektedir. Dolgan öğretmenler, St. Petersburg'da A. I. Gertsen adı verilen Rusya Devlet Pedagoji Üniversitesinde eğitilmektedir.

Dil

3.1. Dolgancanın Diğer Türk Dilleri Arasındaki Yeri

N. A. Baskakov'un sınıflandırmasına göre Dolganca, Türk dillerinden Uygur-Oğuz grubunun Yakut alt grubuna dâhildir. Bölgesel ölçütlere dayalı olan C. Schönig'in sınıflandırmasında Sibirya dilleri, Kuzeydoğu Türk alt grubunu oluşturan Kıyı Türk grubuna aittir. Schönig, Dolganca ve Yakutçayı ayrı bir Lena Türk grubunda sınıflandırır.

3.2. Dolgan Diyalektolojisi

Dolgancada şu ağızlar ve ağız grupları görülebilir: Batı ağızları (Noril, Avam, Het), Güney ağızları (Hantay) ve Doğu ağızları (Hatang, Popigay, Anabar). Noril Dolganlarının ağızı, E. İ. Ubryatova'nın monografisinde ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır.

3.3. Ses Bilgisi

Ünlü sistemi: Dolgancada şu ünlüler öne çıkar: kısa *a, i, o, u, e, í, ö, ü*; uzun *ā, ī, ō, ū, ē, i, ō, ū*, diftonglar *īā, ūo, īe, ūö*. Diftonglar, diftongumsuya (*uon* 'on') veya uzun ünlülere (geniş ünlü: *ool* (<*uol*) 'oğul' ya da dar ünlü: *uulun* 'oğlu') dönüşebilir. Dolgancada ünlü uyumu tutarlıdır. Damaksıl uyuma göre, yalnızca ince ünlüler *e, i, ö, ü* ve *īe, ūö* ikiz ünlüleri ya da kalın ünlüler *ā, ī, o, u* ve *īā, ūo* ikiz ünlüleri aynı sözcükte bulunabilir. Dudak uyumuna göre, yalnızca yuvarlak ünlüler, geniş yuvarlak ünlülerden sonra gelir ve yalnızca geniş ve dar yuvarlak ünlüler, dar yuvarlak ünlülerden

sonra gelir. Aynı türde bir uyum, yuvarlak ünlülerin dar yuvarlak ünlülerden sonra gelmesinde de görülür.

Ünlü uyumu, yalnızca Rusçadan son dönem ödünçlemelerde ve Evenki kökenli sözcüklerde ihlâl edilebilir. *geççan* (< Evenki) - bir kabile ismi; *bolgikta* (< Evenki) - bir çalı ismi; *hanabus* < Rus. *zanaves* 'perde'; *haymu* < Rus. *vzaymı* 'ödünç'; *paltu* < Rus. *pal'to* 'palto'.

Ünsüz sistemi: Dolgancada şu ünsüzler vardır: kapantılı (*obstruent*) ötümsüz ünsüzler *p, t, k*; ötümlüler *b, d, d', g, ɣ*; süreksiz patlayıcı *ç*; sürekli sızıcı *s, h*; tınlayıcılar (*sonor*) *m, n, ŋ, l, r, j*. Sızıcılar sayıca çok değildirler ki bu da tüm Sibiryalı dillerinin özelliğidir. Kapantılı ünsüzlerin karşıtlığı da geleneksel özelliktedir. Patlamalı ünsüzlerin nicelik (süre) karşıtlığı baskındır, ancak sistem tutarsız bir şekilde işler, muhtemelen devam eden ötümlülük-ötümsüzlük karşıtlığından, Yakutçada yaygın olan, nicelik karşıtlığına geçiş yüzündendir. Samoyed dillerinin özelliği olan sözbaşı çift ünsüze izin verilmez. Hece sonunda akıcı ve patlamalı çift ünsüzlere rastlamak mümkündür. Üç ya da daha fazla ünsüz sözcük ortasında yan yana bulunmaz; *ɣ-, ŋ-* gibi *y-, r-* de sözcük başında kullanılmaz (bunlar yalnızca ödünç sözcüklerde görülür). Kurala göre sözcük başındaki ET. *s-, h-*'ye dönüşür. Yakutçadan farklı olarak, Dolgancada *g-* genellikle sözcük başında kullanılır, örneğin *gini* 'o' ~ Yakutça *kini*; *gilbes* 'pırıldı' ~ Yakutça *kilbes*. Dolgancada *ɣ* kullanımı iki geniş ünlünün konumuna bağlıdır: *oyo* 'çocuk', *doyor* 'arkadaş', *bayana* 'posta'; diğer durumlarda *g* olarak telaffuz edilir.

Kural olarak son hece vurguludur.

3.4. Biçim Bilgisi

Dolganca, kendi morfolojik yapısına göre sondan eklemeli dillerdendir. Şu sözcük türleri bulunur: isimler, sıfatlar, sayılar, zamirler, fiiller, zarflar, ilgeçler ve diğer görevli sözcükler.

İsimler'in sayısı, durum, iyelik ve bildirme kategorileri vardır. Sayı kategorisinin tek işaretleyicisi *-lar* (*-ler, -lor, -lör, -tar, -ter, -tor, tör, -dar, -der, -dor, -dör*) ekidir. Tekilliğin özel bir işaretleyicisi yoktur. Çoğul işaretleyicisi olmayan isimler tekilliği, bir nesnenin ismini ve nesnelere grubunun ismini ifade eder. Dolgancada, diğer Türk dillerinde olduğu gibi, tekil durumdaki kimi isimler çoğulluğu da ifade edebilir. Az sayıda ismin çift çoğul işaretleyicisi vardır: *uolattar* 'delikanlılar', *toyottor* 'beyler'.

Soyut kavramlar, doğa olayları, maddeler, vb. (*col* 'mutluluk', *kiŋ* 'öfke', *timni* 'soğukluk', *kumak* 'kum') çoğul işaretleyicisi ile kullanılmaz.

Dolgancada iyelik kategorisi, sahiplik gösteren iyelik ekleriyle ifade edilir. Bu ekler Yakut dilindekilerle aynıdır.

Ünlü ile biten tabanlardan sonra kullanılan iyelik eklerinin biçimi

Tekil	Çoğul
1 -m	-bīt
2 -ŋ	-gīt
3 -ta	-lara

Ünsüz ile biten tabanlardan sonra kullanılan iyelik eklerinin biçimi

Tekil	Çoğul
1 -im	-bīt/-pīt / -mīt
2 -iŋ	-gīt/-kīt / -ŋīt
3 -a	-lara/-tara / -nara -dara

Durum: Sekiz durum eki vardır: Yalın durum, birliktelik durumu, belirtme durumu, yönelme durumu, çıkma durumu, araç durumu, parça ve karşılaştırma durumu. Diğer Türk dillerine benzer olarak iki çekim dizisi vardır; “kişisiz” denilen isimlerle iyelik eki almadan kullanılanlar ve “kişisel-iyelik” olarak iyelik ekleri alarak isimlerle kullanılanlar. Dolgancadaki belirtme ve yönelme eklerinin iyelik ekli kısaltılmış biçimleri, ve birliktelik durumunun cümlelerin türdeş öğelerinin belirteci olarak kullanılması açısından Yakutçadan farklıdır. Yalın, belirtme, parça ve birliktelik durum ekleri bir eylemin nesnesini ifade etmede kullanılır.

Durum ekleri

“Kişisiz” çekim		İyelik çekimi
Yalın	∅	∅
Belirtme	-ni, -i	-in
Birliktelik	-lin / -tīn/ -dīn/ -nīn	-nīn, -nān
Yönelme	-ga/ -ka	-gar
Çıkma	-ttan, -tan	-tan
Araç	-nan, -inan	-nan, -inan
Parça	-ta/ -da /-la/-na	-na
Karşılaştırma	-tāgar / -dāgar/ -lāgar/ -nāgar nāgar	

Bildirme ekleri, yüklem olarak kullanılabilir tüm sözcük türlerine eklenebilir: İsimler, sıfatlar, varlık bildiren *bār* ad-eylemleri, yokluk bildiren *huok* ve iyelik ekiyle kullanılan *-lāk*.

Bildirme ekleri

Tekil	Çoğul
1 - <i>bīn</i>	- <i>bit</i>
2 - <i>gīn</i>	- <i>gīt</i>
3 ∅	- <i>lar / -tar</i>

Sıfatlar: Yakut diline benzer olarak, karşılaştırma derecesinin anlamı, diğer bir nesneyle karşılaştırılan nesneyi gösteren ismin karşılaştırma ya da çıkma durumu aldığı karşılaştırma yapılarının anlamları ile sözdizimsel olarak ifade edilir, aynı zamanda *bert* “üstün, en iyi” *orduq* “fazla” sözcüklerinin anlamları sayesinde de bu sağlanır. En üstünlük derecesi ayrıca sıfat ikilemeleri veya *da* parçacığıyla da yapılır.

Zamirler: Geleneksel olarak şu zamir türleri öne çıkar: Kişi, kişi zamirinden türemiş olanlar, iyelik, dönüşlü, işaret, karşılaştırmalı işaret, ilgi, soru zamirleri ve belirsiz zamirler.

Dolgancada kişi zamirleri şunlardır: *min* ‘ben’, *en* ‘sen’, *gini* (*hini*) ‘o’, *bihigi* ‘biz’, *ehigi* ‘siz’, *giniler* ‘onlar’.

Dolgancada kişi zamirlerinin çekimleri Yakutçadakilerden farklıdır. Birliktelik durumu yoktur, Yakutçada ise birinci ve ikinci kişi zamirleri daha kısaltılmıştır: krş. Yakut *miexe* - Dolgan *miñieke* ‘bana’.

Kişi zamirlerinden *-nik* ekiyle türetilmiş biçimler: *miñiginnik* ‘benim gibi’, *eñiginnik* ‘senin gibi’, *gininnik* ‘onun gibi’; *-nēgi* ekiyle türemiş olanlar: *miñiginnegi* ‘bendeki’, *eñiginnēgi* ‘sendeki’; aynı ek ile iyelik zamirlerinden türeyenler: *miñieninēgi* ‘benim tarafımdaki’, *eñieaninēgi* ‘senin tarafındaki’; *-msak* ekiyle: *miñigimsek* ‘beni seven’, *eñigimsek* ‘seni seven’, *ginimsek* ‘onu seven’.

Yakutçada olduğu gibi, Dolgan iyelik zamiri *-iene* ekinin kişi ve soru zamirlerine eklenmesiyle oluşur: *miñiene* ‘benim’, *eñiene* ‘senin’, *giniene* ‘onun’ ve *kim* ‘kim?’: *kimiene* ‘kimin?’. Yakutçadaki zamirlerden farklı olarak Dolgancada iyelik zamirleri niteleyici olarak kullanılırlar: *miñiene ubajim* ‘benim ağabeyim’. Kişi zamirinin *gien* kelimesiyle kullanımı iyeliği ifade etmenin bir yoludur: *min gienim* ‘benimki, bana ait olan’, *en gienin* ‘seninki, sana ait olan’, vb.

Dönüşlülük zamiri hem Yakutçada hem de Dolgancada *beye*’dir.

İşaret zamirleri *bu* ‘bu’ (standart Yakutçadan farklı olarak, Dolgancada *a* ve *o* ünlüleri vardır: *-ba, bo*), *ol* ‘o’, *hubu* ‘bu’, *hol* ‘o’. Bazı karşılaştırmalı işaret zamirleri *-ča* (*oččogo, kaččaga* ‘ne zaman’) ve soru zamirleri *kim* ‘kim’, *tuok* ‘ne’ olarak kullanılırlar.

Belirsiz zamirler, *kim ire* ‘biri’, *kim eme* ‘herhangi biri’, *kim curu* ‘biri’, *kim daganı* ‘her kimse’, *tuok-eme* ‘bir şey’ vb. soru zamirlerine *ire, eme, curu, daganı* takılarının eklenmesiyle oluşur. Bunlar soru zamirleriyle aynı durum biçimlerine sahiptir.

Sayı: Dolgancada sayılar, Yakutçadakilerden yalnızca Yakut dilinin kuzey diyalektlerinde de görülen bazı fonetik farklılıklarla ayrılır.

Zarflar: Dolgancadaki zarflar, Yakutçadakilerle biçim ve içerik açısından örtüşür; fakat sayıca daha azdır. Biçimbilimsel yapı açısından basit olanlar (*anî* 'şimdi', *koyut* 'geç', *urut* 'önce') ve türemiş olanlar: *-i* ile oluşanlar (*kardari* 'birer birer', *tünneri* 'geriye'), *-li* ve *-tik* ile oluşanlar (*kihili* 'insani', *ogonñordū* 'ihtiyar gibi', *türgennik* 'hızlıca', vb.) olarak ayrılır.

Hem Yakut hem de Dolgancadaki eylemlerin çatı, görünüş, kip, zaman, kişi, sayı gibi biçimbilimsel kategorileri vardır. Eylem sistemi şunları içerir: 1) bitimli eylem biçimleri, 2) sıfat-fiiller, 3) zarflar.

Dolgancada çatının, Yakutçada olduğu gibi, etken, işteş, dönüşlü, edilgen ve ettirgen biçimleri vardır. Etken çatının özel bir belirleyicisi yoktur; birincil gövdeyle ifade edilir. İşteş çatı *-s* (*-is*) ekiyle ifade edilir: *baris-* 'birlikte gitmek', *bilis-* 'tanışmak'. Dönüşlü çatı *-n* (*-in*) ekiyle oluşturulur: *anān-* 'atanmak', *berin-* 'itaat etmek, teslim olmak', *bilin-* 'itiraf etmek', vb. Dönüşlü çatılar yalnızca geçişli eylemlerden oluşabilir. *-lin* (*-illi*) eki, edilgen çatının belirleyicisidir: *surulun-* 'yazılmak'. Yakutçadaki tüm ettirgenlik ekleri Dolgancada da mevcuttur: *-t*, *-tAr*, *Ar*, *-IAr*: *ahat-* 'beslemek', *tuuor-* 'koy-'. Çatı ekleri, gerektiğinde tüm eylem biçimlerine eklenebilir.

Kılınış kategorisi, eklerle ya da analitik olarak yinelemeli, tezlik, başlamalı, sürerlik, bitmişlik, anlık, küçültmeli biçimlerle ve diğer kılınışlarla ifade edilir. Küçültme anlamı eylemsel değildir, ancak benzer eklerle ifade edilir ve genellikle kılınış biçimleriyle birlikte tanımlanır. Bazı ekler kılınış anlamını şu şekilde ifade eder: yinelemeli (*talā*, *-italā*), tezlik (*-baktā*), küçültme (*-āktā*). Kılınış anlamlı analitik yapılar, kavramsal eylemlerin *-an* ve *-a* (*-i*) ile oluşturduğu zarf sıralanışları ve başlamalı, sürerlik, bitmişlik anlamı veren yardımcı eylemlerden oluşur: *er-* 'olmak', *bar-* 'gitmek', *tur-* 'durmak', *is-* 'hareket etmek, gitmek', *kebis-* 'atmak', *tüs-* 'düşmek, inmek', *ogus-* 'vurmak', vb.

Dolgancadaki eylem sistemi temel olarak genel Türk dilindeki gibidir. Eylemin temel biçimleri -sıfat-fiiller, zarf-fiiller, bitimli biçimler- işlevsel olarak farklıdır. Çekimli biçimler, basit cümlelerde yüklem, birleşik cümlelerde ise ana tümcenin yüklemi olarak görev yapar. Fiiller iyelik veya zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlendiğinde özne - yüklem uyumu gözetilir. Sıfat-fiil çok işlevli bir eylem biçimidir ve ana veya yan tümcelerin yüklemi görevini görür. Zarflar ek eylem alırlar ve öznelarini dilbilgisel kişi ile uyumlu hâle getirirler. Zarflar bu şekilde yan tümcelerin yüklemeleri olarak görev yaparlar. Zarflar, basit cümlelerde yüklem olarak görev yapan analitik yapının ilk bileşenidir. Bu durumda kişi ekleri, analitik yapının yardımcı eylemine eklenir.

Çekimli eylem biçimleri şu kiplere aittir: Bildirme, dilek-istek, gereklilik, koşul, koşul-zaman, emir, alışkanlık, yeterlilik ve olumlu kipler (N. M. Artemyev'e (2001) göre; E. İ. Ubryatova (1985) ise 5 tür kip belirtmiştir: emir, bildirme, yeterlilik, koşul ve olumlu).

Bildirme kipinin şimdiki zaman, belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, hikâye birleşik zaman ve gelecek zamanın olumlu ve olumsuz biçimleri vardır. Bildirme kipinin zaman biçimleri, zaman eklerine kişi-sayı eklerinin gelmesi sonucu oluşur.

İki tip kişi eki vardır:

Birinci tür kişi-sayı ekleri

Tekil	Çoğul
1 -im	-ibit
2 -iη	-iğit
3 -a	-ilar

İkinci tip kişi-sayı ekleri bildirme ekleriyle aynıdır (bk. Bildirme ekleri)

Şimdiki zaman 1. ve 2. tekil ve çoğul şahısta *-a (-i)* ile biten sıfat-fiil sıralanışıyla ve 3. çoğul şahısta *-ar* ile biten ek eylem ile ifade edilir. Belirli geçmiş zaman *-t* ekiyle ve 1. tip kişi ekiyle; belirsiz geçmiş zaman *-BIT* ekiyle ve 1. tip kişi ekiyle ifade edilir. Şimdiki zamanın hikâyesi, şimdiki zaman sıfat-fiili ve *e-* eyleminin geçmiş zaman biçimleriyle oluşur. Gelecek zaman *-IA* ve *-IAK* sıfat-fiil eklerinin iyelik eki almasıyla oluşur. Şimdiki zamanın olumsuz hâli *-BAT* sıfat-fiilci ile oluşturulur: *ahābappin* '(ben) yemem', *ahābakkin* '(sen) yemezsin', *ahābat* '(o) yemez'. Geçmiş zaman *-BA* olumsuzluk eki ve *-t* ile oluşturulur: *ahābatim* 'ben yemedim', *ahābatin* 'sen yemedin', *ahābata* 'o yemedi', vb. Geçmiş zamanın hikâyesi *-bat* geçmiş zamanın olumsuz hâli ve *e-* yardımcı eylemiyle oluşturulur: *ahābat etim* 'yememiştim'. Gelecek zamanın olumsuzluğu bu biçimin kısaltılmış bir şekli ve olumsuzluk sıfat-fiili *huok* ile oluşturulur: *ahiam huoga* 'yemeyeceğim', *ahiaη huoga* 'yemeyeceksin'.

Dilek-istek kipinin yapısı şu şekildedir: Gelecek zaman sıfat-fiili *-IAK + e-* yardımcı eyleminin geçmiş zaman şekli.

Gereklilik anlamı *-ia* veya *-iak* sıfat-fiilleri ve iyelik eki almış *bār* 'var' sözcüğüyle ifade edilir: *min ahiam bāra* 'yemeliyim'.

Koşul kipi, Yakutçadaki gibi, eylem gövdesine *-tar* ekinin eklenmesiyle oluşturulur.

Koşullu-zaman kipi, *-tAk* sıfat-fiilinin bildirme ekli biçiminin bulunma durum eki alması ile oluşturulur.

Emir kipinin şimdiki ve gelecek zaman biçimleri vardır. Şimdiki zaman biçimleri Yakut yazı dilindeki emir kipiyle aynıdır. Emir kipinin gelecek zamanının iki biçimi vardır: 2. tekil ve çoğul: olumlu kipte: *barār!* 'bir süre sonra git', *barārin!* 'bir süre sonra gidin!'; olumsuz kipte: *barimār* 'bir süre sonra gitme', *barimārin* 'bir süre sonra gitmeyin'.

Alışkanlık kipi *-āččir* sıfat-fiiliyle ve ek eylem ekleriyle ifade edilir: *min ahāččibin* 'yemeye alıştım'.

Yeterlilik kipi Yakut yazı dilindeki biçim ve anlamıyla tamamen örtüşür.

Olumluluk kip biçimi *-hi*'dir ve 'durumunda olmak' anlamına gelir.

Sıfat-fiiller: Şimdiki zaman sıfat-fiili *-ar (-ir)*, olumsuz hâli *-bat*; geçmiş zaman sıfat-fiili *-bit* ve *-tak*, olumsuz hâli *-batak*; gelecek zaman sıfat-fiili *-iak*, olumsuz hâli *-miak (-imiak)*; diğer gelecek zaman sıfat-fiili *-ia*; bitmemiş olaylar için kullanılan sıfat-fiil *-a ilik* ve diğer bir sıfat-fiil *-āččir* dir.

Zarf-Fiil Ekleri : *-an, -n, -a (-i), -bakka, -miha/-mija, -āri, -māri, -āt*, koşul zarf-fiili *-tar* ve *-atar*.

İlgeçler: Ufak tefek fonetik ve işlevsel farklılıklar dışında Yakutçadakilerle aynıdır. Kökenlerine göre üç gruba ayrılırlar: 1) addan türeyenler: *is* 'iç, merkez', *tas* 'dış', *orto* 'orta', *usta* 'uzunluk', *ilin* 'önce'; 2) zarf-fiillerden türemiş zarflar *-i* ve *-a* ya da başka eylem biçimlerinden türemiş olanlar: *āji* 'her biri, herhangi biri', *biha* 'boyunca', *taksa* 'üstünde', *ergije* 'çevresinde'; 3) kökeni bilinmeyenler: *meldi* 'daima, süresince', *tali* 'benzer'.

Diğer işlevsel sözcükler Yakutçadakinden farklı değildir.

3.5. Söz Varlığı

Dolgan söz varlığının temeli Yakutça kaynaklı sözcüklerden oluşur. Bazı Yakutça sözcükler, farklı bir ekonomik sisteme geçiş sürecinde yerlerini Evenki ya da Rusçadan ödünçlemelere bırakmıştır. Böylece, Yakutça *bie* 'kısarak', *kulun* 'geyik yavrusu' gibi sözcükler unutulmuştur. Yakutçadaki *inak* 'inek' yerine Rusçadan alınan *koruoba* kullanılmakta ve 'boğa' *ati:r kuruoba* 'erkek inek' olarak ifade edilmektedir.

Evenkiden alınan şu tematik sözcük grupları dikkat çekicidir: geyikçilik terminolojisi (*būr* 'erkek geyik', *tugut* 'geyik yavrusu'); ev ve bölümleriyle ilgili sözcükler (*hīrdga* 'kızak-ev', *uraha cie* 'yazınsal: kazık-ev' - 'kazıklardan yapılmış yazlık ev'); giysiler (*mökčüke* 'kürk manto', *üntika* 'kutup tilkisinin kuyruğundan yapılmış şapka', *telegi* 'kışlık erkek kemeri', *kupču* 'uyku tulumu-battaniye', *gurumi atak* 'nakışsız kışlık ayakkabı', *kunutu* 'boncuklarla süslenmiş ayakkabı'); balıkçılık terminolojisi (*irba* 'yumurtlama dönemi', *kiñle* 'kayak', *hikire* 'tatlı su gelinciği yakalamak için kullanılan çubuk'); hayvan, kuş, balık, böcek isimleri (*toki* 'Kanada geyiği', *cukun* 'su samuru', *horuki* 'orman tavuğu', *homka* 'karga', *kuktu* 'ağaçkakan', *hañan* 'tatlı su gelinciği', *hirikte* 'karınca'); yeryüzü şekilleri ve doğa olayları (*tēn* 'büyük vadi, tundradaki düzlük', *aldis* 'kaya', *uoran* 'nehirin akıntılı yeri'); geleneksel Dolgan inanışları ile ilgili arkaizmler (*arkalān* 'şaman kostümünün arkasındaki gömlek eteği', *ari* 'kötü ruh', *lügdünku* 'kötü ruh hâline gelen ölü ruhlar', *turug* 'şaman bastonu'). Çoğunlukla Dolgancadaki bir sözcük Evenki dilindeki karşılığının etkisiyle anlamsal değişime uğrar. Yakutça *emiy* 'meme', Dolganca *emij* 'meme; süt'.

4. Örnek Metin ve Türkiye Türkçesine Çevirisi:

Taal emeeksin, *Fol'klor dolgan* (Haz. P. Ye. Yefremov), Pomyatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka, T. 19, Novosibirsk: İzdatel'stvo İnstitutu arheologii i etnografii SO RAN 2000, s. 302-305.

1. Таал эмээксин олоорбут эбит.	1. Bir zamanlar Taal adında bir nine yaşamış.
2. Биирдэ дуо - бу Таал эмээксин тэллэгийгэр ииктээбит.	2. Bir gün Taal nine yatağına işemiş.
3. Ол күн дуо - күннээк күн буолбут.	3. Ve güneşli bir günmüş.
4. Таал эмээксин пэриинэтин куурдаары араңаска уурбут.	4. Taal nine tüy yatağı kurutmak için sundurmanın üzerine sermiş.
5. Онно, ол кирибитин кэннэ, тыал көтөгүллүбүт.	5. Eve döner dönmez rüzgâr esmeye başlamış.
6. Ол көтөгүллэн Таал эмээксин пэриинэтин көтүтэн илпит.	6. Ve (rüzgâr) Taal ninenin tüy yatağını alıp götürmüş.
7. Таал эмээксин такса көппүт, пэриинэтэ көтө турар эбит.	7. Taal nine koşarak evden çıkmış, fakat tüy yatak çoktan havada süzülüyormüş.
8. Таал эмээксин пэриинэтин батыһан барбыт. Баран иһэн бууска кэлбит, калтырыһан түспүт.	8. Taal nine tüy yatağın arkasından koşmuş.
9. Ол калтырыһан атагын өлөрүммүт.	9. Buzun üzerinde koşmuş, ayağı kaymış ve düşmüş.
10. Ол һытан һаңарбыт:	10. Düşerken bacağını incitmiş.
11. - Буус, буус, бэркин дуо?	11. Yerdeyken demiş ki:
12. - Бэрпин да бэрпиэн! - диэбит.	12. -Buz, buz, sen güçlü müsün?
13. - Того-кээ, күн уотугар уулагын?	13. -(Evet, öyleyim) çok güçlüyüm!, demiş.
14. - Күн уота бэрт да бэрт буоллага! - диэбит.	14. -Peki neden güneş ışığı altında eriyorsun?
15. - Күн уота, бэркин дуо?	15. -Güneş ışığı daha güçlü olduğundan, demiş
16. - Бэрпин да бирпиэн!	16. -Güneş ışığı, sen güçlü müsün?
17. - Того-кээ, таас кайага каккаланааччыгыный?	17. Evet, (öyleyim) çok güçlüyüm!
18. - Тас кайа бэрт да бэрт буоллага! - диэбит.	18. - Peki neden dağdaki kayalar kapatıyor seni?
19. - Тас кайа, бэркин дуо?	19. -Kaya dağı daha güçlü olduğundan!, demiş.
20. - Бэрпин да бэрпиэн! - диэбит.	20. -Kaya dağı, sen güçlü müsün?
21. - Того-кээ, үүтээн кутуйак дьөлө һүүрэрий?	21. -Evet, ben çok güçlüyüm!, demiş.
22. - Үүтээн кутуйак бэрт да бэрт буоллага! - диэбит.	22. -Peki neden fare içini oyuyor?
23. - Үүтээн кутуйак, бэркин дуо?	23. -Fare daha güçlü olduğundan, demiş.
24. - Бэрпин да бэрпиэн!	24. -Fare, sen güçlü müsün?
25. -Того-кээ, хаамай оголоругар өлөртөрөөччүгүнүй?	25. -Evet, ben çok güçlüyüm!
26. - Хаамай оголоро бэрт да бэрт буоллактара.	26. -Peki neden Nganasanlı çocukların seni öldürmesine izin veriyorsun?
27. - Хаамай оголоро, бэркит дуо?	27. - Nganasan çocukları daha güçlü olduğundan.
28. - Бэрпит да бэрпиэт! - диэбиттэр.	28. - Nganasan çocukları, siz güçlü müsünüz?
29. - Того-кээ, һимизкитигэр котгорооччугутуй?	29. -Evet, biz güçlüyüz!, demişler.
30. - һимизерт бэрт да бэрт буоллага, - диэбиттэр.	30. -Peki neden ölüme teslim oluyorsunuz?
31. - һимизерт, бэркин дуо?	31. -Ölüm daha güçlü olduğundan.
32. - Бэрпин да бэрпиэн! - диэбит.	32. -Ölüm, sen güçlü müsün?
33. Инһэ диэн баран Таал эмээксин өлөн каалбыт. Элэтэ.	33. -Evet, ben çok güçlüyüm!, demiş.
	34. Bunu duyunca Taal nine ölmüş.

Kaynaklar

- Artem'ev, N. M. (2011). *Dolganskij jazyk. Čast' 1, 2* - Sankt-Peterburg.
- Barbolina, A., Artem'ev, N., Fudzisro, S. (2006). *Russko-dolganskij razgovornik sperevodom na japonskij jazyk ikomentarijami*. Universitet Küsü.
- Belytjukova, N. P. (2004). *Konsonantizm dolganskogo jazyka*. Tomsk.
- Dolgansko-Russkij slovar. Russko-dolganskij slovar'*. (1992). Sankt-Peterburg.
- Savvinov A. I. (2005). *Problemy étnokul'turnoj identifikacii dolgan*. Novosibirsk.
- Fol'klor dolgan (Pamjatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka)*. (2000). Novosibirsk.
- Ubrjatova E. I. (1985). *Jazyk noril'skix dolgan*. Novosibirsk.
- Stachowski, M. (1997). *Dolganische Wortbildung*. Kraków.

❑ VALENTİN RASSADIN

Çev. IŞIL AYDIN ÖZKAN

SOYOTLAR VE DİLLERİ

1. Adlandırma

Soyotlara bölge halkının verdiği isim *sojit'* tir. Aralarında yaşadıkları Buryatlar onları *hojod* olarak adlandırır. Komşuları Tofalar tarafından *haazuut* olarak bilinirler. Bu ad, en büyük Soyot boyunun adı olan *haazuut* sözcüğünden gelmektedir. Soyotların diğer boyları olan *i'rhıt* (İrhitler) ve *o'ŋhit* (Onhotlar) sayıca çok değildir. Bu topluluğun çağdaş adı Soyotlar'dır.

2. Din ve Kültür

Soyotlar, Buryatya bölgesindeki Oka Buryatları gibi Budisttir ve Budist isimlerine sahiptir. Aynı zamanda, dağ ruhlarına tapmak, bazı avlanma ritüellerini uygulamak gibi eski dinleri olan Şamanizmden gelen bazı özelliklerini de sürdürürler. *Şaman*'ın Eski Türkçe adı olan *ham*'ı muhafaza ederler (krş. Eski Türkçe *kam*). Günümüz Soyotları, Buryat kültürünün birtakım tipik özelliklerini de benimsemiştir. Geleneksel kültürleri hakkında bilgi yoktur.

3. Coğrafya ve Nüfus

Günümüz Soyotları, Rusya'daki özerk cumhuriyetlerden biri olan Buryat Cumhuriyetindeki Oka Bölgesinde yaşayan etnik azınlıklardan biridir. 1993'e kadar yalnızca 500 kadar kişi kendilerini Soyot olarak kabul ediyordu. Resmî olarak bölgenin Buryat nüfusundan ayrılmıyorlardı. Bağımsız etnik bir grup olarak tanınmak için uzun süreli mücadeleleri, 13 Nisan 1993'te Buryat Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Başbakanlık Heyeti'nin kararı ve Oka Bölgesi Ulusal Soyot Köy Meclisi'nin dayatmasıyla, halen merkezi Sorok köyünde olan köy idaresinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. 2000 yılında, Rusya Yönetiminin 255 no'lu kararıyla Buryatya Soyotları, Rusya Federasyonu uluslararası etnik azınlıkları kaydı kapsamına alınmıştır. Bu belgede Soyotların nüfusu 1973 kişi olarak belirtilmiştir. 2001 verilerine göre sayıları 2002 kişi olmuştur. Bu, Buryat Cumhuriyeti Oka Bölgesi nüfusunun hemen hemen %42'sini oluşturmaktadır.

4. Tarihî Geçmiş

1930'larda SSCB'de, göçebe kabileleri yerleşik hayata geçirmek ve kollektif çiftlikler oluşturmak için seferberlik başladı. Soyotlar Orlik bölgesi merkezindeki Sorok, Hurga ve Bokson köylerine olduğu kadar, Buryat tipi besi hayvancılığı yaptıkları, damızlık inekler, Tibet öküzleri ve *khainyklar* (Tibet öküzü ve inek kırması) ve atlarla uğraştıkları bir çok besi hayvanı çiftliğine de yerleşmiştir. Yayılacı geyik besiciliği korunmuş fakat 1960'larda, iddiaya göre yeterli verim alınmadığı için bu iş kolu tasfiye edilmiştir. Bu yıllarda Soyotlar ve Buryatların uzlaşması başlamıştır.

Moğolistan'da, Khubsugul Gölünün batısında bulunan Darkhat Bölgesinde, Moğolların *Caatan* (kelimenin tam anlamıyla “ren geyiği çobanları”) ve aynı zamanda *Uigar* “Uygur” ve bazen *Caatan Uigar* (kelimenin tam anlamıyla “ren geyiği güden Uygur”) diye adlandırdığı, hâlen Türkçe konuşan ren geyiği çobanları yaşar. Tsaatan Uygurları kendilerini, Tofa endonimine çok yakın olan – *Tofa*, krş. Tuva endonimi – *Tiva-Diva*, *Tu"ha* olarak adlandırırlar. Ayrıca, Oka Buryatları, Tuvaları ve Tofaları isimlendirmek için *Uryaankhad* (kelimenin tam anlamıyla, “Urankay”)’ın yanı sıra, “Uygurca konuşan” anlamına gelen *Uigar Kheleten* tabirini kullanırlar. Bu, Buryatların ortak belleğinin bu Türk gruplarını Eski Uygurlarla ilişkilendirdiği gerçeğini yansıtmaktadır. Tsaatanlar arasında, kökeni Sayan Türklerine dayanan, Darkhatların diğer ren geyiği besleyen gruplarının yanısıra, *İrhit*, *Haasuut* ve *Onhot* boyları da vardır. Açıkça görülüyor ki bugünkü Oka Soyotlarının kökeni, bu Sayan Türkü ren geyiği besicilerine dayanmaktadır.

Soyotların tarihi üzerine yeterli derecede çalışılmamıştır. Bilimsel yayınlarda kökenleriyle ilgili yalnızca birkaç görüş vardır. Onların Sayan Samoyed kabileleri içinde yer alan, sonradan empoze olmuş, kökeni eski Türk bir etnik grup olduğu, dil açısından değerlendirildiğinde de bu Samoyed alt katmanın Türkleştiği öne sürülmektedir. Diğer bir deyişle, Soyotlar, MS VII-VIII yüzyıllar arasında veya muhtemelen daha önce, Türkçenin de çok eski bir dönemi sırasında, Türkleşmiş Sayan Samoyedleridir.

Oka Bölgesinin hem Soyot hem de Buryat kökenli eski sakinlerinin öne sürdüğü kanıtlara göre, nispeten son zamanlarda, yaklaşık 400-450 yıl önce, *İrhit*, *Haasuut* ve *Onhot* kabilelerinden oluşan Soyotlar, Moğolistan, Khubsugul Gölü dolaylarında göçebe hayat sürdürdükleri Uuri ve Khankha'nın Darkhat Somonlarının arazilerinden ve aynı zamanda koruyucu kutsal dağları olarak gördükleri Rinchinlumbe dağı bölgesinden Buryatya'ya göç etmişlerdir. Moğolistan sınırlarını geçtikten sonra Soyotlar, Tunka ve kısmen Zakamna'ya yerleştiler. Fakat bu yerler ren geyiği besiciliğine neredeyse hiç elverişli olmadığından, Soyotların hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşan, Tunka ve Zakamna'ya yerleşen bir bölümü, yerli Buryatlarla kaynaşmıştır. Ren geyiği besleyenlere gelince, onlar Oka'ya, 1930'lardan önce yaşadıkları Oka ve İrkut Irmaklarının yukarı kesimlerini ikiye ayıran sıra dağlarda yer alan, geyik beslemek için ren geyiği likeninin veya yosununun yeterli olduğu İlchir bölgesine taşındılar. Burada sele ve yük taşıyabilen evcil ren geyikleri yetiştirdiler, tayganın vahşi havvanlarını ve kuşlarını avladılar ve bölgenin göl ve ırmaklarında balıkçılık yaptılar. Asıl evleri yazları huş ağacı kabuğu, kışları alageyik (Mançurya geyiği) ve elk (kanada geyiği) postuyla kaplı çadırıdır. Ren geyikleriyle birlikte dağlık tayga boyunca mevsimlik göçler yaparlar, yazın ve kışın ren geyiği likeninin yetiştiği, rüzgarın estiği, geyikler için ölümcül olan tayga sineğinin olmadığı vadilerde, dağların eteklerinde ve yüksek yerlerinde konaklarlar. Soyotlar kendilerini genellikle özel ev eşyaları, materyaller ve ruhani kültürle belli ederler. Buryatya'da, kendilerini “Ujgar xeleten, ursa gerten, üjhen zabitan, sagaan unaatan, sana xülegten, bide hojoduud”, kelimenin tam anlamıyla “Biz, Uygur dilli Soyotlar, çadır evli (ham deri çadırılı), huş ağacı kabuklu kanolu, taşıma için ren geyikli ve kayak için atlı” olarak tanıtmaları, Şamanik dua etme geleneklerini şimdiye kadar koruduklarının delilidir. Bu, onların geleneksel yaşam şeklinin kısa bir betimlemesidir.

5. Yazı

Soyotça'nın en yakın olduğu dil Tofacadır, bu yüzden Tofaca için geliştirdiğimiz alfabe ve yazı sistemini Soyotça için de kullanmanın mümkün olduğu kanaatindeyiz. Soyotların dillerini yeniden canlandırma arzularından sonra, bu dil için bir yazı sistemi yarattık ve Soyot bir yaşlı adam tarafından hatırlanan ve kaydedilen tüm Soyotça kelimeleri (4500'ün üzerinde), 2003'te basılan "Soyotça-Buryatça-Rusça Sözlük"te topladık. Bu malzemeye dayanarak, dili yeniden canlandırabildik. Kiril alfabesinin belirli özelliklerini içine alan pratik bir yazı sistemi tasarladık ve bir ABC kitabı hazırladık, bu kitap 2009'da basıldı. Soyotça, 2005'ten beri Soyot ilkokullarında öğretilmeye başlandı.

Ayrırcı işareti olan Soyotça sesbirimler için belli harfler kabul edilmiştir. Rus alfabesindeki (Burada q, γ, j, h, η, ö, ü, ä, ì olarak transkribe edilen) к, ф, ч, h, η, θ, γ, ə, i harfleri eklenmiştir. y'nin ünlüyle birleşmiş şekilleri *ye, yo, yu, ya*, ve *i* ünlüsü, Rus alfabesindeki gibi önceki ünsüzün damaksıllaştığına işaret olarak kullanılmıştır ve başka bir işlevi yoktur. Latin harfi *i*, önündeki ünsüzlerin asla yumuşamadığı *ï* ünlüsünün yumuşak (ön, dişil) eşsesli bir karşıtını simgeler (krş. *Dima*, fakat neredeyse *kel'dim* "geldim" şeklinde sesletilen *keldim*).

6. Dil

a. Soyotçanın Türk Dillerinin Tasnifindeki Yeri

Soyotça tüm sınıflandırma ölçütlerine göre Tofacayla uyuşur, ayrıca Moğolistan'daki Tsaatan Uygurlarının ve Uygur Urankaylarının diline de çok yakındır. Bu, Soyotça'yı Tofaca, Tsaatan ve Uygur Urankay dilleriyle birlikte, Türk dillerinin Sayan grubunun tayga bölgesi diye adlandırılan grubu içine almaya dayanak sağlamaktadır. N. A. Baskakov'un tasnifine göre, bu dil Türk dillerinin Uygur-Oğuz grubunun Uygur Tukyü alt grubuna dâhil edilmelidir. Dağlık tayga koşullarındaki göçebe hayata uyum sağlamalarını mümkün kılan, göçebe avcılık, ren geyiği besiciliği ekonomisi ve özgün yerli kültür, Tayga bölgesinin çoğunlukla ren geyiği besleyen ve avlayan anadili konuşurlarını (Moğollar gibi uzun zaman önce besi hayvancılığı yapmaya başlayan Moğolistan Uygur Uranhayları hariç), ortak bir dille birleştirmiştir.

Soyotça ve Tofacanın yakın ilişkisi, yalnızca bizim Soyot, Tsaatan Uygur ve Urankay dillerini araştırdığımız süre boyunca edindiğimiz kişisel bir izlenim değildir, aynı zamanda Soyotlarla çalışma şansı bulan araştırmacıların ulaştığı birtakım kanıtlarla da ortaya konulmuştur. Mesela, Buryatların ve Oka Bölgesi Soyotlarının etnik kökeni üzerine çalışan B.S. Dugarov'un ifadesine göre, XIX. Yüzyılda Tunka Soyotlarını ziyaret eden M.A. Castrén onların şöyle konuştuklarını yazmıştır: "... Karagasla (Tofaca- V.R.) aynı Türk diyalekti". Türk dilinin Soyotlar tarafından aktif kullanımını, 1920'lerin sonunda Darkhatlar ve Darkhat bölgesinin nüfusu üzerine çalışan G. D. Sanzheev, XVIII. yüzyılda, XVIII. yüzyıl Alman coğrafyacısı Anton Friedrich Büsching'in "Erdbeschreibung" ("Yerküre Betimlemesi", 1787 Hamburg basımı) kitabında, Tunka Soyotlarının Nizhneudinsk bölgesi Karagaslarının dilleriyle aynı dile sahip olduklarını iddia etmesine atıfta bulunarak tekrar gündeme getirmiştir. 1926'da Kuzey Komitesinin talimatıyla Soyotların ekonomisi, gündelik hayatı ve kültürü üzerine çalışmak üzere özel bir etnografik gezi yapan ve dilleri hakkında eserleri bulunan Irkutsk Devlet Üniversitesi Profesörü B. E. Petri'ye göre Soyotça yaşlı insanlar tarafından hâlâ

hatırlanmaktadır ve Urankay ve Soyot dilleri birbirine son derece yakındır. Nitekim, Soyot, Soyon ve Urankay adları, eski Rus literatüründe, XX. yüzyılda 1920'lere kadar Tsaataanlar ve Tofalardan ayırt edilemeyen Tualardan bahsetmek için kullanılırdı.

Yakın zaman önce birkaç yaşlı adam tarafından hatırlanan, 1970'lerde tanıklık ettiğimiz ve hatta 1990'ların başlarında Oka'ya yaptığımız gezilerde tespit ettiğimiz Soyotça'nın yapısına göre, bu dil tipik bir Türk dilidir ve Rusyada konuşulan Tofacaya ve Moğolistandaki Tsaatan Uygurları ile Uygur Urankaylarının diline oldukça yakındır. Bu insanların yerleşim yerlerinde ilk kayıtları yaptığımız zaman, Tofaca üzerine 1964'ten beri ve sonraki iki dil üzerine 1989'dan beri çalışıyorduk. Tsaataanlar ve Uygur Urankaylarıyla yaptığımız kayıtlar en başından beri onların hem birbirleriyle hem de Tofaca ve Soyotçayla ne kadar yakın bir ilişki içinde olduğunu ve aynı zamanda hepsinin Sibiryaya Türk dillerinin aynı Sayan alt grubundan oldukları halde, Tuvacadan ne kadar dikkate değer farklılıkları olduğunu göstermiştir. N. A. Baskakov tarafından önerilen, Rus Türkolojisinde genellikle kabul gören Türk dilleri sınıflandırmasına göre, Tuvaca ve Tofaca, Türk dillerinin Uygur-Oğuz grubunun Uygur Tukyü alt grubunda yer almaktadır. Biz, Uygur Tsaatan ve Uygur Urankay dillerini bu gruba ekledik ve şimdi Soyotçayı da bu gruba dâhil ediyoruz.

b. Soyotçanın Ağızları

Soyotça dâhil, Sayan bölgesi Türk dillerinin karşılaştırmalı bir çalışması gösteriyor ki, bize göre, bu alt grup iki ayrı gruba ayrılır: 1) Step bölgesi - Tuvaca (Rusya, Moğolistan) ve Kök Monçak (Moğolistan, Çin) ve 2) Tayga bölgesi, Tofaca ve Soyotça (Rusya), Tsaatan ve Uygur Urankay (Moğolistan).

c. Sesbilgisi

Soyotçanın ünlü harf sistemi 4 art temel ünlü *a, o, u, i* ve 6 ön ünlüye sahiptir: *e, ä, ö, ü, i, i*. Bu ünlülerin sesbirimleri üç tip yapıda kullanılır – kısa açık, kısa gırtlaksıl ve uzun açık. Açıkça, uzunluk ilgili ünlü harfin ikizleşmesi ve gırtlaksıllaşması – ünlü harfi izleyen sertleştirme işareti ile tanımlanır. Bu nedenle Soyotçanın ünlü harf sistemi şöyle 30 ünlü sesbirimle temsil edilir: 1) kısa – *a, o, u, i, e, ä, ö, ü, i, i*; 2) gırtlaksıl – *a", o", u", i", e", ä", ö", ü", i", i*; 3) uzun – *aa, oo, uu, ii, ee, ää, öö, üü, ii, ii*. Bu sesbirimlerin yer değiştirmesi sözcüklerin anlamını değiştirir. Örneğin, *keer* "o gelecek."- *käär* "o düşecek.", *as* "kaybolmak" – *a"s* "asmak" – *aas* 'ağız; çene', *ot* "ateş" – *o"t* "ot", *it* "göndermek" – *i"t* "köpek" – *iiit* "ses, seda", vb.

Diftonglar da ünlü harf sisteminde, bir sözcükte herhangi bir pozisyonda olabilecek tüm kısa ünlülerle gösterilir - *aj, oj, uj, ij, ej, äj, üj, ij, ij*, örneğin, *aj* "ay", *oj* "dere", *ujgut* "kavak", *e"t hyeņgij duri* "o bıçak kullanmadan et yiyor."

Ünlülerin gırtlaksıllaşmasının, takip eden ünsüzlerin nöbetleşme yapıları üzerinde güçlü bir etkisi vardır. Örneğin, açık-kısa ve uzun ünlülerden sonra *p* ünsüzü *b* veya *v*'ye değişir: *qap* "çuval" – *qabi* // *qavi* "onun çuvalı", gırtlaksıl seslerden sonra – *p, f, h*'ye değişir: *qa"p* "ağzıyla yakalamak" – *qa"par* // *qa"far* // *qa"har* "o ağzıyla tutacak."; ilk durumda *ş, j*'ye değişmiştir, (*baş* "yara" - *bajı*, "onun yarası", *eş* "arkadaş" - *eji* "onun arkadaşı"), ikinci durumda - *h*'ye değişir veya ötümsüz-sert *ş* olarak kalır (*ba"ş* "baş" – *ba"hi* // *ba"şi* "onun başı"), *q* veya *k* ünsüzü kısa-açık ve uzun ünlülerden sonra *γ*

veya *g* olarak sesletilir ve gırtlaksıl ünlülerden sonra *h*'ye değişir, örneğin, *aq* "bozkır" - *ayî* "onun bozkırı", *aaq* "zehirlenmek" - *aayar* "zehir", but *o"q* "kurşun" - *o"hi* "onun kurşunu".

Tek heceli sözcüklerde, ikincil uzun ünlülerin; yalnızca, sözcük sonundaki *γ* ünsüzünün, ünlüler arası pozisyonda, sesbirimlerin bağlama noktasında kalıp düşmesine bağlı olarak ortaya çıktığı dikkate alınmalıdır, örneğin, *ay* "baskın" - *aa* "onun baskını", *qay* "fırlatmak" - *qaar* "o fırlatacak".

Soyotçanın ünsüz sistemi, *b, p, v, f, t, d, s, z, ş, ž, č, l, r, j, k, x, g, c, š* ünsüzlerinin yanında, telaffuz edilen Rus harflerine karşılık gelen, Eski SSCB halkının kullandığı dilin alfabesinden alınan sözcüklerin gösterimi için ilave edilen beş özel ünsüzle temsil edilir: *q, γ, η, j, h*, örneğin, *qaraq* "gözler", *hyem* "nehir", *şay joq* "ses yok.", *aη* "canavar, hayvan".

Soyotçanın ünsüz sisteminde, ikinci hece ünsüzlerindeki özel bir yeniden benzeşme (reassimilation) olayı karakteristiktir. Eğer belirli bir pozisyonda düşen dar bir ünlü varsa ve bu ünsüzler birbirine yakınsa, bu durumda benzeşme ve aykırılışma süreçleri ünsüzlerin niteliğini değiştirmeye başlar. Örneğin, *sayin* "hatırlamak", *u"hil* "giysilerini çıkarmak" gibi fiillerde, *ta"şin* "dış taraf", *i"şin* "iç taraf", *aas* (< *ayiz*) "ağız", *boos* (< *boyuz*) "boğaz", *ool* (< *oγul*) "oğul" gibi adlarda, bahsedilen olay gerçekleşir: *saqtir* "O hatırlayacak.", *u"ştir* "O giysilerini çıkaracak.", *ta"şti* "onun dış tarafı".

Soyotçada ünlü uyumu (synharmony) iki şekildedir: 1) Önlük-artlık uyumu, sözcüklerde ve sözcük yapılarında aynı tipte ünlüler kullanılır - ya yumuşak sıradan *e, ä, ö, ü, i, ì* ve dolayısıyla gırtlaksıl ve uzun ya da sert sıradan *a, o, u, ï* ve aynı zamanda gırtlaksıl ve uzun, ki bu sözcüklerin anlamlarını ayırır, örneğin, *kye"s* "kesmek" - *qa"s* "kabuklu yemiş kemirmek", *kyel* "gelmek" - *qal* "kalöak", ve 2) Düzlük-yuvarlaklık uyumu, bir sözcüğün ilk hecesinde her tip ünlü bulunabilmekle beraber ikinci ve bunu izleyen hecelerde dudaksıl ünlülerin kullanımı çok sınırlıdır, düz ünlüler daha yaygındır.

Vurgu genellikle kelimenin son hecesindedir.

d. Biçimbilgisi

Dilbilgisel yapısına göre, Soyotça eklemeli ve analitik diller kategorisinde yer alır. Soyotça sözcüklerin biçimbilgisel yapısı Türkçenin evrensel karakterine sahiptir: Sözcük, kök biçimbirim, sözcük yapıcı, yapı kurucu ve sözcük çekimleyici eklerden oluşur, örneğin, *baliqşilarimda* (*baliq-şilar-ım-da*) "balıkçılarım, balıkçılarımın". Yeni kelime yapımı hem eklemeli hem de eksiz yöntemlerle yapılır.

Sözcük türleri ve sözcük öbeklerinin oluşumunda kavramsal sözcükler grubu ile yalın sözcükler ve gösterme sözcükleri grupları, işlevsel, kipsel, duygusal ve betimleyici sözcük grupları yer alabilir.

Adlar sayı, iyelik, durum ve belirlilik/belirsizlik kategorileriyle tanımlanır; fakat gramatikal cinsiyet kategorisi yoktur.

Ad kökleri genellikle adı geçen nesnenin tekilliğini ifade eder. Çokluk, sözcüğün son sesinin yapısına bağlı olarak *-lar/-lär* ekleri ve sesbilgisel varyantları olan *-nar/-när, -tar/-tär* ile ifade edilir.

İyelik kategorisi, iyenin kaçınıcı kişi olduğunu açıklayan özel eklerle ifade edilir.

Ünlülerden sonra iyelik ekleri

Tekil		Çoğul
1. k.	-m	-vīs /-vis
2. k.	-η	-nar/-när
3. k.	-sī /-sì	-sī /-sì

Ünsüzlerden sonra iyelik ekleri

Tekil		Çoğul
1. k.	-im/-i(i)m	-ivīs/-i(i)vis
2. k.	-iη /- i(i)η	-iηar/-i(i)ηär
3. k.	-i/- i(i)	-i/- i(i)

Soyotçada yedi durum vardır: yalın, belirtme, ilgi, yönelme, bulunma, ayrılma, yön gösterme. Soyotçanın ad çekimi iki türdür: basit çekim ve iyelik çekimi. Basit çekimin, sözcük kökünün son sesinin niteliğine uyacak şekilde kendine özgü durum ekleri vardır. İyelik çekimi, basit çekimin eklerine eklenen iyelik işaretleyicileriyle yapılır.

Durum Ekleri

Basit Çekim

İyelik Çekimi

Yalın	∅ (gövde)	-m, -im /-i(i)m, -η, -iη /-i(i)η, -i/-i(i), -sī /-sì
Belirtme	-nī, -nì, -tī/-tì	-mni, -imni (-mni, -i(i)mni), -ηni, -iηni (-ηni, -i(i)ηni), -in/-i(i)n, -sin /-sìn
İlgi	-nin, -nìn, -tìn/-tìη	-mniη, -imniη (-mniη, -i(i)mniη), -ηniη, -iηniη (-ηniη, -i(i)ηniη), -inīη, -sinīη (-i(i)nīη, -sinīη)
Yönelme	-ya /-gä, -qa/-kä	-mba, -imba (-mbä, -i(i)mbä), -ηya, -iηya (-ηyä, -i(i)ηyä), -iηa, -siηa (-i(i)ηä, -siηä)
Bulunma	-da/-dä, -ta/-tä	-mda, -imda (-mdä, -i(i)mdä), -ηda, -iηda (-ηdä, -i(i)ηdä), -iηda, -siηda (-i(i)ηdä, -siηdä)
Ayrılma	-dan/-dän, -tan/-tän	-mdan, -imdan (-mdän, -i(i)mdän), -ηdan, -iηdan (-ηdän, -i(i)ηdän), -indan, -sindan (-i(i)ndän, -sindän)
Yön Gösterme	-yidi/-gidi, -qidi/-kidi	-mgidi, -imgidi (mgidi, -i(i)mgidi), -ηyidi, -iηyidi (-ηgidi, -i(i)ηgidi), -ingidi, -singidi (-i(i)ngidi, -singidi)

Sıfatların karşılaştırma dereceleri yoktur, nitelik kategorisinde yalnızca küçültme ve pekiştirme biçimleri temsil edilir. Bu biçimler özellikle renk sıfatlarında kullanılır. Rengin yoğunluğunu vurgulamak için ilk hece sondaki “p” ünsüzü ile tekrarlanır, örneğin, ap-aq “apak, bembeyaz”, sap-sariy “sapsarı”, vb. Diğer sıfatlar için kuvvetlendirme edatı tuη “çok” kullanılır, örneğin, tuη uzin “çok uzun”, tuη uliy “çok büyük”, vb. Bazen uliydan uliy ya da uliyini ulii “çok büyük” gibi sözdizimsel

yapılar kullanılır. Renk sıfatlarında nitelik derecesinde küçültmeyi ifade etmek için *sim* /-*sım*, -*siy*/-*siy*, - *siñyi*/-*siñgi* ekleri kullanılır, örneğin, *aqsım*, *aqsıy*, *aqsıñyi* “beyazımsı”, *qizilsım*, *qizilsiy*, *qizilsıñyi* “kırmızımsı” vb. Ortak sıfatların analitik yapısı ile *šalaa* ya da *šaliı* “biraz” sözcüğü kullanılır, örneğin *šala uzın* “uzunca”, *šala uliy* “büyükçe”. Görece sıfatları, adlardan ve fiillerden, farklı yapım eklerinin yardımıyla yapılır. Bununla beraber, addan sıfat yapan en işlek ek, “sahip olma” anlamında, sahip olmanın normal, doğal bir derecesini ifade eden -*liy* /- *liy*, -*niy*/-*niy*, -*tıy*/-*tıy* ekidir. Örneğin, *daštıy* sözcüğü sadece “taşlı, taş ya da taşlara sahip” anlamındadır. Eğer çok fazla miktarda nesneye sahip olmanın ifade edilmesi gerekliyse -*yiři*/-*giri*, -*qiri*/-*kiri* eki kullanılır, örneğin, *daşqiri* “çok fazla taşlı, taşla dolu”, *suıyiri jyer* “sulak yer, su kaynağıyla dolu yer”.

Zamirler, sözcüklerin yerine geçme ve sözcükleri gösterme işlevi olan sözcük türüdür. Nadiren anlamlıdır. Bütün sözcük türlerinin, zarfların ve fiillerin bile, yerine geçebilirler. Bu, Soyotçanın kendine özgü bir özelliğidir. Gösterici sözcüklerin sözlüksel dilbilgisel grupları şunlardır: 1) Özne gösterici sözcükler: *qım* “kim”, *čü-jü* “ne”; belirsizlik – *qım ta* “biri”, *čü te* “bir şey”; kişi – *myen* “ben”, *syen* “sen”, *ol* “o”, *bis* “biz”, *sılärär* “siz”, *olar* “onlar”; dönüşlülük – *bodım* “kendim”, *bodıñ* “kendin”, *bodi* “kendisi”, *bodivıs* “kendimiz”, *bottariñar* “kendiniz”, *bottari* “kendileri”; işaret – *bo* “bu”, *ol* “o”, *muuja* “bunu”, *uuja* “şunu (yakın yeri belirtir)”, 2) Nitelik gösterici sözcükler: *qandıy* “ne, neden”, *qandıy ta* “birkaç, kaçından”, *bır qandıy* “birkaç, hangi”, *ındiy* “böyle, şu çeşit”, *mındiy* “böyle, bu çeşit”, 3) Nicelik gösterici sözcükler: *qa”š*, *čye”hä* “ne kadar”, *bır qa”š*, *bır čye”hä* “birkaç, herhangi bir”, *in’ja*, *min’ja* “bu kadar”, 4) Fiil türünden gösterici sözcükler: *qan’ja-*, *qan’jan-* “nasıl yapmak, nasıl davranmak, ne yapmak”, *čoon-* “ne yapmak”, *in’ja-*, *in’jan-* “öyle yapmak, öyle davranmak”, *min’jan-* “genellikle öyle yapmak”, 5) Zarf türünden gösterici sözcükler: *qajda* “nerede”, *qaji~qae*, *qajnaari* “nereye”, *čüde~jüde~čüdä~jüdä* “nerede”, *čügä* “nereye”, gerçek zamanı gösteren – *qa”hyan~qa”šyan~qa”šan* “ne zaman”; tarz gösteren – *qan’ja*, *qan’jap* “nasıl, neden”, *in’ja*, *in’jap*, *ındiy* “bunun gibi, böyle”.

Bununla beraber, özne gösterici sözcükler, ağırlıklı olarak, çekim eki ve iyelik eki işaretleyicilerini alabilirler; fiil türünden gösterici sözcükler, yerine geçtikleri düzenli fiil gibi kişi ve kiple çekimlenebilirler.

Soyotçada asıl sayılar, sıra sayıları, üleştirme sayıları, topluluk anlamı veren sayılar, kesirleri ifade eden sayılar ve belgisiz sayılar görülür.

Zarflar Soyotçada basit, birincil ve türemiş olabilir. Soyot dilinde, sonradan bazı Türk dillerinde zarf görevinde kullanılmaya başlanmış bazı eski zarfıslı durum eklerinin korunduğu gözlenmiştir, Eski Türkçe yön gösterme durumu eki -*yaari*/-*gääri*, -*qaari*/-*kääri*, Eski Türkçe vasıta durumu eki -*in*/-*in*, Eski Uygurca ayrılma durumu eki -*tin*/-*tin* gibi. Zarflar yer, zaman, durum, miktar ve derecelendirme zarfları olarak gruplara ayrılır.

Fiiller, Soyotçada belli işaretleyicilerle ifade edilen kip ve zamanın yanı sıra, aspekt (görünüş) ve çatı, sıfat-fiil ve zarf-fiil gibi farklı biçimlere sahiptir. Tüm fiil yapıları iki gruba ayrılır – kişili ve kişisiz, diğer bir deyişle, bitimli ve bitimsiz. Kişili yapılar kiple ve kişisiz yapılar – sıfat-fiiller ve zarf-fiiller, öncelikli olarak aspektin bazı türleri ve bildirme kipiyle ilişkilendirilir.

Sıfat-fiiller: Geçmiş zaman ekleri *-yan/-gän, -qan/-kän* ve olumsuz karşıtları *-baan/-bään, -vaan/-vään, -paan/-pään, -maan/-mään*; şimdiki zaman ve gelecek zaman ekleri *-ar/-är, -ir/-i(i)r* ve olumsuzları *-bas/-bäs, -vas/-väs, -pas/-päs, -mass/-mäs*.

Zarf-fiiller: a) kipsel zarf-fiil eki *-i/-i(i), -a/-ä, -j*; ve b) bitmemişlik zarf-fiili *-p, -ip/-i(i)p*; c) olumsuz zarf-fiil *-bijn, -vijn, -pijn, -mijn*; d) geçmiş zaman zarf-fiili eki *-yaš/-gäš, -qaš/-käš* ve olumsuz karşıtı *-baaš/-bääš, -vaaš/-vääš, -paaš/-pääš, -maaš/-määš*; e) kesinlik zarf-fiili *-yiša/-gišä, -qiša/-kišä*; f) süreklilik zarf-fiil eki *-bišaan/-bišään, -višaan/-višään, -pišaan/-pišään, -mišaan/-mišään*.

Aspekt (görünüş) ve kılınış yapıları belirli hareket/durumların yapısını açıklar ve şu işaretleyicilere sahiptir: 1) *-(i)vit/-i(i)vit-* geçmiş ve gelecek zaman açısından bitmişlik görünüşünü ifade eder, 2) kılınışın analitik yapısı, asıl eylemin sonuna gelen *-p* zarf-fiil eki ve sözlüksel anlamı "fırlatmak, atmak" olan *qaγ-* ya da *qaavit-* yardımcı eylemiyle oluşur, hareket/durumun geçmiş ve gelecek zaman açısından tamamlanmış olduğunu belirtir. 3) *-a(i) byer-* analitik yapısı bir hareketin geçmiş ve gelecek zaman açısından vurgulu bir şekilde başladığını, başlangıç evresinde tamamlandığını, 4) zarf-fiil eki *-p* ile biten asıl fiil ve şimdiki zamandaki işlevsel bir fiilin varlığı – *turi, čir/tiri, čoori, oliri~oori* analitik yapısı hareket/durumun şimdiki zaman açısından tamamlandığını belirtir, ve 5) aynı analitik yapı hareket/durumun sürekliliğini ve aynı zamanda bitmemişliğini belirtir.

Çatı, Soyotçada, asıl veya etken çatı çoğunlukla geçişli fiillere eklenen *-n, -in/-i(i)n, -tin/-tìn, -dın/-dìn, -ttin/-ttìn* ekleriyle yapılan ve öznenin aynı zamanda eylemin nesnesi olduğu dönüşlü çatı, *-l, -il/-i(i)l* ekleriyle yapılan edilgen çatı, *-š, -iš/-i(i)š* ekleriyle yapılan işteş çatı ve ek seçiminin esasen fiil gövdesinin son sesine bağlı olduğu ettirgenlik (bir seçenek olarak gereklilik terimi kullanılabilir) ekleri *-t, -tir/-tir, -dir/-dir, -ir/-i(i)r, -is/-i(i)s, -yis/-gis, -qis/-kis, -qir/-kir* ile ifade edilir.

Kişi kategorisi, Soyotçada kişi zamirlerinin tamamen tekrar edildiği zamir kökenli yüklemcil kişi ekleriyle yapılır. Bu ekler, çekimde yüklem ad kökenli kısmıyla birleşerek kullanılırlar.

Zamir Kökenli Yüklemcil Kişi Ekleri

Tekil		Çoğul
1. k.	<i>myen</i>	<i>bis</i>
2. k.	<i>syen</i>	<i>silär</i>
3. k.	—	<i>-lar/-lär</i>

Soyotçada yedi kip vardır: emir, istek, rivayet, bildirme, koşul, ödünleme ve isteme, diğer bir deyişle, üç kılğısal kip, bir zaman kipi ve üç zarfısal kip.

1. Emir, istek ve rivayet kipleri ile ortaya konulan kılğısal kipler konuşucunun iş (eylem) karşısındaki tutumunu ifade etmektedir.

Emir kipi, işin öznel güdülemeyle ilişkisi ile ilgilidir. Olumlu görünüşü tekil ve çoğul kişi eklerinin üç biçimiyle, olumsuz görünüşü *-ba/-bä* eki (ve varyantlarıyla) ifade edilir.

İstek kipi çeşitli yapılarla aktarılır: olumlu *-γaj-gāj, -qaj-kāj* eki ve olumsuz *-baaj/-bääj, -vaaj/-vääj, -paaj/-pääj, -maaj/-määj*. Bununla birlikte, gönüllülük ve gönülsüzlük, birinin işi yapıp yapmadığı, *-sa la/-sä lä, -basa la/-bäsä lä* (ve varyantlarıyla) yapısıyla aktarılır.

Rivayet kipi belirli geçmiş zaman yapıları *-di/-dì, -ti/-tì* ve ilgili kişi ekleri ile aktarılır.

2. Zaman kipleri, eylemin zamanı ve bahsedilen eylemin söylendiği zaman arasındaki ilişkinin farklı tiplerini ifade eder. Soyotçada şu zaman yapıları görülür: Geniş zaman, asıl eylemle sonuna gelen zarf-fiil eki *-i/-i(i), -a/-ä, -j'* nin birleşmesiyle ve çekimsiz ek-eylem koşacı *durì* ile kurulur, olumsuzunda olumsuz zarf-fiil eki *-bijn* (ve varyantları) ile aynı ek-eylem koşacı *durì* kullanılır. Bazen bu yapı, delile dayalı olmayan şimdiki zaman olarak adlandırılır. Belirli şimdiki zaman, analitik olarak asıl fiilin sonuna gelen *-p* ulaç eki ve belirli şimdiki zamanın *-i* işaretleyicisiyle sentetik bir yapıya sahip *tur-* “durmak”, *olir-* “oturmak”, *çori-* “gitmek”, *çit-* “uzanmak” yardımcı fiillerinden biriyle yapılır. Olumsuzluk, bahsedilen yardımcı fiillerle olumsuz zarf-fiil eki *-bijn* (ve varyantları)’in araya girerek birleşmesiyle yapılır. İki hareket fiili, *bar-* “gitmek” and *kyel-* “gelmek” in belirli şimdiki zaman biçimi *-p* zarf-fiiliyle değil, *-i/-i* zarf-fiili ve *çitirì* yardımcı fiiliyle yapılır. Şimdiki zamanın hikayesi, *-bišaan* zarf-fiili (ve varyantları) ve şimdiki zamandaki yardımcı fiillerden biri, çoğunlukla *turì* ile yapılır. Kişi çekiminde zamir kökenli yüklemcil kişi ekleri kullanılır. Belirli geçmiş zaman ya da belli zaman çekimi *-di/-dì, -ti/-tì* ekini izleyen iyelik kökenli kişi ekleri ile yapılır. Olumsuzunda fiil gövdesiyle zaman eki *-di/-dì-* arasına giren olumsuz fiilimsi eki *-ba/-bä* (ve varyantları) kullanılır; duyulan geçmiş zaman (ve sonuç görünüşü), olumlu geçmiş zaman sıfat-fiil eki *-γan/-gän* (ve varyantları) veya olumsuz *-baan/-bään* (ve varyantları) eki ve bunu izleyen zamir kökenli kişi ekleri ile yapılır. Bazı durumlarda bu yapı sonuçlanışlığı kuvvetlendirme anlamında iyelik kökenli kişi ekleriyle kullanılır. Olumlu geçmiş zaman *-çiq/-çik, -jñq/-jñik* ve olumsuz *-bañiq/-bäñik* (ve varyantlarıyla) ekleriyle, daha çok gerçekleştirilen eylemin konuşucu tarafından bilinen kesinliğini ve etkililiğini vurgulamak gerektiğinde kullanılır. Belirli geçmiş zaman, olumlu şimdiki zaman-gelecek zaman zarf-fiil eki *-ar/-är, -ir/-ir* ve olumsuz *-bas/-bäs* (ve varyantlarıyla) ile iyelik kökenli kişi ekleriyle yapılır. Geniş zaman da bu ekin yardımıyla yapılır. Varsayımsal gelecek zaman, olumlu istek eki *-γaj/-gāj, -qaj/-kāj* ve olumsuz *-baaj/-bääj* (ve varyantları) ile zamir kökenli kişi ekleriyle yapılır.

3. Zarfıl kipler, üç yapıyla gösterilir: Koşul kipi, olumlu *-sa/-sä* ve olumsuz *-basa/-bäsä* (ve varyantlarıyla) eki ile şimdiki zaman ve gelecek zamana eklenen iyelik kökenli kişi ekleri yardımıyla; ödünleyici kip koşul kipiyle aynı; fakat ödünleyicilik enklitiği *ta* ile birleştirilerek yapılır. Dilek kipi Soyotçada iki şekilde yapılır. İlki, olumlu şimdiki zaman-gelecek zaman sıfat-fiil eki *-ar/-är, -ir/-ir* le ve olumsuz *-bas/-bäs* (ve varyantlarıyla) ile ek-eylem koşacı *iik* in birleşmesiyle; ikincisi aynı sıfat-fiil yapılarla *-ar ergän..., -bas ergän* yapısından gelen ek-eylem koşacı *ergän* (< *er- + -gen)’in birleşmesiyle.

Edatlar, tamamen mekana ait durumlara anlam katan yardımcı sözcükler görevindedir. Köken geçmişlerine bağlı olarak edatlar ya sözcük köküne ya da gövdesine doğrudan eklenirler ya da gerektiği gibi çekimlenirler.

Bağlaçlar, Soyotçada diğer Türk dillerindeki kadar çok değildir. Bazılarını kaydedebildik. En yaygın bağlaçlar şunlardır: *azì* “veya”, *aan* “biraz sonra”, *harin* “fakat, ancak”, *bir-emäs* “eğer”, *dääš* “için,

diye”, *emeende~ol emeende* “başka”, *erip* “rağmen” ve bazı fiil yapılarında *in’ja-*, *in’jan-* “bu şekilde yapmak”, *in’jal-* “bu şekilde yapılmak”, *in’jalsa* “bu durumda, eğer öyleyse”, *in’jalsa ta* “bu duruma rağmen, ancak, fakat, hala”, *in’jansa* “sonra, eğer öyleyse”, *in’jan’yaş* “sonra, bir süre sonra”.

Ek-eylem enklitikleri, *turī*, *durī*, *iik*, *ergän~ergyen* ve diğerleri yukarıda anlatıldığı gibi, basit ve birleşik ek-eylem yapılarında kullanılırlar.

Kiplik enklitikler, Soyotçada yaygın soru eki *ba/bye*, şaşırma ve şüphe ifade eden “gerçekten mi?” anlamını taşıyan *baan*, küçültme anlamı taşıyan *qīnya*, ödünleyici-pekiştirici enklitik *ta* “olsa bile, hatta”; olumsuzluk pekiştiricisi *taŋ* “hayır, bilmiyorum”; rica kuvvetlendiricisi *čoŋ* “Tamam mı? Oldu mu?”; ilk olarak, durum açıklayıcı *indiy šeŋ!* “Öyle! Kesinlikle öyle!”, ikinci olarak şüphe izi taşıyan ve şaşırma anlamında ve “gerçekten mi?”e eşdeğer *šeŋ*; varsayımın belirsizliğini bildiren *emiš* “galiba, belki”; olumsuz durum edatı *emäs*’dir. Anlamı pekiştiren, birçok duygu bildiren kiplik enklitik vardır: - *la/lä*, *ijne*, *ijyen*, *aan*, *ijnaan*, *ijnaan*, *laan*, *lään*, *lajnaan*, *läjnaan*.

Duygusal sözcükler sınıfı, içeriğine bağlı olarak bir grup ünlemdir. Yalın durum işlevinden tamamiyle yoksundurlar, bu yüzden kendine özgü bir kavramsallığı olan sözcükler gibi yapım ekli ve çekim ekli biçimlere sahip değildirler. Esas itibarıyla, yalnızca, duyguları ve gönüllülüğü ifade etmek için bir tür öznel konuşma göstergeleridir. Ünlemler, konuşmada herhangi bir sözdizimsel işlev üstlenmezler ve cümlelerin öğelerinden biri olmazlar. Ünlemler, kendi başlarına, cümleden bütünüyle bağımsız olabilirler veya bazı cümle tiplerinin asıl ögesi olabilirler. Ünlemler anlamlarına göre iki gruba ayrılır: Duygusal ve istemsel.

Yansıma sözcükler sınıfı, Soyotçada duyumsallık, göresellik ve görüntünün diğer çeşitlerini dilbilimsel anlamlarıyla bildiren açıklayıcı bir sözcük sınıfıdır. Yansıma sözcükler içeren bu sınıftaki sözcüklerin örnekleri, kurbağa vraklaması bildiren *baq-baq*, karga gaklamasını taklit eden *qaari -qaari*, ördek vaklaması taklidi *qoeq-qoeq*, kuzu melemesi taklidi *maj*, horlama taklidi *taarr-taarr*, *taart-taart*, atış sesi taklidi *tu”q-ta”q*, çekirge sesi taklidi *šart*, *šarti* vb.’dir. Bunlardan türeyen fiiller ve benzer sözcükler *de-* “söylemek” veya *yaŋin-* sözcükleriyle birlikte kullanılır, örneğin: *qaari yaŋin-* “gaklamak”, *maj yaŋin* = “melemek”, *šarti yaŋin* = “cırıldaşmak (çok sayıda çekirgeden)”, *šart de-* “cırıldamak”, *jiŋyirt de-* “çınılamak (bir kere)”, vb. Aynı zamanda *arbaŋ-* “kaba, çok tüylü, kıllı omak”, *kiläj-* “pürüzsüz ve kaygan olmak (buz gibi)”, *qilaj-* “parlamak, ışıdamak”, vb. Mecazlı fiiller ve bu fiillerin *-yar/-gär* ekiyle işaretlenmiş sıfatlaşmış biçimleri de bu gruba eklenebilir, örneğin: *arbaŋyar* “kaba, tüylü, kıllı”, *kilägär* “pürüzsüz ve kaygan (buz gibi)”, *qilayar* “parlak, ışıtlı”, vb.

Soyotçanın sözdizimsel yapısında, neredeyse hiç bağlaç olmayan ve bunların yerine sıfat-fiil ve zarf-fiiller kullanılan yan cümlelerin olduğu Eski Türkçe sözdizimi tipini korunmuştur.

e. Sözcük Varlığı

Sözcük varlığı temelde genel Türkçedir. Eski Uygurcadan gelen dikkate değer sayıda eskicil (arkeik) sözcük yapıları kaydedilmiştir. Soyotça geleneksel ekonomik uğraşları -ren geyiği besiciliği ve avcılık-, gündelik hayat ve kültürü yeterince yansıtmaktadır ve bu anlamda iyi gelişmiştir. Soyotların tarihine bağlı olarak, dillerinin açıkça ayırt edilebilen üç tane Moğolca sözcük katmanı vardır: İlki, Orta Moğolcadan ödünçlemeler, ikincisi, günümüz Moğolcası ve onun Darkhat diyalekti için tipik olan Moğolca sözcükler, üçüncüsü, açıkça Buryat dilinden ödünçlenen ve Modern Moğolcadan

ayrılan Buryat özelliklerinin ayırt edildiği sözcükler. Böylece, Moğolca ödünçlemelerde, Soyotça için tipik olan değişik fonetik özellikler ortaya çıkmıştır. İlk olarak, ünlü uyumunun özel bir türünden bahsedilebilir. Soyotçadaki yüzlerce Moğolca ödünç kelime arasından düzinelercesi onların hangi belirli Moğol diline atfedileceğini saptamaya izin verecek karakteristik özelliklere sahip değildir. Bu sözcükler, Moğolca kökenli oldukları dışında belirli bir şekilde tanımlanamaz. Moğolca ödünç sözcüklerin Ortaçağ karakterinin en göze çarpan belirtisi, sızıcı-patlayıcı *č* ve *ʃ*'nin, Modern Moğolcada sızıcı-patlayıcı *c* ve *dz* ile, Buryatçada sızıcı *s* ve *z* ile gösterilmesidir. Bu sızıcı seslerin patlayıcı özelliklerinin Yazı Moğolcasında da aynı olduğu görülebilir.

Genel olarak, Modern Moğolcadan alınan sözcükler karakteristik özellikleri yoluyla kolayca tanınır. Bunlar arasında Buryatçadaki *h* yerine *s*, Buryatçadaki *ü* yerine *ö*, Buryatçadaki *z* yerine *dz*, ve Orta Moğolca *ʃ*'nin olması gösterilebilir. Moğolca köken aynı zamanda son hece yitimi, sözcüklerin Moğolcada olması ve Buryatçada olmaması gibi başka özelliklerle de belirlenir.

Moğolca ödünç kelimelerinin büyük kısmı Buryat dilinden ya da Buryatçanın Oka diyalektinden sözcüksel ödünçlemelerdir. Oka Buryatçasının konuşurları, yukarıda bahsedildiği gibi bu bölgeye Darkhat yöresi, Moğolistan'dan 400-450 yıl önce taşınıp geldikten sonra bölge halkıyla ilişki kuran, geyik besleyen Soyotlardır. Oka Buryat diyalekti Tunka ve Zakamna diyalektleriyle birlikte Alar Buryat diyalektine benzer ve onlarla aynı zamanda Khongodor ağzı olarak adlandırılan bir grup oluşturur. Aynı yapı oluşturan bu ağız, geçiş özelliği gösterir ve hem batı hem doğu Buryat diyalektlerinin özelliklerini taşır.

Soyotçaya Moğol dillerinden giren sözlüksel ödünçlemeler üzerine yapılan çalışma Soyotçanın, çeşitli durumlar yüzünden Moğol dillerinin dilbilimsel etki sahasına giren az sayıda Türk dilinden biri olduğu gerçeği ile saptanan heterojen doğasını gösterir ve Soyotça bu etkiden henüz kurtarılamamıştır.

f. Soyotça Bir Metin ve Çevirisi

Qar blä hodan (biraat ülyegär)

Kar ve Tavşan (Buryat Masalı)

V.I. Rassadin. *Ázyk sojotov Burâtii*. Êlista: Izd-vo Kalm.un-ta, 2012. ss. 36-37

1. Şaanda şay şaanda, ülyegär şayda, qar blä Bir zamanlar, peri masallarının anlatıldığı hodan ejiğip uzin qı"ş qa"taan e"rttirip zamanlarda, Kar ve Tavşan arkadaş olmuşlar turyannar. ve kışı beraber geçirmişler.
2. İn'jap turarda, biryerdä qar hodanya in'ja Kar bir defasında şöyle demiş: soodaviiqan:
3. — Ejim, tijnna, miiñ ba"him aarij byergän, — — Ah dostum, başım ağrıyor. dep.
4. İn'jaarda hodan: — Erimeye başlıyorsun herhalde, demiş Tavşan.
— Syen erij byergän syen, hyeptiy.

5. Bo tuş qudu ba"hiñ aarij byergän şeñ! — — İşte bu yüzden başın ağrıyor.
dääš, sayıji çobaj byergän.
6. İn'jaan soñ hodan töjäk qırınja olıryaş: Böyle deyince, Kar çok üzülmüş ve bir
kütüğün üzerine oturup şöyle demiş:
7. — Höörhij, baraqsan qar eñjim! — Yazık, zavallı arkadaşım Kar !
8. Siñ qırında çügirip izäp çoraan myen. Senin üzerinden geçtim.
9. Böri, dilgi, añşi kişiden siñ i"ştinje ça"ştinip Senin içindeyken kurttan, tilkiden ve avcıdan
çitqan myen. saklanıyordum.
10. Amdı syen joqqa qan'jaar myen? Şimdi sensiz ne yaparım?
11. Qusqın, hügi, tuşqan e"tsään añ myeni Kuzgun, baykuş; yani beni yemek isteyen her
tu"tişaj durı, — dep soodavıtqan. hayvan şimdi beni yakalayacak.
12. — Tajya eesingidi barıp siñ tu"hajında — Tayganın Efendisi'nin yanına gidip senden
söyläär hyeräk, siigä bolışsin дәäš, — dep bahsedeyim. Bahsedeyim ki o da sana yardım
ujuda byergäš, sayışqa tü"škän. etsin.
13. İn'jap turyaş, hodan tajya şiryajyidi mañdap Bu kararı verince Tavşan, tayganın örtülü
çorij byergän. tarafına zıplamış.
14. Kyelgäš, iylap kiryе byergän, tajya eesin Tayga bölgesinin ortasına gelmiş ve ağlamaya
qıyırıp kiryе byergän. başlamış. Tayganın Efendisi'ni çağırmış.
15. Kün ol tušta byedikte çori, diqqa i"sidip turı. Bu sırada güneş tam tepedeymiş ve çok
ısıtıyormuş.
16. Qar erip ojar bolı byergäš, daylarnı ba"tiri Kar erimiş ve tepeden aşağı akan derelere,
a"hip çori. nehirlere dönüşmüş.
17. Hodan dam üjidip, dam diqqa iylaj byergän. Tavşan daha da çok üzülmüş, daha da yüksek
sesle ağlamış.
18. Tajya eesi hodanniñ iylanın, tiläänin tiñnap Tavşan'ın ağladığını gören Tayganın Efendisi
alyaş, in'ja soodavitti: onun dileğini duymuş ve şöyle demiş:
19. — Syen çüni tiläp turı syen, hodanim? — Sen ne diliyorsun, Tavşanım?
20. Myen ta qarnı qa"lhalap şidavas myen. Ben bile Kar'ı koruyamam.
21. Časqı kün blä myen ta hiräajip şidavas myen. Ben bile baharın güneş ışığına karşı çıkamam.
22. Delyehyejdä indiy jos bar. Dünyanın kanunu böyle.
23. Sooq qı"š e"rtkän soñ jiliy jas bolı bäär. Soğuk kışın ardından sıcak bahar gelir.
24. İn'jaarda qar erääš, joq bolı bäär, bir qada Sonra Kar erir ve yok olur ve tekrar geri
ba"sa nyanar дәäš. döner.
25. Sayışqa tü"špä! Endişelenme.

26. Nyaa qı”š bolı bäärdä, qar ejiñ qa”ttaj kyelir. Yeni kış geldiğinde, arkadaşım Kar yine gelecek.
27. Am myen siigä bol’jir myen. Ve şimdi sana yardım edeceğim.
28. Amyi qı”şqı aq doniñni bora čü”sinniy qilir Şimdi kışlık kürkünü kül rengi yapacağım.
myen.
29. Qar joq şayda syen qurçay bür, sigän iştindä, Kar olmadığında, kuru yaprakların ve otların
haaq qa”tında niñyeškä ča”ştinip şidaar syen. içine, çalıkların arasına kolayca
saklanabileceksin.
30. İn’jaarda qım ta, hodan, syeni körbäs, ti”ppas, Böylece kimse seni ne bulabilecek ne de
— dep. görebilecek.
31. Moni tiñnap alyaş, hodan tiştanivitti. Qar Bunu duyunca Tavşan, sakinleşmiş ve
ejiñiñ nyanarın manap kirye byergän. arkadaşısı Kar’ın dönmesini beklemiştir.
32. Ol şaydan alı amdıya jye”tiri hodan qı”hin aq O zamandan bu zamana Tavşan kışın beyaz,
donna, jaiñ bora donna bolip çori, — dep yazın kül rengi kürk içine girer. Yaşlıların
qıryan kişilər in’ja ülyegärläp či”ta durılar. anlattığı bir masaldır bu.

Kaynakça

- Baskakov, N. A. (1969). *Vvedenie v izuchenie tyurkskikh yazыkov*. Moskva.
- Dugarov, B. S. O. (1983). Proiskhozhdenii okinskikh buryat. *Etnicheskiye i istoriko-kul’turnyye svyazi mongol’skikh narodov*. Ulan-Ude.
- Zhukovskaya N. L., Oreshkina M. V., Rassadin V. I. (2002). Soyotskiy yazыk. *Yazyki narodov Rossii. Krasnaya kniga. Entsiklopedicheskiy spravochnik*. Moskva, pp. 164-170.
- Pavlinkaya, L. R. (2002). Kochevniki golubykh gor. *Sud’ba traditsionnoy kul’tury narodov Vostochnykh Sayan v kontekstevzaimodeystviya s sovremennost’yu*. SPb.
- Petri, B. E. (1927). *Etnograficheskiye issledovaniya sredi malykh narodov v Vostochnykh Sayanakh*. Irkutsk.
- Rassadin V. I. O. (2002). Soyotakh i ikh yazыke. Mir Tsentral’noy Azii: Yazyki. *Fol’klor. Literatura: Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*. T. IV. CH. 1. — Ulan-Ude: BNTS SO RAN — S. 100—105
- Rassadin, V. I. (2003). Ob okinskikh soyotakh i ikh yazыke. *Materialy konferentsii, posvyashchennoy 100-letiyu sodnya rozhdeniya prof. V.I. Tsintsius*. SPb., pp. 173-181.
- Rassadin, V. I. (2012). *Yazyk soyotov Buryatii*. Izdatel’stvo Kalmytskogo universiteta, 154 s.
- Sanzheyev G. D., Darkhaty (1930). *Etnograficheskiy otchet o poyezdke v Mongoliyu v 1927 g.* L.

İnternet Kaynakları

<http://selorodnoe.ru/village/index/?a=448>

<http://fadn.gov.ru/atlas-narodov-rossii/soyoty>

http://selorodnoe.ru/pictures05.2014/2015.08.18_06-48-14200.jpghttp://www.edu.severodvinsk.ru/after_school/nit/2012/polyanin/soyots.html

□ ALJONA TAZRANOVA

Çev. ÇİĞDEM YILDIRIM

TELENGİT HALKI VE DİLLERİ

1. Etnik Adlar (İç ve Dış Adlandırma)

Telengitler Rusya Federasyonunun yerel halklarından biridir. Etnogenez olarak, Telengitlerin Dağlık Altay Bölgesinin Türk dili konuşan eski bir topluluğu olduğu düşünülmektedir. Bilimsel alan yazında kullanılan “*Telengit*” etnik terimi, eski Türkçe *Tele* etnikonunun Moğolca çoğul ekiyle türemiş şekli olan *Telengit* / *Teleut* adlandırmasının Rusçasıdır. Rus diliyle yazılmış olan kaynaklarda, özellikle son zamanlarda, *Teleut* terimi tahrif edilmiş şekliyle *Telengit* olarak kullanılmaktadır. Ruslar Telengitleri sıklıkla *Kalmyks* (Kalmıklar) ve *Urjanxajcy* (Uryanhaylar) ve daha nadiren *Tatary* (Tatarlar) olarak adlandırmışlardır.

Telengit topluluğunun etnik gelişiminin zorlu yolu Prof. L.P. Potapov tarafından tanımlanmıştır. Ünlü kitabında belirttiği gibi, “modern Altay Telengitlerinin kökeni” “eski Türk kavimlerinden olan *Tele-dolange*’den Moğol dönemi *Teleutlarına* kadar” 15–16. yüzyıl Moğol ve 17–18. yüzyıl Rus kaynaklarıyla izlenebilmektedir. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında, Telengitler hem Rusya hem de Çin’in ortak sömürgesi durumundaydılar ve her iki imparatorluğa da vergi vermekteydiler (Rusça: *dvoedancy*). Telengitlerin bu belirsiz durumu 1864’te imzalanan Çukaçak anlaşmasına kadar sürmüştür. Bugün, 21. yüzyılın başında, bu insanların etnik hafızalarında bu tarihî isimlendirmelerini koruduklarını söyleyebiliriz. 19. yüzyıldaki boy (*söök*) adlandırmaları günümüze kadar tümüyle korunmuştur. Günümüzde de, Telengit boylarından herhangi birine ait olmak kişinin kendini tanımlamasında önemli bir özellik olarak görülmekte ve günlük yaşamının özellikle manevi boyutuna yansımaktadır.

Sonuç olarak denebilir ki; Türkçe konuşan *Tele* ve *Tügü/Tükü* boyları, bazı Kıpçak boyları ve bir Moğol etnik unsuru, Telengit etniğinin oluşumunda yer almıştır. Telengitler bir ulus olarak tarihsel gelişimlerinde zorlu ve uzun bir yol geçirmiş olmalarına rağmen, millet olarak hayatta kalabilmiş ve kendi adlandırmaları olan *Telengit* adını koruyabilmişlerdir.

2. Din ve Kültür

Telengitlerin esas inancı heathenizm ve özellikle bunun bir türü olan şamanizmdir. Bununla birlikte Ulagan Telengitleri tarafından 19. yüzyılın ikinci yarısında kabul edilen Hıristiyanlık, Telengitlerin günlük yaşamlarını hâlâ etkilemekte ve onların kültürüne belirli bir hususiyet kazandırmaktadır. Bu nedenle Telengitlerin ya Hıristiyan (Ulagan bölgesinin büyük bir kısmı) ya da çok tanrılı (Koş-Ağaç bölgesinin nüfusu) olduklarını söylemek mümkündür.

Telengitler hâlâ eski düğün ve cenaze geleneklerini yaşatmaktadır. Dört unsur, dağ, *taiga* (orman) ve su kaynakları, boy ve ailelerin koruyucu ruhları gibi kültürler Telengitlerin dünya görüşlerinde günümüzde de önemli bir rol oynamaktadır.

3. Coğrafya ve Nüfus

Telengitler; dört ülkenin - Çin, Kazakistan, Moğolistan ve Rusya - sınırlarının kesiştiği noktada, Asya'nın merkezinde; Altay Cumhuriyeti'nin Koş-Ağaç ve Ulagan bölgelerinde yaşamaktadır.

Koş-Ağaç bölgesindeki Telengitler Kuray, Çagan-Uzun, Ortolık, Muhor-Tarhata, Beltir and Kokorca köylerindeki asıl nüfusu oluşturur. Ulagan bölgesindeki Telengitler ise Saratan, Balıkça, Yazula, Kara-Kudcur, Balıktuyul, Koo, Çubilü, Pasparta, Çibit ve Aktaş köylerinde yaşamaktadır.

1897 nüfus sayımına göre, Çuya nehri havzası ile 1. ve 2. *Čujskaja volost'* (Çuya bölgelerinde) yaşayan toplam 15 boyu – *söök* oluşturan Telengit ve Tele nüfusu 4.849 kişidir. Sosyal bir yapı olarak boylar (*söökler*), Altay'ın bu yerli topluluğunun yaşamında her zaman önemli rol oynamıştır ve oynamaya devam etmektedir. Boylar arasındaki bağ aile ve evlilik gibi ilişkileri etkilemekte, boy sosyal yapılandırmanın temelini oluşturmaktadır. 20. yüzyılın sonunda Koş-Ağaç ve Ulagan bölgelerinde 18 Telengit boyunun olduğu belgelenmiştir. En kalabalık *söökler* ise *Köböök, Sagal, Kıpçak, Moğol, Teles, Irkit* ve *D'abak'*tır.

2000 yılında Telengitler Rusya Federasyonu'nun yerel bir azınlığı olarak sınıflandırılmıştır (RF Hükümet Kararı Mart 24, 2000-No. 255). Günümüzde de Altay Cumhuriyeti'nin güneyindeki Koş-Ağaç ve Ulagan bölgelerinde yerli nüfus kendisini Telengitler olarak tanımlamaktadır. 2002 nüfus sayımına göre, Altay Cumhuriyeti'ndeki Telengitlerin nüfusu 2.368'dir. Aynı dönemde Telengitlere göre kendi nüfusları 15.000'den az değildir. Sovyet ve Rusların halk bilim çalışmalarında ise Telengitler Altay etniğinin bir unsuru olarak görülmüş ve 1959, 1979 ve 1989 nüfus sayımlarında bu şekilde yer almışlardır.

4. Yazım

Telengit dilinin yazı dili yoktur. Telengitlerin dili; Altay dilinin güney değişkelerinden, Türk dillerinin Doğu-Hun dalının Kırgız-Kıpçak alt dalına ait birine yakındır (Baskakov, 1981: 20). Telengitçe, yakın geçmişte Telengit ve Telengitlere bağlı *Tölös* ve *Köböök* gruplarına ait bir kabile dili durumundaydı. Bu dil, yazılı Altay dilinden ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz varlığı alanlarında önemli farklılıklarını korumaktadır; aynı zamanda da kuzey Altay lehçelerine, özellikle Tuba lehçesine yakındır (Babuşkin 1966: 167).

Okullarda ise, çocuklara Altay yazılı dili öğretilmektedir.

5. Dil

a. Telengit Değişkesi

Baskakov'un sınıflandırmasına göre, Telengit değişkesi iki alt değişkeye ayrılmaktadır: a) Doğal konuşurları Çuluşman ve Başkaus nehirlerinin ve Teles gölünün güney kıyılarında yaşamakta olan Telengit-Teles; b) Doğal konuşurları Çuy (Çuya) nehri (kendi adlandırmalarıyla *Çuy-kiji*) kıyısında yaşayan Çuyский '*Çuyular*' (Baskakov 2010: 90).

Ayrıca, O.F. Gerzog'un Telengit değişkesinin ses sistemi üzerine bir makalesi (1986, 1988, 1989), N.A. Kuçığaşeva (1961)'nin değişkesini tanıttığı *Telengitskij dialekt altajskogo jazyka* (Altay Telengit değişkesi) adlı çalışması, G.F. Babuşkin'in *O nekotoryx fonetičeskix i morfologičeskix osobnostjax telengitskogo dialekt* (Telengit değişkesinin bazı fonetik ve morfolojik özellikleri hakkında) (1966) adlı makalesi vardır. değişkenin bir de *Slovar' govorov Koş-Agačskogo i Ulaganskogo rajonov* (Koş Ağaç ve Ulagan bölgelerinin ağızları sözlüğü) (2006) adıyla sözlüğü bulunmaktadır. L.P. Potapov, N.G. Potanin, N.P. Direnkova, V.I. Verbitski, V.P. Dyakonova ve N.A. Baskakov gibi çok iyi bilinen araştırmacıların çalışmaları Telengitlerin tarihi, etnografyası ve folkloru üzerine birtakım önemli bilgiler sunmaktadır.

b. Ses Bilgisi

Telengit değişkesinin ses sistemi tam olarak tanımlanmamıştır. Yine de Telengit ses bilgisinin bazı önemli özellikleri şu şekilde verilebilir:

Telengit dilinde ünlü uzunluğu *čeedäk* – yazı dili *čegedäk* 'evli kadınların örtüsü'; Teleng. *telään* – lit. *teylegen* 'akbaba, kerkenez'; Teleng. *tarbaan* – lit. *tarbağan* 'dağ sıçanı, marmot'; Teleng. *törään* – lit. *törögön* 'akraba'; Teleng. *öbään* – lit. *öbögön* 'adam, erkek'; Teleng. *ämään* – lit. *ämegen* 'kadın'; Teleng. *aa* – lit. *ogo* 'ona'. Pek çok sözcükte görülen ünlü ikizleşmesi, vurgusuz hecelerdeki bazı seslerin, genellikle de gırtlaksı *g* sesinin düşmesinin bir sonucudur.

1. Sözcük başındaki, nadiren de ortasındaki yazılı dile ait *š* yerine Telengit *č* sesinin kullanımı: Teleng. *čili* 'cam', Altay. *şil*; Teleng. *čaqpirt* 'telaş, heyecan', Altay. *şaqpirt*, vb.

c. Biçim Bilgisi

Elde bulunan verilere göre, Telengit ve yazılı Altay dilleri arasında aşağıdaki farklılıkların bulunduğu söylenebilir.

Durum ekleri:

-*daan* ekiyle gösterilen katkı durumu Telengit dilindeki durum paradigmasına dâhil edilebilir. Teless-Telengit ağzında bu durum eki herhangi bir kısıtlama olmaksızın kullanılmaktadır. Yazılı Altaycada, bağımsız olarak yazılan *döön* ilgecinden türemiştir.

Telengit dilindeki ilgi, belirtme ve ayrılma durumlarının biçim sesbilgisel değişkeleri aşağıda belirtilen durumlarda standart dilden ayrılmaktadır:

Ad Durumu	Kısa ve uzun ünlüden sonra		Nazal ünsüzlerden sonra	
	Telengit Lehçesi	Yazılı Dil	Telengit Lehçesi	Yazılı Dil
İlgi	-diŋ; aqa-diŋ 'ağabeyin'	-niŋ; aqa-niŋ	-diŋ; taŋ-diŋ 'sabahın'	-niŋ; taŋ-niŋ
Belirtme	-di; aqa-di 'ağabeyi'	-ni; aqa-ni	-di; taŋ-di 'sabahı'	-ni; taŋ-ni
Ayrılma	-daŋ; aqa-daŋ 'ağabeyden'	-naŋ; aqa-naŋ	-daŋ; taŋ-daŋ -naŋ; taŋ-naŋ	

'sabahtan'

Kişi zamirlerinin yalın durumları dışındaki durumları (yönelme durumunda) karakteristik özellikler gösterebilmektedir:

Teleng. *maa* 'bana', cf. lit. (krş. yazılı dil) *mege*; Teleng. *saa* 'sana', cf. lit. *sege*; Teleng. *aa* 'ona', cf. lit. *ogo*.

3. kişi tekil ve çoğul zamirlerinde fonetik değişkeler:

Teleng. *alarqa* 'onlara', cf. lit. (krş. yazılı dil) *oloryo*; Teleng. *alardan* 'onlardan', cf. lit. *olordoŋ*; Teleng. *ani* 'onu' – lit. *oni*.

Sıfat fiillerin özellikleri: Geniş zaman-gelecek zaman sıfat fiili *-ar* düzlük yuvarlaklık uyumuna girmemekte ve yuvarlak ünlüler de dâhil olmak üzere herhangi bir ünlüye sahip hecelerden sonra *-ar* ve *-är* şeklinde gelmektedir. Yazılı Altay dilinde ise *-ar* ekinin yuvarlak olmayan ünlü içeren hecelerden sonra gelen *-er* ve *-ar* biçimleriyle birlikte, yuvarlak ünlü içeren hecelerden sonra gelen *-or* ve *-ör* biçimleri bulunmaktadır:

Telengit değişkesi	Yazılı Altay dili	Türkiye Türkçesi
al-ar	al-ar	alacak
išt-är	išt-er	işleyecek
kökt-är	kökt-ör	dikecek
qon-ar	qon-or	konacak/ konaklayacak

Telengit dilinde; geçmiş zaman sıfat-fiilinin olumsuzu art ünlüye sahip hecelerden sonra *-baan* ve ön ünlüye sahip hecelerden sonra *-bään* biçimindeyken, yazılı dilde *-bayan*, *-begen*, *-böğön*, *-bogon* biçimleri bulunmaktadır:

Telengit değişkesi	Yazılı Altay dili	Türkiye Türkçesi
bar-baan	bar-ba yan	varmayan
kel-bään	kel-begen	gelmeyen
kör-bään	kör-bөгön	görmeyen
qon-baan	qon-bogon	konmayan

d. Söz Varlığı

Telengit değişkesi söz varlığı yazılı Altay dilinin söz varlığıyla aynıdır; temelini *d'er* 'yer', *suu* 'su', *kel-* 'gelmek', *men* 'ben', *qol* 'el' gibi Türk dillerinin temel sözcükleri oluşturmaktadır. Ancak Telengit söz varlığının yazılı Altay dilinden ayrıldığı bazı noktalar da bulunmaktadır. Bunlar:

1. Telengit değişkesinde günümüz yazılı Altay dilinde yazılı Altay dilinde artık bulunmayan bazı gerçekleri yansıtan sözcükbirimler bulunmaktadır (etnografik diyalektleşme). Bu sözcükler, öncelik olarak günlük yaşama, ev hayatına, giyim vb. alanlara aittir: *čelgä* 'füme et'; *köñkök* (Çuy alt değişkesi) 'kizjak (tezek) toplamak için deriden yapılmış çanta'.
2. Altay dilinde değişkeleri bulunan yani hem Telengit değişkesinde hem de yazılı Altay dilinde bulunan ancak farklı sözcüklerle gösterilen birimler bulunmaktadır (sözcüksel diyalektleşme). Teleng. *kepäs* 'yüzük', Alt. *d'üstük*.
3. Ses bilgisel bakımdan yazılı dilden ayrılan sözcük birimler bulunmaktadır (fonetik değişkeler): *d'eespäk* 'yosun', yazı dilinde *d'eşes*.
4. Yazılı değişkeleri nedeniyle anlamlarında da değişimler görülen sözcük birimler (leksiko-semantik diyalektleşme): Telengit dilinde *qışqaş* sözcüğü 'kıskaç, maşa' anlamına gelmekteyken, yazılı Altay dilinde bu sözcük birim 'pense' anlamında kullanılmaktadır.

Telengit dilinde; Moğolca, Tuvaca ve Kazakçadan alınmış, günümüz yazılı Altay dilinde olmayan bazı alıntı sözcükler bulunmaktadır. Bu alıntı sözcüklerden bir kısmı yazılı dildeki varyantlarıyla birlikte kullanılır durumdadır.

e. Sosyodilbilimsel Özellikler

Telengit ekonomisinin temeli at, büyük ve küçükbaş hayvan, yak ve sarlık (bir büyükbaş hayvan türü) sürülerinin olduğu yarı göçebe hayvancılıktır. Çuya boyu Telengitleri, geleneksel ve modern ev süslemelerinde kullanılan keçe süs yapım tekniklerini de korumuşlardır. Büyükbaş hayvancılık ürünleri, vahşi bitkiler ve mısırla birlikte süt ve ete dayanan geleneksel Telengit mutfağını belirleyen başlıca unsur olmuştur.

Altay Cumhuriyeti'nde Ulagan ve Koş-Ağaç bölgelerinin yerli nüfuslarından biri olan Telengitler arasında geleneksel kültür, ana dil ve folklor bu zamana kadar korunmuştur.

2000 yılında, Altay Cumhuriyeti Koş-Ağaç bölgesinde bir Telengit Kültür Merkezi kurulmuştur. Merkezin amacı Telengit kültürü, yaşam biçimi, el sanatları, ev aletleri ve giysileri ile ilgili araştırmalar yapmak ve bu tür araştırmaları teşvik etmek, gelecek nesiller için ana kültürü korumak ve geliştirmek üzere uygun şartları oluşturmaktır. Folklor müzik grubu "Tala" (Bozkır) bu merkezde çalışmaktadır. Grup ulusal müzik aletlerini geliştirmekte, özellikle *qai* (boğazdan şarkı söyleme "kaylamak") ve halk Türkleri olmak üzere farklı etnik müzik örnekleri çalmakta ve toplamaktadır.

Merkez etkin bir biçimde çeşitli folklorik ürünler toplamakla da ilgilenmektedir. Dilin ve geleneklerin korunmasını konu edinen konferanslar ve yuvarlak masa toplantıları düzenli bir biçimde yapılmaktadır. Merkez tarafından düzenlenen geleneksel giysileri (*sirmak*) ve hediyelik eşyaları yapmak üzere bir terzi grubu da merkezde bulunmaktadır. Aynı zamanda, merkezde sergi koleksiyonu her geçen yıl zenginleşen bir müze de bulunmaktadır. Altay dilinde yayın yapan ve bölgesel bir gazete olan "Čujskie Zori" için merkez tarafından "Čuydyñ Tañdağı" adlı bir ilave hazırlanmaktadır. Yerel yazarların şiirlerini içeren yıllık ise merkez tarafından yayına hazır duruma getirilmektedir.

TELENGİT DİYALEKTİNİN TELESS-TELENGİT ALTDİYALEKTİNDEN METİNLER

1. Metin

Bu metin Ağustos 2009'da Balıktuyul köyünde L.V.Sanina tarafından Fedora Pavlovna Kedenova'dan derlenmiştir.

1. *Aldında d'erdin üstindä qır da d'oq tüp-tüs bolyan.* 1. Uzun zaman önce yerin üstünde dağ yoktu, yer dümdüzdü.
2. *Bir qatap qoştu d'aan çayiq çiyip, albatı-d'ondi.* 2. Bir gün, büyük bir sel çıkıp insanları ve onların evlerini suya aldı.
3. *Üç kiži sal d'azaalala, suudij üstilä qayıqtap d'ürän.* 3. Üç kişi suyun üzerinde kayık yapıp gitmişler.
4. *Ayta d'üs d'ürärdä, qayıyi neegä dä tabaryan.* 4. Öyle suyun üzerinde dururlarken, kürekleri bir şeye çarpmış.
5. *Olar anaj tudunip bir qanča bolyılaan.* 5. O şeye tutunup bir müddet durmuşlar.
6. *Ay turyanča, suu emäş tartılıp, quryap baştaan.* 6. Su çekilince, yer kurumaya başlamış.
7. *Tüp-tüs bolyan d'erdin üstinä d'aan çayiq çiyip, d'erdı d'ıra d'iirdä, qırlar bütäkän.* 7. Dümdüz olan yerin üstüne büyük sel çıkıp, yeri yarararak (yarmış), yerde dağlar oluşmuş.
8. *Bir ayta bütäkän qırdij bažında taştaj tudunip, üç kiži artqanı ol.* 8. Bu üç kişi bir dağın tepesinde ortaya çıkan bir taş tutunup, hayatta kalmış.
9. *D'erdin üsti quryan kiynindä, olar qırdij bažında artqan.* 9. Yerin üstü kuruduktan sonra, onlar dağın başında kalmışlar.
10. *Bu üç kiži toralap oturyılaarda, olardij d'anına ağına dep quş uç kelän.* 10. Bu üç kişi çok acıkmışken, onların yanına keklik kuşu uçup gelmiş.
11. *Ol oozında, bir çaraq arba tištän alan bolyan.* 11. Onun ağzında bir arpa tanesi varmış.
12. *“Arbadij çarayı ozaada kižidi toradañ ayraan deštän d'oq pa, d'ip köräktär bä?”- dep birüzi aytqan.* 12. “Eski zamanlarda bir arpa tanesi bir adamı açlıktan kurtarır demezler miydi, bakalım mı?” demiş birisi.
13. *“D'e, onı la d'ıylä, tinim arttan turu”- dep, ekinçizi arbadij çarayın d'iirinäñ moynažala, uzaq d'oq öl qalan.* 13. “Onu yesem bile, sağ kalamam” – demiş ikincisi ve kısa bir süre sonra ölüp kalmış.
14. *Artqan eküzi ol çaraqti üleş d'ıylä, tirü artqan.* 14. Diğer ikisi arpa tanesini üleşmişler, hayatta kalmışlar.
15. *Olar ekü emään-öbään ulus bolyan.* 15. O ikisi karı-koca olmuşlar.
16. *Olardañ ulus oyta tarqaan.* 16. Uluslar onlardan ayrılmış.
17. *Bu ulustij tudun artqanı d'ada taş bolyan.* 17. Bu insanların tutup hayatta kaldıkları taş da d'ada taş (yada taşı) olmuş.
18. *Anaj la beri ulustij tinin aryadaan d'ada taštı ulus baylap d'ürär boldi.* 18. O zamandan beri insanlar kendilerini kurtaran bu d'ada taşına tapmışlar.
19. *D'ada taštij ortazında qarar kelätkän qara bulutqa tünjüy nemä bar.* 19. D'ada taşın ortasında kara buluta benzeyen bir şey varmış.
20. *Ulus d'ada taşqa tabarza, d'aaş d'aar.* 20. İnsanlar yada taşına değerlerse yağmur yağar.
21. *Bayaa ulus qırdij bažında otıryanča, suu kiçiktäylä,* 21. Bu insanlar dağın tepesinde otururken, su çekilmiş

- köldär bol bütkän, ulustij tinin arjadaan d'ada taş baylu ve göller oluşmuş, insanları hayatını kurtaran d'ada taş bol artqan.* kutsal olmuş.
22. *Ol kirdi ebirä d'eti köl d'etirä soolbiy artkan.* 22. O dağın etrafında, suyu çekilmeyen yedi göl kalmış.
23. *Bu tayyadı D'eti-Köldin tayyazi dežät.* 23. Bu taygaya D'eti-Köl (Yedi-Göl) taygası denir.
24. *D'eti-Köl D'azuladiñ eñ baylu tayyalariniñ birüzi.* 24. D'eti-Köl Jazula'nın en kutsal taygalarından birisi.
25. *Tayya boyi qazir öydä ulustij tinin arjadaan uçun eezi da qazir.* 25. Zor zamanlarda milletin canını kurtardığı için, Tayganın efendisi de zor birisiymiş.
26. *Onij kiynindä ol tayyaya kem dä čiq bolbaan.* 26. Ondan sonra, o taygaya hiç kimse çıkamamış.
27. *Qanča kiži ol d'ada taşqa d'edärgä albadanyan, d'e birüzi dä d'et bolbaan.* 27. Çok kişi o yada taşına ulaşmaya çalışmış, hiçbirisi de ulaşmamış.
28. *Kirdiñ ortazina la d'etsä, saylu d'aaştar emäzä taş möndür ulusti d'iğa čaaqiytan.* 28. Dağın ortasına geldiklerinde, taşlı yağışlar ya da taş dolusu insanları devirmiş.
29. *Bu tayyaa ulus emdää lä čiqpiy d'at.* 29. Bu taygaya insanlar şimdi de çıkamıyorlar.

Telengit değişkesinin Çuy alt değişkesi

Bu metin Temmuz 2010'da Koş-Ağaç bölgesinin Telengit-Sartogoy köyünde A.K. Bidinova tarafından Pjotr Ivanovič Jakinov'dan derlenmiştir.

1. *Teginde bir D'eeren dep qam kişi bolyon, Qalqa Metrey dep kişi bolyon.* 1. Geçmişte D'eeren adlı bir şaman kişi, Kalka-Metrei adlı bir kişi varmış.
2. *Čaňbaq dep qam kişi bolyan.* 2. Čaňbak diye bir kam kişi varmış.
3. *Oyndo baya Taberekiñ adası qam kişi.* 3. Ondan sona Taberek'in babası şaman kişi (imiş).
4. *Čaňbaqla ekü ačinišala, d'iyšken nee diyt ol qamdar.* 4. Canbak'la diğer ikisi uğraşarak, derler ki, birbirlerini ortadan kaldırmışlar.
5. *Oyndo baya Qoyot dep kişi barardañ oso al'in bekteqoytir ol.* 5. Daha sonra Koiot adlı kişi, ortaya çıkmış, ayrılmadan önce evini kilitlemiş.
6. *Baya körmös-kölcünin ködre ešik tünügine qaruldatqoyolo baryan.* 6. Evi korumaları için ruhlara teslim ederek uzağa gitmiş.
7. *Qamdap d'adala oyndo baya Čaňbaq de kišin al'ina barar bolso bir de bektegen nesi d'oq.* 7. Şaman töreni sırasında Čanbak'ın evine geldiklerinde, bekleyen (evi koruyan) bir şey yokmuş.
8. *Qamdar kelse al'een, bir de qoruulap turyan nee d'oq.* 8. Şamanlar geldiklerinde, bir de görmüşler ki evde duran (evi koruyan) bir şey yokmuş.
9. *Oyndo ol Čaňbaq dep turan kişi bastira bala-barqasın d'oq etqoyon, d'iqoyon.* 9. O zaman, o Čanbak adlı adam bütün evini-yuvasını kaybetmiş.
10. *Oyndo ol d'anjš la boyi artqan.* 10. Ondan sonra, yalnız kendi başına kalmış.
11. *Koyot dep kişi qoštu tiñ qam diyt ol.* 11. Koyot adlı kişi çok güçlü şaman demişler.

Kaynaklar

- Babuskin, G.F. (1966). "O nekotoryx fonetičeskix i morfologičeskix osobennostjax telengitskogo dialekta altajskogo jazyka". *Voprosy dialektologii tjurkskix jazykov*. Baku, s. 167–177.
- Baskakov, N.A. (1958). *Altajskij jazyk: Vvedenie v izučenie altajskogo jazyka i ego dialektov*. Moskva.
- Verbickij, V.I. (1893). *Altajskie inorodcy*. Moskva.
- Verbickij, V.I. (2005). *Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka*. Gorno-Altajsk: Izdanie vtoroe.
- Gercog, O. F. (1986). "Ritmomelodika sobstvenno povestvovatel'nyx predloženij telengitskogo dialekta altajskogo jazyka". *Fonetičeskie struktury v sibirskix jazykax*. Novosibirsk, s. 125–144.
- Dialekty tjurkskix jazykov*. (2010). Moskva.
- Djakonova, V.P. (2001) *Altajcy*. Gorno-Altajsk.
- Dyrenkova, V.P.(1940). *Grammatika ojrotskogo jazyka*. Moskva.
- Kučigaševa, N.A. (1961). "Telengickij dialect altajskogo jazyka". *Učenyje zapisi*. Vypusk 4., s. 57-72, Gorno-Altajsk.
- Potapov, L.P. (1953). *Očerki po istorii altajtsev*. Moskva-Leningrad.
- Potapov, L. P. (1966). "Ėtnonim tele i altajcy". *Tjurkologičeskij sbornik*. K 60-letiju A.N. Kononova. Moskva, s. 25-29.
- Slovar' govorov Koš-Agačskogo i Ulaganskogo rajonov*. (2006). Gorno-Altajsk.
- Telengity Sibir' (2007). *Atlas Aziatskoj Rossii*. Moskva, s. 702-703.
- Telengity (2009). "Narody Rossii". *Atlas kultur i religij*. Moskva, s. 445.
- Jazyki narodov SSSR* (1966). Moskva.
- Jazyki narodov Rossii* (2002). Krasnaya kniga. Moskva.

LARİSA TYBYKOVA

Çev. HATİCE SAAT

TELEÜTLER VE DİLLERİ

1. İç Adlandırma ve Dış Adlandırma

Teleütler duruma ve ortama göre kendilerini farklı şekillerde adlandırmaktadırlar. Türk dünyasından diğer halklarla bir arada olduklarında ve ortak Türkçe konuştuklarında *Telengitler*; resmî ortamlarda ve milliyetleri ile ilgili Rusça soruları cevaplarırken *Teleütler*; birbirleriyle ana dilleriyle konuşurken, kendilerini ve dillerini ifade etmek için *Tadar* kelimesini kullanırlar. Sayan-Altay Türklerinin büyük bir bölümü Teleütleri *Baçat-Paçat* olarak bilmektedir. 20. yüzyılın sonuna kadar yaşadıkları bölgelere göre Baçat, Tomsk, Altay, Çumış gibi bazı etnik gruplara bölünerek birbirlerinden ayrılmışlardır. Günümüzde, daha çok Kemerova bölgesinde yaşayan Baçat Teleütleri, kendi millî kimliklerini korumaya devam etmektedir.

1991 yılına kadar Teleütlerin resmî olarak Altay ulusunun bir parçası olduğu düşünülmüş ve dilleri Altay yazın dilinin bir diyalekti olarak tasnif edilmiştir. Sonrasında bağımsız bir ulus olarak tanınmış Rusya Federasyonunun Kuzey, Sibiry ve Uzak Doğusundaki, yerli halklar kategorisine dâhil edilmiştir. Antropolojik açıdan, Teleütler; Şorlar, Kumanlar ve Hakaslar ile birlikte Kuzey Altay grubunda yer almaktadır.

2. Din ve Kültür

Sayılarının az olmasına ve hızlı asimilasyon sürecine rağmen Teleütler geleneksel ve manevi kültür unsurlarının bazılarını korumuşlardır. Kültürel gelenekler özellikle aile ritüellerinde görülmektedir. Düğün ve cenaze ritüelleri iyi korunmuştur. Tören ve diğer şarkı türleri Teleüt folklorunda korunmuştur. Teleütlerin geleneksel inançları Şamanizm ile bağlantılı olup diğer Sibiry Türk halklarının Şamanizm inancıyla ortak özellikler taşımaktadır. Şaman gösterileri, ritüelleri ve kültleri (*emergen, kom*) hâlâ yaşamaktadır. İnançlarının önemli bir parçası Ortodokslukla ilişkilidir.

Altay Ortodoks misyonu, Teleütler arasında Hıristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Altay misyonerleri 19. yüzyılın sonunda, Teleütlerin yaşadığı bazı yerlerde ilkokul açmışlardır; 20. yüzyılın başında rahipler, öğretmenler ve etnografları da kapsayan Teleüt millî aydın kesimi oluşturulmuştur. Teleüt kimliğini ve yazılı Teleüt dilini sağlamlaştırma çabaları Altay Özerk Bölgesinin kurulmasıyla kesintiye uğramıştır ve Altay yazın dili *Altay-kiji* varyantına dayandırılmıştır. Teleütler, Altay yazın dilini kendi ana dilleri olarak kullanmak zorunda kalmışlardır. 1990'da *Ene-Bayat* isimli Teleüt derneği kurulmuştur (Başkan-N. P. Todyshev). Günümüzde henüz gelişmekte olan 'Tazildar' isimli millî kültür merkezi dışında Teleütlerin herhangi bir kamu kuruluşu yoktur.

Folklor, Teleütlerin manevi kültürü içerisinde önemli bir yere sahiptir. Teleüt folklorunda anıtsal sayılabilecek en önemli tür, kahramanlık destanlarıdır ('Altay Kuuçun', 'Koziyka ve Bayan-Slu'vd). Destan anlatıcılarına *qayçı* denilmektedir. Özellikle Teleüt-Jungar savaşları ile ilgili olayları anlatan efsaneler ve hikâyeler oldukça yaygındır.

Müzik folkloru ise oldukça çeşitlidir: Tarihî, dinî tören şarkıları, dansların eşlik ettiği şarkılar ve bahar oyunları için dansların eşlik ettiği şarkılar *tabir*. Dinî tören folkloru, aile törenleri (düğün, doğum günü, vb.) ile alakalı iyi dilekleri (*alqış*) içermektedir. Çok Eski Türk devirlerine kadar uzanan en eski folklor türü *siyit* adı verilen ağıtlardır. Şaman ritüelleri, aile ve kabile koruyucularının ruhlarına edilen dualar Teleüt folklorunun önemli bir bölümünü kapsamaktadır. Bir zamanlar son derece zengin olan Teleüt folkloru, şimdilerde daha çok özel arşivlerde ya da devlet arşivlerinde yer almaktadır. Kültürlerini çok iyi özümsemiş yalnızca birkaç yaşlı Teleüt bu folkloru hafızasında korumaktadır. Müzik folkloruna ait özellikler diğerlerine göre daha iyi korunmaktadır.

Geleneksel meslekler ve el sanatları

Teleüt yerleşim bölgesinde iki temel ekonomik ve kültürel sınıf oluşturulmuştur: Dağlık bozkır bölgelerinde göçebe hayvancılık yapan grup ve tayga steplerinde yaya olarak avcılık yapan grup.

Son yüzyıllarda Teleütler göçebe hayvan yetiştiriciliğinden (sayısız at sürüsü, koyun, sığır ve deveye sahipken) yerleşik hayvan yetiştiriciliğine ve tarıma geçiş yapmışlardır. Bu temel meslek bahçecilik, avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla bir araya gelmiştir. Dikiş, kemer dokuma ve kuyumculuk, deri çizme üretimi, demircilik gibi bazı Teleüt el sanatlarında da bir hayli ilerlemişlerdir. Günümüzde şehirlerde yaşayan Teleütler genellikle düşük vasıflı işlerde çalışmakta, sosyal sınıf içerisinde yalnızca %8'lik bir kısım daha yüksek ve daha ileri tahsil gerektiren işlerde görev almaktadır.

Birçok Teleüt'ün yerleştiği Belovo ve Guryevo'nun ekolojisi yoğun bir şekilde Kuzbass endüstrisi ve kömür madenlerinden etkilenmektedir. Kemerovo ilinin çevre haritasında Teleütlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde çevre sorunları vardır. Toprak ağır metaller, organik klor, vb. kimyasallarla kirletilmiştir. Tahrip edilen alanlar üzerinde azalmakta olan tarım faaliyetleri, yüksek işsizlik oranları, halkın düşük beklentileri günümüz Teleütlerinin belirgin özelliklerindedir.

Yemek Kültürü

Geleneksel Teleüt yemekleri at ya da koyun etinden ve sütünden yapılmaktadır. Buna ek olarak avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık ürünleri de besin grupları arasında önemli bir yere sahiptir. *tutmaş* (haşlanmış ve kesilmiş hamurlu, soğanlı ve etli tavuk eti suyuna çorba), *kun* (soğan ya da sarımsaklı koyun ya da attan yapılmış sosis), *t'örgöm* (yürek, karaciğer, akciğer ve içyağlı koyun bağırsağı dolması), güneşte kurutulmuş at eti gibi geleneksel yemekler hâlâ son derece yaygındır. Rus mutfağından alınan büyük hilal şekilli *pelmeni* ve unlu diğer yemekler geleneksel kabul edilmektedir. Millî içecekleri süttten yapılmış olan *ayran*, *çegen*, *arakı* (süt votkası), *varenet* (kaynamış süttten yapılan ekşi bir süt ürünü)'tir. Ayrıca farklı peynir türleri de bulunmaktadır.

3. Coğrafya ve Nüfus

Teleütler, Güney Sibirya'daki azınlık Türk halklarından biridir. 2010'daki son sayımlara göre Teleüt nüfusu 2643 kişiden oluşmaktadır. Aynı sayımlar Kemerova bölgesi sınırlarında yaşayan 2520 kişi olduğunu ve bunların % 96'sının Belova, Çelukhoeva, Verhovskaya, Şanda, Novo-Baçat gibi kasaba ve köylerde yoğunlaştıklarını göstermektedir. Belova çevresindeki bölgelerde 1135, Belova'da 790, Novokusnetsk'de 304, Guryevo'da 214 Teleüt yaşamaktadır. Bu gruba yerleşimlerine göre Rusçada *baçat teleütleri* denilmektedir. Teleüt köyleri (*Teleut ulus*) Büyük ve Küçük Baçat nehirlerinin kıyısında bulunmaktadır. Altay topraklarındaki Zarinsk ve Kytmanovo bölgelerinde yaşamakta olan küçük Teleüt grupları etnik kimliklerini muhafaza etmektedir. Ayrıca, yine 2010'daki sayımlara göre Teleüt olduğunu belirten 37 kişi de Dağlık Altay Cumhuriyetinin belirli bölgelerinde yaşamaktadır. Dağlık Altay Cumhuriyetinde yaşayan Teleütler Altay Türkleri tarafından tamamen asimile edilmiş ve çocukları da çoğunlukla Dağlık-Altay ve Şebalinsky bölgesinde yaşamaktadır.

2010'daki son nüfus sayımına göre, Teleütlerin toplam nüfusu 2.643'tür. Nüfusun 1.198'i şehirlerde, 1.445'i ise köylerde yaşamaktadır. Bu sayımlara göre; Teleütlerin tamamı Rusça konuşurken yalnızca 1.597'si (%60,4) Teleütçe konuşmaktadır. Ancak D.M. Nasilov, Teleütlerin sadece %1,9'unun dili tam olarak konuşabildiğini iddia etmektedir.

4. Tarih

Teleüt etnik tarihi Orta Çağa kadar uzanmaktadır. Teleütler kendilerini Tom nehri havzasında yaşayan ve *kuzneckie Tatory* olarak bilinen yerli Kıpçak Türk kabilelerinin devamı olarak düşünmektedirler. 17. yy'ın başlarında Teleütler, Rus kaynaklarında -*Teleutskaya Zemlitsa*- 'Teleüt toprağı' olarak bahsedilen, farklı Teleüt kabilelerinin *otok* ya da *beylik* dedikleri, ilk feodal birliği kurmuşlardır. Teleüt idarecilerinin ana yazlık alanları İrtiş nehri boyunca Yukarı-Tom bölgesinde ve Altay dağlarının eteklerinde yer almaktadır. Kışlakları ise Tomsk ve Kuzneck arasındaki Uskat, Baçat, Inja, Çumış nehirleri boyunca yer alan Aşağı Tom bozkırlarıdır. Rus kaynakları Teleütlerden ilk defa 17. yüzyılın başlarında *belye kalmyki* 'Beyaz Kalmuklar' olarak bahsetmiştir.

5. Dil

a. Teleütçe ve Diğer Türk Dilleri

Teleütçenin tarih öncesi dönemde Ket ve Ob-Ugor dilleri, erken Türkçe döneminde İran dilleri ve daha sonra Moğol dilleri ile, bugün de Rusça ve Sibirya, Türk dilleri özellikle Altay yazın diliyle, etkin yakın temasları bulunmaktadır.

b. Teleütçe

19. yy.'da dilleri, kültürleri ve yaşayış biçimleri açısından güney ve kuzeydeki Altay boylarını ayıran ilk kişi V. I. Verbitskiy'dir. Altay yazın dilinin güney ve kuzey olmak üzere iki gruba, diyalekte ayrıldığı düşünülmüştür. Güney grubu; *Altay-kiji*, *Telengit* ve *Teleüt* olmak üzere üç diyalekten meydana gelir. Kuzey grubunu oluşturan üç diyalekt ise; *Tuba*, *Kumandı* ve *Çalkandu* idi. Daha sonra N. A. Baskakov, N. P. Dyrenkova gibi ünlü Türkologlar da bu tasnifi izlemişlerdir. Baskakov'un tasnifine göre dilbilimsel özellikleri açısından Teleütçe Türk dillerinin Kırgızca-Kıpçakça doğu koluna aittir. Teleütçeyi Kırgızcaya yakın hâle getiren bazı özellikler bulunmaktadır. Örneğin, gırtlak

seslerinin uzun ünlüye dönüşümü: *tuy* ‘dağ’ yerine *tuu*, *eptig* yerine *epte* ‘rahat’.

Teleütler vaftiz edilen ilk Altay halkları arasındadır. Altayların ilk rahibi M.V. Chevalkov bir Teleüt’tü. Chevalkov, Altaylar arasında Hıristiyanlığın yayılmasını sağlayan Altay Dinî Misyonu hareketinde de aktif olarak görev almıştır. Teleütçe, Altay misyonerleri tarafından etkinliklerini artırmak için seçilmiştir. Bölgeye gelen misyonerler tarafından, Teleüt ağzı esas alınarak yazı dili oluşturulmuştur fakat nüfusun büyük bir çoğunluğu *Altay-kiji* varyantını yazı dili olarak tercih ettiği için kullanılmamıştır. Bundan dolayı 1922’de, Sovyetler Birliği döneminde *Altay-kiji* ağzını esas alan Altay yazın dili oluşturulmuştur. *Gorno-Altay* bölgesinde yaşayan Teleütler, *Altay-kiji* varyantından çok farklı olmayan bir Teleütçe konuşmaktadırlar. Aslında Altay halkları onları asimile etmiştir.

Dağlık-Altay bölgesinde yaşayan bir grup Teleüt anadillerini kullanmayı bırakmıştır ve günlük işlerinde Altay dilini kullanmaktadırlar. Diğer Teleüt topluluğu ise hâlâ Baçat Teleütlerinin yaşadıkları Kemerova bölgesine göç etmişlerdir. Bu grup yalıtılmış hâlde olduğu ve yazılı Altaycadan etkilenmediği için dilini daha iyi korumuştur. Ancak Şorca’dan etkilenmiştir.

Teleütçe 19.yy’dan bu yana bilim adamlarının ilgisini çekmektedir. Teleütçeyle ilgili ilk bilimsel veri ve malzemeler, ‘Altay Dinî Misyonu’ üyesi olan Güney Sibirya Türk dilleri araştırmacılarının eserlerinde bulunmaktadır. Teleüt dili esas alınarak hazırlanmış olan ‘Altay Dili Dil Bilgisi’nde (1869) Altay dağlarındaki dillerin dilbilgisel yapılarının tanımlamaları bulunmaktadır.

19. yy.’da ünlü Türkolog V. V. Radloff ve misyoner V. M. Verbitsky, Altay dilleri araştırmalarına büyük katkıda bulunmuşlardır. V. Radloff ‘*Güney Sibirya’da Dzhungar Steplerinde Yaşayan Boyların Halk Edebiyatı Örnekleri*’(Radloff, 1866) adlı eserinde birçok Teleüt metnini Almancaya çevirmiştir. Aynı zamanda Altay Dinî Misyonu’nun başrahibi olan V. Verbitsky, ‘*The Altay People*’ (Altay halkı) (1870) adlı eserinde Teleüt folkloruna ait birçok metni toplamış ve yayımlamıştır. Ayrıca yayımlanan eserleri arasında ‘*The Dictionary of the Altay and Aladag Dialects*’ (Altay ve Aladağ Şiveleri Sözlüğü) (1884) bulunmaktadır. Daha sonra Radloff ‘*A dictionary experience of Turkic dialects*’ (1988-1911, v. I-IV) adlı sözlüğü yayımlamıştır. Bu eser, Teleüt dili verilerinin iyi bir şekilde yansıtıldığı Güney Sibirya Türk dillerinin ilk sözlükbilimsel araştırmalarından biridir.

Günümüzde Teleütçenin bütün varyantları ya yeterince çalışılmamış ya da hiç çalışılmamıştır (Galina Fisakova’nın çalışmaları dışında). Teleütçenin bir dil bilgisi kitabı ya da çağdaş bir sözlüğü bulunmamaktadır.

Teleütçe okullarda öğretilmediğinden ve kullanımı Kemerova bölgesiyle sınırlı olduğundan bu bölgede yaşayanlar yazılı (edebî) Altaycayı kullanmamaktadır. Teleütçe aslında yazılı Altaycanın diyalekt sistemine dahi dâhil değildir, bağımsız bir dildir. Alanyazında da başka bir adı bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar Baçat-Teleütçesi, diğerleri ise Teleüt diye adlandırmaktadır. Teleütçe yazı dili olmadan yaşayan bir Türk dilidir.

c. Ses Bilgisi

Teleütçeyi Altaycadan ayıran birçok ses özelliği bulunmaktadır.

Ünlü Sistemi: Teleüt ağzındaki ünlü fonemler, sekiz kısa ve sekiz uzun ünlü fonemi (a, o, i, u, α, ö, i, ü) Türkçe ünlü sistemi temel alınarak belirlenmiştir. Uzun ünlüler yarı ünlü arasındaki ünsüzlerin

birçoğunun düşmesiyle oluşmuştur. Dudak uyumu yazılı Altaycadaki gibi tutarlı değildir. Alt. *qurut* yerine Tel. *qurīt* 'syrchik' (ulusal bir peynir türü), Alt. *susqu*-Tel. *susqī* 'kepçe' gibi kelimeler bu duruma örnek olarak verilebilir. Teleütçedeki iki heceli kelimelerin son hecesindeki *a*'yı *i*'ye çevrilmiştir (*a > i*). Örneğin; Altayca *alyan*- Tel. *alyin* 'aldı', Alt. *qayda*- Tel. *qaydi* 'nerede' gibi. Alt. *biyik*- Tel. *piik* 'yüksek'; Alt. *kiyik*- Tel. *kiis* 'kalın keçe'; Alt. *kiyim*-Tel. *kiim* kelimeleri de yarı ünlü *y*'nin düşüşüne örnek olarak verilebilir.

Ünsüz Sistemi: Tam ya da kısmi gerileyici benzeşme olayları görülmekte ayrıca yarı ünlü durumundaki ötümsüz ünsüzlere ait özellikler bulunmaktadır. Alt. *tize*- Tel. *tise* 'diz' örneğinde görüldüğü gibi. Altaycada patlayıcı ağız ünsüzü ötümsüz *t*' ve sızıcı ağız ünsüzü *y* yerine ağız ünsüzü patlayıcı ötümlü *d*' (isteğe bağlı) görülmektedir. Alt. *d'alaŋ*- Tel. *t'alaŋ, yalaŋ* 'yalın, düz, sade'; Alt. *d'astīq*-Tel. *t'astīq, yastīq* 'yastık' kelimeleri bu duruma örnek olarak verilebilir.

d. Biçim Bilgisi

Teleüt morfolojisi, biçimbirimlerde yer alan çözümlemeli, bükümlü özelliklere sahip eklemeli sistemle ifade edilmektedir. Morfolojik açıdan isimler sayı, hâl, iyelik, ek-fiil; fiiller ise kip, zaman, kişi, sayı, görünüş, kılınış, çatı, olumsuzluk kategorilerine sahiptir. Ayrıca gelişmiş bir biçimbilimsel durum dizgesi bulunmaktadır.

Fiil: Hareket, kip, görünüş-zaman anlamları art fiillerle kurulan analitik fiillerle ifade edilir.

Bitimsiz fiillerin gelişmiş bir dizgesi vardır: Sıfatfiiller çok fonksiyonlu biçimlerdir. Sayısız zarffiil ve isimfiil biçimleri bulunmaktadır.

Ad soylu ve fiil soylu kelime yapıları, dilbilgisel bir düzen ile açıklanabilir: En fazla ad soylu kelime yapısı sözlüksel morfem, çokluk eki, aitlik eki, hâl ekinden; en fazla fiil soylu kelime yapısı sözlüksel morfem (kök ya da türemiş sözcük, muhtemelen 'devinimsel' özellikleriyle), olumsuzluk eki, kip, kişi ekinden oluşmaktadır.

Baçat Teleütçesinde birçok kısaltmış biçim vardır. İsimlerin ve zamirlerin ilgi durumları kısaltmıştır. Örneğin: Alt. *meniŋ*-Tel. *meŋ* 'benim'; Alt. *kižiniŋ*-Tel. *kižin* 'kişinin'.

Altayca şimdiki zamanı gösteren *-a tur* biçimi Baçat-Teleütçesinde neredeyse kullanılmamaktadır. Şimdiki zamanı ifade eden esas biçim *-ip* zarf-fiili + *çat* 'yat-, yaşa-' yardımcı fiil yapısıyla kurulmaktadır. Bu yapının ortak şimdiki zaman olarak gelişimi geniş zaman eki *-ça*: *alçam* 'alırım' biçiminin sentezlenmesi ile ortaya çıkmıştır. Sıfat-fiilli yapılar da aynı süreci geçirmiştir (*-turyan*, *-çatqan*).

Söz Dizimsel Sistem

Teleütçe yalın bir dil yapısına sahiptir. Cümledeki belirtisiz öge sırası: 'özne-nesne-yüklem' biçimindedir. Cümlelerin bağımlı sözdizimsel parçaları (ek-fiilli ve ek-fiilsiz) baştan önce gelir. Sözdizimsel ilişkiler yan cümlelerdeki bitimsiz fiil biçimlerine sahip tek bitimli karmaşık cümlelerle ifade edilir.

e. Sözcükbilim ve Toplum-dilbilimsel Görünüm

Söz Varlığı

Teleütçe sözcükbilimi Moğol dillerinden önemli bir biçimde etkilenmiştir. Ayrıca Arapça ve Farsçanın da zayıf etkileri vardır. Teleütçenin sözcükbilimini tarihsel gelişimi içerisinde açıklarsak bir takım temel seviyelere ayrıldığını görmek mümkün olacaktır. En eski tabaka tüm Altay dilleri için ortak. Sonraki tabaka tüm Türk ve Moğol dilleri için ortak. Teleüt sözcükbiliminin büyük bir çoğunluğunu oluşturan Moğolca ödünç kelimeler daha yeni bir tabakayı işaret etmektedir. Son olarak Rusçadan Teleütçeye girmiş olan kelimeler en yeni ödünçlemelerdir. Çağdaş Teleüt kişi isimlerinin büyük bir bölümünün Rusça isimlerden oluşması bu duruma örnek olarak verilebilir. Üç parçadan oluşan kişi adları modeli de (soyisim+ isim+ baba ismi) Rusçadan alınmıştır.

Teleüt toponimi çalışmaları, Teleütlerin şu anda yaşadıkları topraklarda Moğolcadan birçok yer ismi aldıklarını göstermektedir. Ancak yer isimlerinin büyük bir kısmı Türk dillerine dayanmaktadır. Aynı zamanda yer isimlerinin önemli bir kısmı Eski Türkçe, Altayca, Kırgızca, Hakasça, Şorca ve diğer komşu Türk dilleriyle tutarlılık göstermektedir.

Tablo: 1 Farklı bölgelerde yaşayan Teleütler ve söz varlıklarındaki farklılıklar

Altay yazı dili	Dağlık Altay Teleütçesi	Kemerova-Belovo Teleütçesi	
Bozu	Bozu	tel'nik	'buzağı'
Çimali	Qimisqa	Küzürim	'karınca'
Bisle	Pispile	pis mīnaŋ	'bizimle'

Toplumdilbilimsel Görünüm

Bugün dilin korunması temel konulardan biri, belki de Teleüt modern kültür hayatının en önemli konusudur. 1979'daki verilere göre Teleütlerin yalnızca %56'sı evlerinde çocukları ile anadilinde konuşmaktadır. Teleütçenin yasal statüsü bulunmamakta, yalnızca aile içerisindeki iletişimde ve geleneksel ekonomiyle ilgili faaliyetlerde Teleüt grupları tarafından kullanılmaktadır. Günümüzde durum gittikçe kötüleşmektedir. Teleütçe yalnızca Belovski çevresindeki Bekovo köyünde (Kemerovo bölgesi) bir okulda okutulmakta; ama burada dahi ders seçmelidir. Dili desteklemek için bazı tedbirler alınmıştır. Çocuklar için ders kitapları ve Teleütçe-Rusça sözlük basılmıştır. Ancak bunlar yalnızca ilk adımlardır ve yapılacak daha çok şey vardır. 2010'daki Rus nüfus sayımına göre Teleütlerin %60,4'ü Teleütçenin ana dilleri olduğunu düşünmekte; ama aslında D. M. Nasilov'un savına göre yalnızca % 1.9'u dillerini konuşabilmektedir. Teleütçe, yok olma tehlikesi taşıyan bir dil olarak "The Red Book of Russian People's Languages"e dâhil edilmiştir. [2002]

f. Teleütçe Özgün Bir Metin Örneği

17 Ağustos 1991'de D.A. Funk'un yazdığı 'Aktandas' adlı masaldan bir parça. (Funk 2006: 29-33)

1. Ozo, ozo poltır.	1. Uzun uzun yıllar önceydi.
2. Pir qaannñ qızı t'attır.	2. Orada bir hanın kızı yaşıyordu.
3. Ol qaannñ qızı adı polyon Talim-qis.	3. Bu hanın kızının adı Talym-Kys'du.
4. Talim-qisi cırayı yaqıncaq poltır.	4. Talym-Kys'un yüzü güzeldi.
5. Qoltuya paratan caayı yet kelgende, anı qudalazıp köp kizi kelgen.	5. Evlenme vakti geldiğinde birçok kişi onu istemeye geldi.
6. Piydiñ uuldarı-da, qaannñ-da uuldarı alalbayandar.	6. Şehzade ve hanların oğulları onunla evlenemedi.
7. Talim-qis poyiniñ tabışqaqtarı taptıryanda, pirüzi-de tabalbay aañ uçun alarya parbayan	7. Talym-Kys bilmecelerini sorduğu zaman, hiç Talim-qis kimse bilemiyordu, bu yüzden de evlenmedi.
8. Payat keçire t'er üyde yatqan dep abışqa.	8. Yaşlı bir adam olan Aktandas nehrin karşısında bir yeraltı sığınağında yaşıyordu.
9. Pir qatap palıq añdıyır.	9. Bir gün Aktandas balığa gitmiş.
10. Kört'et, Talim-qistiñ yalçizi qaat kelt'et suuya.	10. Talym-Kys'un su getirmeye gelen hizmetçisini görmüş.
11. Uuzin tiktir qoytır: 'M,m,m...' tept'et	11. Ağzı dikilmişti: 'M,m,m...' - konuşmayı denedi.
12. Aqtandas qičiribalıp, uuzin sögö tartıbygen,	12. Aktandas onu çağırdı. Ağzını eski hâline getirdi ve sordu: Neden ağzın dikildi?
13. Talim-qisqa quda kelt'adılar, ol alarya tabışqaq taptırt'et.	13. İnsanlar Talym-Kys'u istemeye geldiklerinde, onlardan bilmecelerini çözmelerini istedi.
14. Tabışqaqtarın tabalbayan, qoltularya parbayat.	14. Eğer bilmeceyi çözemezse evlenmeyecekti.
15. Aañ tabışqaqtarın men le pilt'am.	15. Ben onun bilmecelerini bilen tek kişiyim.
16. Aañ uçun meeñ uuzimdi tik qoyt'et.	16. Bu yüzden ağzım dikili.
17. Aqtandas suraybeedi: 'Qandiy tabışqaqtar?	17. Aktandas sordu: 'Nasıl bilmeceler?'

Kaynaklar

Altajskij fol'klor (1995). Gorno-Altajsk.

Fisakova, G. G. (1977). Bačatsko-teleutskije teksty, pogovorki i zagadki. In: *Jazyki narodov Sibiri*, s. 100-102.

Fisakova, G. G. (1976). Vzpomogatel'nye glagoly v jazyke bačatskix teleutov. In: *Yazyk bačatskix teleutov*. Kemerovo, s. 122-130.

Funk D. (1999). Les Teleoutes, le peuple 'qui n'existait pas'. *Siberie II. Questions siberiennes. Histoire. Cultures. Litterature*. s. 425-429.

Funk D. (2004). Teleut Shamanhood: Some Unknown Pages of Ethnographic Studies. *Shaman*

(Budapest). 12, 1-2, Budapeşte: s. 97-113.

Funk D. (2004). Teleutian Shamanism (Ed. Mariko Namba Walter and Eva Jane Neuman Fridman). *Shamanism: an encyclopedia of world beliefs, practices, and culture*. Santa-Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO, II, s. 632-637.

Funk D. (1996). The Teleut Ritual Chymyr: Exorcism and Explanation. *Anthropology and Archeology of Eurasia*. Yaz 35, 1. s. 83-104.

Funk, D. A. (2006). *Teleutskij fol'klor*. Moskova: Nauka.

Funk, D.A. (2006). Teleuty. In: *Tjurkskie narody Sibiri*. Moskova: Nauka, s. 220-232.

Jazyki narodov Rossiji. Krasnaja kniga. Ėnciklopedičeskij slovar'-spravočnik. Moskova: 'Academia', 2002. s. 177-180.

Kučigaševa, N.A. (1981). Terminy rodstva v teleutskom dialekte altajskogo jazyka. *Voprosy izučenija altajskogo jazyka*. Gorno-Altajsk, s. 87-98.

Radloff, V.V. (1893-1911). Opyt slovarja tjurkskix narečij. *SPb.*, s. 1-4.

Radloff W. (1866). *Die Sprachen der turkischen Stämme. Theil 1: Die Dialekte des eigentlichen Altaj: der Altajer u. Teleuten, Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen*. St.-Pbg., s. 334-423.

Rjumina-Syrkaševa, L. T., Rjumin N. M. (2002). *Russko-teleutskij slovar'*. *Orus-teleut sözlik*. Kemerovo.

Rjumina-Syrkaševa, L. T., Kučigaševa, N. A. (1995). *Teleut-orus sözlik*. *Teleutsko-russkij slovar'*. Kemerovo: s. 119.

Rlumina-Syrkaševa, L.T. (2003). *Teleutskij slovar' antonimov, omonimov, palindromov, sinonimov*. Kemerovo.

Tokmašev M.G., Tokmašev D.M. (2005). *Russko-teleutskij razgovornik*. *Orus-teleut ermekteri*. Novokuzneck: s. 116.

Verbickij, V. (1884). *Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka*. Kazan, s.498.

□ M. D. CHERTYKOVA, A. D. KAKSİN

Çev. MELTEM CAN

HAKASLAR VE DİLLERİ

1. Hakas Dili

Hakasça ve Rusça, Hakas Cumhuriyeti'nde resmî dil olarak kabul edilen iki dildir. Bugün, Rus dili sosyal hayatın tüm alanlarında hâkimdir. Hakas dili ise yalnızca bazı reklam pano ve afişlerinde Rusça ile birlikte kullanılmaktadır.

Milletlerin ve kişilerin yaşamına benzer şekilde dil de kendi yaşamına sahiptir. Dilin kendi dinamikleri vardır; doğar, yaşar ve ölür. Dilin hayatta kalma yeteneği, bir milletin konuşurlarının sayısı ile ilişkilidir. Bu bağlamda, asimilasyon sürecinde küçük gruplar hâlinde yaşayan insan topluluklarının dillerinin tehlikeye girmesi doğal bir durumdur.

2. Din ve Kültür

Hakas dili, ulusal kültür kuruluşlarında kullanılır. Bu kuruluşlar; Hakas Ulusal Drama Tiyatrosu, Tiyatro “Chitigen”, Cumhuriyet Filarmonik Topluluğu, amatör grup “Chon kogleri” gibi kuruluşlardır. Ancak, yaratıcı aktiviteleri düşünüldüğünde, Hakas Drama Tiyatrosu'nun yerli dili koruma konusundaki durumunun kararlı olmadığını anlayabiliriz. Önceleri tiyatroların amacı, gelişen Hakas kültüründeki eğilimleri, ulusal gelenekleri ve dil korumacılığını göstermekti. Tiyatrolar oyunlarını tamamen Hakasça oynarlardı, ancak son yıllarda yalnızca Rus yazarların ve diğerlerinin oyunlarını oynadıkları görülmektedir (örnek olarak, V. Shukshin'in komedileri “Güçlü İnsanlar”, A. Tsagareli “Hanuma”, Ken-Ludwig “Divas” vd.). Oyuncular bu durumu, Hakasça yazılan oyunların az olmasına ve seyircilerin sadece ilk gösterilere gelmesine bağlamaktadır.

Bununla birlikte, tiyatrolar ve tiyatro oyuncuları, yerli dili korumak için medya aracılığıyla ellerinden gelenin en iyisini yapmaktadır. Böylelikle günümüzde Hakasçanın kullanım alanının genişlediği görülmektedir. Bu amaçla tiyatro oyuncuları; okul olimpiyatları, komediler, eğlendirici ve eğitici gruplar gibi aktiviteler gerçekleştirmektedir. Kültür alanında, Hakas milletinden birçok genç oyuncu ve şarkıcı bulunur. Bu sanatçılar ulusal enstrümanlar çalar, “tahpahs” şarkıları söyler ve kahramanlık masalları anlatırlar. Bunlar, Hakas gençleri ve yetişkinler arasında oldukça popülerdir.

3. Coğrafya ve Nüfus

İlk olarak Hakas diyalektleri ve Hakas edebî dili değerlendirilmektedir. Hakasçanın kullanım alanı, Yenisey nehrinin ortasından Yenisey nehrinin yukarı kolları olan Abakan ve Çulım nehirlerine doğru genişler. Küçük gruplar hâlindeki bazı Hakaslar ise Tuva Cumhuriyeti'ne, Krasnoyarsk bölgesinin güneyine, Tomsk bölgesine ve diğer Rusya Federasyonu'ndaki bölgelerine yerleştirilmiştir.

Cumhuriyet içinde Askyz bölgesi, nüfusun en yoğun olduğu bölgedir. Bu bölgede yerli dil kullanımı ve okullarda öğretimi zorunludur. Ancak, gözlemlerimize göre, bazı bölgelerde dilbilimsel durum olumlu değildir. Cumhuriyetin bazı yerlerinde, yaşlı nesilden genç nesle dil aktarımının durduğu söylenebilir. Öncelikle bu durum şehir halkıyla ilişkilendirilir, fakat aslında kırsal kesimde de durum aynıdır. Ancak bu durumun kırsal kesimde yaşayan çocuk ve gençlerle az da olsa dengede tutulduğunu söyleyebiliriz. Kırsal kesimdeki çocuk ve gençler hâlâ ana dillerini edinmektedir. Bununla birlikte, bu çocuk ve gençlerin sayıları artmaktadır. Sonuç olarak, ülkede yaşayan 65.421 Hakas nüfustan 64.024'ü genellikle Rusça konuşmaktadır (2002 nüfus sayımı verileri). Buna göre sadece 1.397 etnik Hakas'ın genelde Hakasça konuştuğu sonucu ortaya çıkmaktadır (2002 nüfus sayımı verileri).

Rusya'da yaşayan Hakasların toplam sayısına göre (75.622 kişi) yerli dil konuşanların oranı %1.88'dir. Hakas Cumhuriyeti'nde yaşayan Hakas nüfusuyla kıyaslandığında (65.421 kişi) sayı biraz artmış ve %2,13 oranına ulaşmıştır (2002 nüfus sayımı verileri).

Borgoyakova'nın çalışması [Borgoyakova, 2002] ve 2002 nüfus sayımı verileri göz önünde bulundurulduğunda, Hakasçanın bölgede kullanılan diğer diller ile ilişkilerine ve bu dillerin resmî durumlarına göre Hakas diline yönelik bir plan yapılmalıdır. Sonuç olarak, Hakasların sayısı sürekli artmaktayken, 20. yüzyılın 90'lı yıllarında bir azalma olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, kişi sayısındaki düşüşün nedenini tam olarak tespit etmek güçtür. 2002 nüfus sayımı verilerine göre, Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri'nde yaşayan daha önceki Hakas nüfusu göz önünde bulundurulduğunda 1989-2002 yılları arasında Hakas kişi sayısının değişmediğini söyleyebiliriz. 2010 nüfus sayımı verileri ise Haziran 2012'de açıklanacaktır.

4. Tarihî Arka Plan

Rusya'daki birçok Türk dilinin durumu henüz belirlenmemiştir. Bu Türk dilleri, azınlıklar tarafından konuşulan diller olarak sınıflandırılmaktadır. Tatar, Çuvaş ve Tuva dilleri daha iyi durumdadır; fakat bu dillerin nasıl daha iyi durumda oldukları, sağladıkları faydalar açık değildir. Bu yüzden Hakas dilinin günümüzdeki dilbilimsel durumunu aşağıdaki noktalara göre sınıflandırmaya çalışacağız:

1. Nesillerarası aktarım (aile içinde yaşlı nesilden genç nesile).
2. Yerli dil konuşurlarının gerçek sayısı.
3. Toplam nüfusa göre yerli dil konuşurlarının oranı.
4. Geleneksel Hakas dili kullanım alanında meydana gelen değişiklikler.
5. Yeni olgulara tepkiler ve kitle iletişim araçlarının “modern dili”.
6. Eğitim alanındaki eğitici araçların hazırlanması.
7. Hakasçanın bölgede kullanılan diğer diller ile ilişkisi, resmî durumu, Hakas diline yönelik politikalar;
8. Hakas nüfusunun kendi ana diline karşı tutumu.

İlk olarak 2002 nüfus sayımında açıklanan verileri ve 2010 internet verilerini kullandık (fakat eleştirel gözle bakmalıyız). Ayrıca geçen yıl (Kasım 2010-Kasım 2011) Hakas Cumhuriyeti bölgesi

olan Askyz ve Abakan şehirlerindeki gözlemlerimizi kullandık. Güvenilir bir karşılaştırma yapabilmek için ayrıca Hakas dili ve Hakas dilinin durumu ile ilgili yayımlanmış bazı eserleri de inceledik. Bu çalışmalar içinde özellikle şu çalışmalar değerlendirmemize yardımcı olmuştur (hepsi Rusça çalışmalar olduğundan, yabancı meslektaşlarımız için isimlerini veriyoruz): Chankov 1965; Karpov 1966, 1994, 2007; Isaev 1970, 1978; Donidze 1990, 1996; Krivonogov 1984, 1997; Kyshpanakov 1989; Cheremisina 1992; Anzhiganova 1994; Borgoyakova 1998, 2000, 2001, 2002; Pobyzakva 1998; Nevskaya 2001; Karpov, Nasilov 2002.

5. Yazım

Hakas alfabesi, 1920 ve 1930'lu yıllarda oldukça önemli değişiklikler geçirmiş olmasına rağmen Kiril alfabesi temelinde son derece başarılı olmuştur.

Bilindiği gibi Türk dilleri için çeşitli alfabe projeleri Radlof döneminde; Antropoloji Müzesinde, Leningrad Üniversitesi Dilbilim Bölümü Neofiloloji Topluluğu ve Rus Bilimler Akademisi Etnografya Bölümü'nde tartışılmıştır. Latin alfabesinin hazırlanması ve tartışmalardan sonra, Lev V. Scherba başkanlığında tartışmaları sonuçlandırmak için komisyon oluşturulmuştur. 1926'da, Bakü'deki Birinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde Türklerin Latin alfabesiyle yazma problemleri ele alınmıştır. Oluşturulan "Yeni Alfabenin Merkez Komitesi", sonradan "Yeni Alfabenin Milletlerarası Merkez Komitesi"ne çevrilmiştir. Bu komite kuramsal temelleri, alfabe ve yeni Latin alfabesinin kullanımından kaynaklanan fonolojik problemleri çözümlenmiştir.

Aynı zamanda yeni oluşturulmuş yazı dili için yazım sistemi geliştirilmiştir. Bu komite, yeni oluşturulmuş yazı dilinin ve edebî olmayan dilin fonemik yapısını oluşturmuştur. Dillerin kelimeleri çözümlenmiş ve farklı türdeki sözlükler ve edebî dillerin terminolojisi tasarlanmıştır. 1930'lu yılların başlarında, yeni oluşturulmuş yazı dilleri için bilimsel dil bilgisi kitapları yayımlanmıştır.

Zhirkov, N. K. Dmitriev, Yakovlev ve diğerleri gibi yazarlar, çalışmalarını fonetiğe ait sorunlar, Türk dilinin söz dizimi ve morfolojisi, Fin-Ugor, Kafkas dilleri ve diğer diller üzerine ayırmıştır. Bu yazarlar sözlükleri; dilbilimsel, psikolojik, eğitimsel ve yazımsal açıardan incelemiş; alfabenin yazım özelliklerini göz önünde bulundurmıştır. Psikolog ve pedagoglar; okuma, basım ve el yazımı sürecinde dillerin fonemik yapısını algılama bakış açısına göre çözümlenmelerde bulunmuşlardır.

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği'nden yirmi halk yeni alfabeyle geçmiş ve elli halk da yazı dilini değiştirmiştir. 1936-1941 arasında birçok halk yeni alfabeyle geçmiş veya alfabelerini Rus yazımına dayalı başka bir alfabeyle değiştirmiştir [Ostrovskaya, 1990].

Yeni Hakas alfabesinin yazarları bu süreçte yer almıştır. Hakasça bu bakımdan şanslıdır, çünkü alfabesi oldukça yeterli bir şekilde fonolojisine uyarlanmıştır.

6. Dil

a. Hakas Dili ve Türk Dili

Hakas dili, oldukça yeni oluşturulan bir yazı dilidir ve kullanımı Sovyet döneminde başlamıştır.. Bu yüzden günümüzdeki biçimi, yirminci yüzyıl süresince oluşmuştur. Hakas yazı dilinin gelişimi, genellikle üç döneme ayrılır. İlk dönem Sovyet gücünün en erken döneminden 1928'e kadarki süreci kapsar. Hakas Devrim Komitesi'nin özel komisyonu (1924'te), Rus yazımına dayalı ilk Hakas

alfabesini tasarlamıştır. İkinci dönem, Hakas dilinin Latin devri olarak düşünülür (1928-1938 yılları). Üçüncü dönem, 1939'da yine Rus yazımına dayalı yeni alfabeyle başlamıştır.

Başlangıçta edebî dil, Kaçın diyalektine dayanmaktayken (okur-yazar insanların çoğu bu diyalektin temsilcileriydi) son on yıl içerisinde edebî dilin Sagay diyalekti temelli olduğu görülmektedir. Edebî dil, Sovyet dönemi boyunca oldukça gelişmiştir. Birçok Hakas için ikinci dil olan Rus dili, Hakas edebî dilinin gelişiminde oldukça etkili olmuştur. Hakasçadaki birçok Rusça kelime, edebiyat ve sözlü dil yoluyla kopyalanmıştır.

Bu yüzyılın başında Hakas Cumhuriyeti'nin (Hakaslarla ilgili olarak) dilbilimsel yeri çelişkili biçimde tanımlanmaktadır. Bir taraftan Hakas dilinin kullanım oranı düşmekte diğer taraftan ise resmî kurumlarda, eğitim ve bilim alanlarında kullanılan Hakas dilinin problemlerine karşı ilgi artmaktadır. Hakas Cumhuriyeti'nde yaşayan az sayıdaki Hakasça konuşur, bu bağlamda kanıt olarak verilir. Hiç şüphe yok ki, bütün Hakaslar iki dillidir; fakat genç nesilde durum farklıdır. Genç nesil sadece Rusça konuştuğundan tek dillidir.

b. Sözlükbilim

Gazete yazarları Hakas dili kullanımında yeni yaklaşımlar benimsemektedir. Bildiğimiz gibi medya dili, toplumdaki süreçleri ve değişiklikleri yansıtır. Yeni değişiklikler ve olgular, medya aracılığıyla dile yerleşir. Bu bağlamda Cumhuriyetçi (özgün) gazetemiz "Habar" aracılığıyla son yirmi yıl boyunca Hakasçaya giren yeni kelimeler şu şekilde örneklendirilebilir: *kichig paza ortyn business* "küçük ve ortalama iş", *idinçek* "iş adamı", *pos ustanys* "öz yönetim", *lising, rieltor, promoter* gibi. Hakas dilinde, modern teknik ve kavramlar için kelimeler bulunmaz. Bu alanlardaki sözcükler için Rusçaları kullanılmak zorundadır. Bu nedenle bütün bu olgular, alıntı kelimelerle karşılanır ve özel önem gerektirmektedir.

Ayrıca 90'lardan sonra insanların yaşamında bir yenilik olan internet önem kazanmaktadır. Bu nedenle, bir internet sitesi olan "Hakas Halkının Forumu"nda tarih, günlük yaşam ve dille ilgili birçok düşünceden bahsedilir. Ayrıca, dil devamlılığı ile ilgili soruların her zaman sıcak tartışmalar etrafında gerçekleştiğini belirtmekte fayda vardır.

c. Toplumsal dilbilim görünümü

Dil çalışmaları kayıtlarına göre, yerli halkın yaşadığı kırsal kesimde, Hakas dili dersleri verilmektedir. Şehirlerdeki durum ise, kırsal kesimden farklıdır. Kırsal kesimde, Hakas öğrenci sayısının az olmasından dolayı okullarda Hakas dili öğretimi zordur ve öğrenciler Hakas dilini seçmeli ders olarak seçmektedir. Bununla birlikte, yeteri kadar Hakasça alıştırma kitabı mevcuttur. Bu kitaplar, Hakasça konuşabilenler ve başlangıç düzeyinde olanlara göre farklı ihtiyaçlar doğrultusunda basılmıştır.

Son on yıldaki Hakas edebî yayımlarının analizlerine bakıldığında, Hakas Cumhuriyeti'nde Hakasça kullanımının başarılı bir şekilde arttığı görülmektedir. Dil, sosyal işlevlerini Ulusal Radyo, TV, Dil Araştırma Enstitüsü, Tarih ve Edebiyat, Sayan-Altay Türkoloji Enstitüsü, Katanov Hakas Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri bölümü, etkin bilimsel aktiviteler ve yaratıcı aydın kesim aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

Temel Hakas dili yasasını daha çok geliştirmek için, eğitimsel çevre, öğretmen eğitimi ve personel devamlılığı, eğitim sistemi, medya ve kültür aracılığıyla sürekli genişlemektedir. Bu yüzden Hakas dili yazı şeklinin oldukça sağlam ve güçlü olduğunu ileri sürmek mümkündür. Son yüzyılın 1990'lı yıllarında farklı milletlerin halkları arasında öz bilincin gelişmesini inceledik. Buna göre, Hakas halkının istisna olmadığı görülmektedir. Ellerinden gelenin en iyisini yapan Hakas halkı, ana dillerini korumak ve geliştirmek için ana dillerinde birtakım etkinlikler düzenlemektedir. Hatta Rus şehir çevrelerinde yaşayan bazı aileler çocuklarını millî ruha, geleneklere ve sağlam Hakas bilgi birikimine göre yetiştirmektedir. Buna benzer olgular bize Hakas dilinin uzun yıllar yaşayacağı umudunu vermektedir.

7. Kaynaklar

- Anjiganova, O. P. (1994). "O realizatsii zakona o yazıkah narodov Respubliki Hakasiya". *Yazıkovie problemi Rossiyskoy Federatsii i zakonu o yazıkah: materialı konferentsii*. Moskova, 18-23.
- Borgoyakova, T. G. (1998). "Gosudarst'ennaya natsional'naya politika Rossiyskoy Federatsii i Respubliki Hakasiya: real'nost' i perpektivi". *Rossiya i Hakasiya: 290 let sovnestnogo razvitiya*. Abakan, 23-30.
- Borgoyakova, T. G. (2000). "Sotsial'nıy status i funktsionirovanie Hakasskogo yazıka". *Respublika Hakasiya kak sub'ekt Rossiyskoy Federatsii*. Abakan, 16-24.
- Borgoyakova, T. G. (2001). *Minoritarnie yazıki: problemi sohraneniya i razvitiya. Uçebnoe posobie*. Abakan: İzdvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova.
- Borgoyakova, T. G. (2002). *Sotsiolingvistiçskie protsesı v respublikah Yujnoy Sibiri*. Abakan: İzdvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova.
- Donidze, G. N. (1990). *Hakasskiy Yazık*. Lingvistiçeskiy entsiklipodiçeskiy slovar'. Glavnyy redaktör V. N. Yartseva. – M.: Sovetskay entsiklopediya.
- Donidze, G. N. (1996). "Hakasskiy Yazık". *Yazıki mira: Tyurkskie yazıki*. Moskova, 459-470.
- İsaev, M. N. (1970). *Sto Tridsat' ravnopravnih: O yazıkah narodov*. SSSR. Moskova: Nayka.
- İsaev, M. N. (1978). *O yazıkah narodov*. SSSR. Moskova: Nayka.
- Karpov, V. G. (1996). *Hakasskiy yazık Yazıki narodov*. SSSR. T. II: Tyurkskie yazıki. Moskova: Nayka.
- Karpov, V. G. (1994). "O yazıkovoy situatsii v Respublike Hakasiya". *Yazıkovie problemi Rossiyskoy Federatsii i zakonu o yazıkah: materialı konferentsii*. Moskova, 100-105.
- Karpov, V. G. (2007). *Hakasskiy yazık: problemi i perspektivi razvitiya*. Abakan: İzdatel'stvo HGU im. N. F. Katanova.
- Karpov, V. G., Nasilov, D. M. (2002), "Hakasskiy yazık". *Gosudarstvennie i titul'nie yazık Rossii*. Moskova.: Academia, 400-413.
- Krivanogov, B. P. (1984). "Bliyanie natsional'noy sredı na yazıkovie protsessı u hakasov". *Voprosı hakasskogo ilteraturnogo yazıka*. Abakan, 162-186.

Krivonogov, B. P. (1997). *Hakası Etničeskie protsessı vo vtoroy polovine HHv*. Abakan.

Kışlanakov, V. A. (1989). *Nasenie i trudovie resursı Hakasii*. Abakan.

Nevskaya, İ. A. (2001). "Morfologičeskie protsessı v yujnosibirskih tyukskih yazıkah, stimuliruemie kontaktami s russkim yazıkom". *Yazık i obtsestvo ne poroge novogo tıyaçeletiya itogi i perspektivi. Tezı dokladov mejdunarodnoy konferentsii*. Moskova, 331-333.

Ostrovskaya, A. İ. Vsesoyuzny. (1990). "Tsetral'nyıy Komitet novogo alfavite (BTSKNA)". *Lintvistiçestiçeskiy entsiklopedičeskiy slovar'*. Glavnyıy redaktör V. N. Yartseva. Moskova, Sovetskaya entsiklopediya, 89-90.

Povızakova, E. K. Gosudarstvennyıy (1998). "Hakasskiy yazık: perspektivı real'nogo funktsionirovaniya". *Etnosotsial'nie protsessı v Sibiri*. Vıp. 2., Novosibirsk, 202-209.

Çankov, D. İ. (1965). "O rasprostraneniı dvuyaziçiya sredi hakasov". *Uçenie zapiski Hakasskogo nauçno-issledovatel'skogo instituga yazıka, literaturı i istorii*. Vıp. XI. Abakan, 146-153.

Çeremisina, M. İ. (1992). *Yazıki korennih narodov Sibiri: Uçebnoe posobie*. Novosibirskiy gosudarstvennyıy universitet. Novosibirsk.

□ VALENTİN RASSADIN

Çev. SIDIKA DURSUN

TOFALAR VE DİLLERİ

1. Endonim ve Eksonim

Devrim öncesi zamanlardan 1930'lara kadar *Karagas* olarak bilinen Tofalar kendilerine *to"fa* derler. M. A. Castrén ve V. V. Radlof, *Karagas* etnik adının bir Tofa boyu olan *qara-haaš* adından türetildiğini belirtmişlerdir. Bu insanların kendilerine *tofa* dedikleri gerçeği, 19. yy. ortalarında Y. P. Stubendorf tarafından ortaya konmuştur. Tofalar, dillerine *tofa dil* derler. Bu adın başka bir varyantı yoktur.

2. Din ve Kültür

Tofalar 20. yüzyılın 1930'lu yıllarına kadar Şamanizm'e inanmışlardır. 17. yy.'da Rusların gelmesiyle ve Rus İmparatorluğu egemenliğine girilmesiyle, Tofalar Ortodokslukla tanışmışlardır. Tofalar günümüzde Ortodoks Hristiyanlığı'na mensuptur. Bunun bir sonucu olarak da aralarında Hristiyan isimleri çok yaygındır. Geçmişin kalıntıları, yalnızca çoğu Buryat kökenli olan soyadlarında kalmıştır. *Hakas*, *Şor* ve *Altay* gibi geleneksel adlar da vardır.

Tofaların folklorü dillerinden daha az çalışılmış ve kaydedilmiştir. Tofaların folklorüyle ilgili en kapsamlı yayınlar: Katanov'un kayıtları temel alınarak V.V. Radlof ve V.I. Rassadin tarafından yayınlanmıştır. Onların yayınlarından sonra bu tür bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak bazı girişimler olmuştur. 1971'de "Phonetics and vocabulary of the Tofalar language [Tofa Dilinin Sesbilgisi ve Söz Varlığı]" monografının ekinde Scherba'nın fonetik transkripsiyonu ve Rusça çevirisiyle iki masal yayınladık. 1980'de A. Stoyanov müzikal nota örnekleriyle 100 civarında Tofa Halk şarkısı yayınlamıştır.

R.A. Sherkhunayev'in, bölge tarihi, Tofaların halkbilimi çalışmaları tarihi hakkında mükemmel yazılar sunan; masal anlatıcılarının yaşamı ve bireysel işleri hakkında hikayeler; Rusça olarak yazılmış masal, efsane ve hikâyelerden oluşan 36 metni içeren "Fairy tales and storytellers of Tofalaria [Tofa Bölgesinin Masalları ve Anlatıcıları]" (Kızıl, 1975) monografından da söz etmeliyiz.

Kitap, Tuva ve Tofalariya'da büyük başarı yakalamış ve tekrar yayınlanmıştır. Bu kitabın en büyük kusuru, yazar tarafından metinlerin doğrudan Rusça olarak yazılmış olmasıdır, bu yüzden derleme orijinal hikâyelerin yeniden anlatımlarından oluşmaktadır. Hikâyelerin gerçekte nasıl aktarıldığı muamma olarak kalmıştır.

Yakın gelecekte Tofa Halkbilimi'nin durumu, "Monuments of Folklore of Siberia and the Far East peoples" serisindeki 40000 üniteden 20'sinin bulunduğu bir sayıda "Tofalar tales and songs [Tofa Masalları ve Şarkıları]" adlı ayrı bir sayının yayına hazırlanmasıyla bir şekilde geliştirilebilir. Bu sayı Rusça çevirileriyle Tofaca masal, efsane, mit ve şarkı metinlerini içerecektir.

3. Coğrafya ve Nüfus

Tofa dili Tofalariya olarak bilinen Doğu Sayan sıradağlarının kuzeydoğu yamaçlarında bulunan bölgede oldukça yaygındır. İdari bakımdan Nijneudinsk bölgesini, İrkutsk bölgesini, Rusya Federasyonunu içerir. Modern Tofalariya üç köy yönetiminden oluşur; Alygdzher, Yukarı Gutara ve Nerha.

1920'lerin sonuna kadar göçebe yaşayan Tofalar, şimdi kalıcı olarak bu üç köyde yaşamaktadır. Göçebe dönem boyunca, oldukça yakın bir zamana, yaklaşık 80 yıl öncesine kadar, Tofalar 3 topluluk halinde yaşamaktaydı; Tofaların *soňyuu aallar* adını verdiği *haaş, sarihaaş, qara haaş* boylarının mensuplarından oluşan, kökleri Kaçın Hakas'a uzanan kuzey batı topluluğu; 2. *buruňyuu aallar* adını verdikleri *çoydu, aq çoydu, qara çoydu* boylarının mensuplarından oluşan, *çoodu* boyu Tuvalarıyla ve *çoydu* Duhaları ile aynı kökten gelen, Güneydoğu topluluğu; 3. Tofaların *o'rtaa aallar* adını verdiği *çyeptej* boyunun mensuplarını içeren, kökleri *maan'žirag* boyunun Nijneudinsk Buryatlarına dayanan merkez topluluk. Yerleşik hayata geçiş sürecinde, Kuzeydoğu topluluğu Tofaları Yukarı Gutara köyüne, Güneydoğu topluluğu Tofaları Alygdzher köyüne, orta topluluk ise Nerha köyüne yerleştirildiler. Farklı boyların mensuplarının birbiriyle evlenmeleri sonucu günümüzde bu köyler karışık nüfusludur. Bugün Tofa dilinin söz varlığını zenginleştiren Rusça ile etkin bağlantıları vardır. Göçebe yaşam boyunca Tofaların Soyot ve Toju Tuva Türk dilleriyle komşulukları olduğu gibi Oka ve Nijneudinsk Buryat ağızlarıyla da bağlantıları olmuştur. Bunun yanında, geçmişte Tofaların orta dönem Moğollarıyla uzun süre ilişki içinde olduklarının bir kanıtı olan Orta Moğolcadan ödünçlenen çeşitli sözcükler vardır. Çağdaş Tofalar, Rusya Federasyonunda Türkçe konuşan insanlar arasında sayıca en küçük olan topluluktur. 1989 Sovyetler birliği ulusal nüfus sayımına göre 731 ve 2002 Rus nüfus sayımına göre ezici çoğunluğuyla köy nüfusuna bağlı 681 kişi ile birlikte 723 kişi (resmî verilere www.perepis.2002.ru dan ulaşılabilir.) mevcut idi. Bu durumları gereği Kuzey Halkı olarak sınıflandırılırlar. Tofalar, Sayanlar'ın avcılık ve ren geyiği çobanlığıyla uğraşan en eski insanlarından.

4. Tarihî Bakış

Tofa dili uzun zamandır çalışılmaktadır. İlk araştırmacısı M. A. Castrén'dir. 1857'de, "Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre" (St.-Pb.) adlı kitabı Almanca olarak yayımlanmıştır. Bir sonraki dilbilimci ise 1890'da göçebe Tofaları ziyaret eden N. F. Katanov'dur. Katanov'un Tofaların dil ve folkloruna dair kayıtları, V. V. Radlof tarafından yayımlanmıştır ("Samples of folk literature of Turkic tribes. Vol. IX. Dialects of Uryankhais (Soyots), Abakan Tatars and Karagas. Texts are collected and translated by N. F. Katanov". Texts. SPb., 1907. Pp. 614-657; translation. SPb., 1907). 1930'larda Tofaların sonradan yayımlanan bazı metin kayıtları N. P. Dyrenkova tarafından sunulmuştur. Dyrenkova, bu metinlere başvurarak Tofa diliyle ilgili bir makale yazmıştır (N. P. Dyrenkova. Tofalar language // Turkological studies. M., L., 1963, s. 5-24.).

1964'ten bu yana Tofalar, o zamanlardan bugüne kadar Tofa diline dair pek çok malzeme toplamış olan V. I. Rassadin tarafından çalışılmaktadır. Bu süre boyunca Rassadin, "Vocabulary of Modern Tofalar" adında bir tez yazmış ve savunmuş (1966), Tofalar and its place in the system of Turkic languages" adında bir doktora tezi, "Phonetics and vocabulary of the Tofalar language" (Ulan-Ude, 1971) ve "Tofalar language morphology in a comparative outlook" (M.: Nauka, 1978) monografileri,

Tofaca-Rusça, Rusça-Tofaca sözlük (Irkutsk, 1995) yayımlamıştır. Şimdilerde ise 15,000 sözcük içerecek olan, açıklamalı kullanımıyla bütün bir Tofaca-Rusça sözlük yayına hazırlanmaktadır, “Legends, fairy tales and songs of the hoar Sayan. Tofalar folklore” (Irkutsk, 1996).

5. Yazı

1986’da Tofa yazı sisteminin oluşturulması ve 1990’dan bu yana Tofa okullarında tanıtılmasıyla, dilin ölüm sürecinin önüne geçilmiştir. Etnik gruplar arasında bir iletişim aracı olarak işlevi güçlenmiş, gençler iletişimde bu dili kullanmaya başlamıştır. Günümüzde bu dil okullarda öğretilmektedir. Tofa dilinin yazı sistemi, eski SSCB Türk halklarının yazı sistemleri gibi Kiril alfabesine dayanır., Özel Tofa fonemleri, ayırıcı işareti olan harflerle gösterilir. *к, ґ, ҕ, һ, Һ, Ө, Ү, ӕ, ӓ* (transkripsiyonu *q, ɣ, ʃ, h, η, ö, ü, ä, ì* şeklinde) gibi harfler Rus alfabesine eklenmiştir. Sesin uzunluğu çift harfle, gırtlaksızlaşma ise harfi takip eden sertlik işaretiyle gösterilir. V. I. Rassadin tarafından Tofalar için tasarlanan okuma ve yazma kuralları, 1986’da Irkutsk Rajispolkom (Bölge Yürütme Komisyonu)’daki bir oturumda onaylanmıştır. 1989’da kendi yazdığı ilk Tofa ABC kitabını yayımlamış ve 2006’da bu ABC kitabı St. Petersburg’daki “Drofa” yayınevi tarafından yeniden basılmıştır. Rassadin, 1990’da Tofa okullarının ilk kademesi için, 1994’te ise ikinci kademe için bir okuma kitabı yayımlamıştır. 1990’dan bugüne kadar Tofa dili, orta kademeli okullarda resmî olarak öğretilmektedir.

6. Dil

a. Tofa dilinin diğer Türk dilleri arasındaki yeri

Tofa dili, genetik olarak Türk dillerine bağlıdır. Genellikle Rusya’da tanınan N. A. Baskakov, Türk dilleri sınıflandırmasında, Tofaları, Uygur-Oğuz grubunun alt grubu olan Uygur-Tukyu alt grubuna dâhil eder. Baskakov, Uygur ve Orhon Yenisey Türk halklarının tarihî dilleri ile birlikte Tuvaları da o gruba ekler. V. I. Rassadin’in Tofaların genetik bağları hakkındaki incelemelerine göre Tofa dili, Rusya’nın çağdaş Tuva ve Soyot Tsaatan dilleri, Uryankay Uygurları, Tsengel Tuvaları, Moğolistan Somonları, Moğolistan ve Çin Kök Monçaklarının dilleriyle beraber ortaya çıkmış ve tarihî Oğuz ve Uygur dillerinden gelen kökleriyle birleşen Sayan Türk dilleriyle yakın ilişkileri olan yeni bir grup oluşturmuştur. Kökleri nedeniyle Yakutlar da Uygurlar aracılığıyla Sayan Türkleriyle bağlantılıdır. V. I. Rassadin’in Tofa dili hakkındaki karşılaştırmalı tarih çalışmaları, Sayan grubunun iki alt gruba ayrıldığını göstermektedir; Step ve Tayga. Tayga bölgesi Rusyadaki Tofa ve Soyot dillerini, Moğolistan’daki Tsaatan ve Uygur Uryankay dillerini içerir. Step bölgesinin aksine, Tayga bölgesi dillerinin yapısında bir miktar kendine özgü ve arkaik unsur bulunur. Her iki bölge dilinin konuşurları da ekonomik ve kültürel yapı bakımından farklılık gösterirler; step bölgesindekiler Moğolistan ve Tuva steplerinde yaşar; Moğollar gibi ekonomileri hayvancılığa dayanır; deve, at, yak, inek, koyun, keçi vb. hayvanları beslerler ve dinî olarak Budizme bağlıdırlar. Tayga bölgesindekiler her zaman Sayan dağları taygasında yaşamış ve göçebe- avcı yaşam biçiminden günümüz yerleşik hayatına henüz geçmişlerdir. Ren geyiği çobanlığını artık uzak meralarda yapmaktadırlar.

b. Yukarı Gutara Tofaları (haaş etnik grubu) ve Alygdzher (çoydu etnik grubu) Tofalarının dillerinde söz varlığı ve fonetik açısından bazı önemsiz farklılıklar bulunur. Buna rağmen, sayılarının azlığına ve çoktandır devam eden ekzogami (dışarıdan evlenme) geleneğiyle farklı boyların mensuplarının

birleştirilmesine bağlı olarak çağdaş Tofaların dili, yaşadıkları bölgede oldukça homojendir. Nerkha, Alygdzher ile birleşir. Farklılıklar önemsizdir ve prensipte ayırt edici değildir, bu nedenle Tofa dilinin diyalekt ve alt diyalektlerine dair hiçbir veri sunmaz. Esas ayırıcı fonetik özellik, farklı bir dudak ünlü uyumudur. Hakas biçimiyle Yukarı Gutara'da yaygındır ve Kıpçak-Kırgız kökünden gelir (ilk hecenin sonundaki *o* ünlüsünden sonra, *i* gelir. örn., *qolım* “kolum”). Ayrıca, Gutara halkı, sonu – *γ* ünsüzüyle biten sözleri –*j* ile telaffuz eder. Örneğin, *day* yerine *daj* “dağ”, *suγ* yerine *suj* “su”; *uluγ* yerine *uluj* “ulu” gibi. Yukarı Gutara ve Alygdzher’de semantik farklılık gösteren birkaç sözcük de bulunur.

c. Fonetik

Ünlüler, art ve ön karşılığı olan dört çiftten oluşan sekiz temel kısa ünlüyle tanımlanır; *a-e* (*ä* varyantı ile), *o-ö*, *u-ü*, *i-i* (*i* varyantı ile). Tofacanın ünlülerinde uzunluk-kısalık karşılığı da bulunur. Dört çifte indirgenmiş sekiz uzun ünlü fonem vardır: *aa-ee* (*ää* varyantı ile), *oo-öö*, *uu-uu*, *üü-üü*, *ii-ii* (*ii* varyantı ile). Ayrıca, Tofaca, açıkça kısa ve uzun olan ünlüler ve gırtlaksıl fonem de denen gırtlaktan çıkan kendine özgü kısa ünlülerin karşılığıyla karakterize edilir. Bunlar sekiz tanedir; *a”-e”* (*ä”*), *o”-ö”*, *u”-ü”*, *i-i* (*i* varyantı ile).

Buna göre, gırtlaksıl olmayan kısalık; gırtlaksıl olan kısalık ve uzunluk, Tofacada ünlü fonemlerin karakteristik özellikleridir, örneğin; *a”t* “at” – *at* “ad” – *aat* “bebeği uyutmak (ninni söyleyerek)”; *i”t* “köpek” – *it* “göndermek” – *iit* “ses, gürültü” gibi sözcükler. Ayrıca, Tofacada nazal tonlu uzun ünlüler de vardır. Ama bunlar yalnızca uzun ünlülerin varyantlarıdır. Genellikle, belirli nazal geniz sesleri Tofacanın karakteristik bir özelliğidir. Normal uzun ünlülere karşıt olarak sadece birkaç uzun ünlülü sözcükte güçlü nazallık bulunur. Böylece sözcüklerde anlam farkı ortaya çıkar. Yani, nazal olmayan uzun *ee* ile sesletilen Tofaca *eeryer* sözcüğü “eğirmek, döndürmek” anlamına gelirken nazal *ee* ile sesletileni, “havlamak” anlamına gelir; uzun, net *aa* ile söylenen *saat* sözcüğü “geç, gecikme”, nazal *aa* ile söyleneni ise “çam sakızı” anlamına gelir. Henüz diğer sözcükler bulunamamıştır. Tofacanın ünlülerle ilgili önemli bir özelliği de *ee* uzun ünlüsünün yanısıra *ää* uzun ünlüsünün ve aynı şekilde kısa *ä*’nin yanı sıra *ä*’nin de bulunmasıdır. Özellikle çok heceli sözcüklerin ilk heceleri dışında ve uzun ünlülü tek hecelilerde, *xüdü* “damat”, *birää/biree* “bir”, *hyerääm joq* “ihtiyacım yok”, *pişyektäär* “bıçaklamak”, *bäärdä* “verdiğinde” gibi.

Ek olarak, kök hâlindeki sözcüklerde ve eklenme sırasında görülen ünlü-ünsüz-ünlü grubunda, ünlüler arası palatal **j* bulunuyorsa artdamaksıl ünlüler ya da diftongların ön damaksıllaşması (bir çeşit tını değişimi gibi) Tofa dili için karakteristiktir.

Böylece, *ajii* öbeğinin yerinde *ee* ya da *ae* ~ *ei* veya *ej*’den herhangi biri görülebilir. Örneğin *aj* “ay” – *ee* ~ *ae* “onun ayı” (**ajii*), *čeendi* “buzlanma”, *heendi* “kaynamış (çay)” gibi. *oji~uju* öbeği *öö* ~ *öe*’ye dönüşür: Örneğin *möön* ~ *möen* “boyun”, *öön* ~ *öen* “oyun”, ama zorunlu sesletim kuralları yoktur ve olası varyantlar *oi* ~ *oe*’yi de içerir: Örneğin *oin* ~ *oen* “oyun”. *uju* öbeği *üü*’ye dönüşür, ör. *buj* “kasık, but” –*büü* “onun budu/kasığı” (<**buju*), *üüdar* “üzülmek” (<**ujudar* < Moğ. *uyidagu*). *ijii* öbeği *ii*’ye dönüşür: Örneğin *miis* “boynuz (geyik)”, *miit* “asya alabalığı, lenok”, *hiištiri* “dolaylı olarak”. *ujii* öbeği *ii* uzun ünlüsü ya da *üi* diftongundan birine dönüşür, ör. *čorii byergyen* “gitmiş, gidivermiş” < **čorujii byergyen* (< *čoru* = “gitmek, yürümek”), *čüi byergyen* “yıkamış” < *čuiü byergyen* (< *ču* = “yıkamak”). Tofa dili genellikle, morfem sınırlarında bulunan ünlü-ünsüz-ünlü öbeklerindeki ön uzun ünlülerin

ve diftongların varlığı ile dikkat çeker. Son örnekte görüldüğü gibi süreç otomatiktir ve istisna yoktur. Örneğin, sırf bu sebepten, hem eril hem dişil sözcüklerde olumsuz sıfat-fiil eki her zaman =*byein* şeklindedir (<**aḡnabajin turu, barbyejn turu* “gitmez” <**barbajin turu*). Burada **aji* öbeği ekin art sırasından karşımıza çıkar, -**bajin* dişil bir diftong olan *yeji* üretir. Tofacadaki bu tür ünlü-ünsüz-ünlü öbekleri genellikle -*j* ile biten isimlerin iyelik biçimlerinde veya ünlüyle biten fiil köküne -*ji* eklenerek yapılan zarf-fiillerde ortaya çıkar (krş. Eski Türkçe -*ji* ~ -*ju*) örneğin, *aj* “ay” -*ee* ~ *ae* “onun ayı” <**aji* (krş. Tuv. *aji*), *aḡna-* “avlamak” – *aḡneebgyen* “avlamaya başlamak” <**aḡnaji byergen* (krş. Tuv. *aḡnaj byergen*), *čoru-* “gitmek, yürümek” – *čorii byergen* “gitmiş, gitti” <**čoruji byergen* (krş. Tuv. *čoruj byergen*).

Tofacada kısa (gırtlaksıl olan ve olmayan) ünlülerin öndamaksillaşması veya tını değiştirmesi (umlautization) palatal ünsüzlerin komşuluğu etkisiyle ortaya çıkar: *čye”š* (< **ča”š*) “saç”, *nyeš* (< **nyaš* < ***inyaš*) “ağaç”, krş. Tuv. *iyaš*; *nyen’čiq* (< **nyanjıq* < *nyan* “yan, kalça”) “küçük çanta”, < *čan* “yan”, *šej* (< **šaj*) “çay”. Tofacada büyük ölçüde görülen yukarıda sözü geçen ünlülerin sıra dışı oluşumları, Tofa diline dikkat çekici bir kimlik kazandırmaktadır. Fonem birleşimlerine rağmen ve gırtlaksıl olan-olmayan; kısa-uzun ve nazal ünlüler gibi karşıtlıklara rağmen, V. I. Rassadin’in gözlemlerine göre, Tofaca genellikle Tuvacaya olduğu gibi Sayan alt grubunun Tayga bölgesindeki Türk dillerine -Buryatya’da Soyot, Moğolistan’da ve aynı Sayan alt grubunun step bölgelerindeki Tsaatan Uygur ve Uryankay Uygur dillerine- Kök Monçak dili ve Moğolistan’daki Tsengel Tuvacasına da yaklaşmaktadır.

Gürültülü ünsüzler (güçlü ve zayıf) ve titreşimlilerin (çok zayıf) varlığı, ünsüz bilgisi alanında Tofacanın kendine özgü bir özelliğidir. Öncese, güçlü ve zayıf ünsüzlerin karşılığı olmadığını söyleyebiliriz. Sadece birkaç durumda önsesin niteliğine bağlı sözcük karşıtlığı bulunur: Örneğin, *paš* “pas, karavana” – *baš* “ülser”, *taḡ* “hayır, bilmiyorum” – *daḡ* “tan, şafak”. Aynı zamanda, eğer ötümsüz ünsüzden sonra konumlanırlarsa *baš* ve *daḡ* sözcükleri, ötümsüz varyantları olan *paš* ve *taḡ* şeklinde de telaffuz edilebilir. *paš* “pas, karavana” ve *taḡ* “hayır, bilmiyorum” sözcüklerinde önses asla ötümlü olmaz. Tofaca birçok sözcükte önsesin, asla ötümlü hâle geçmeyen, her zaman ötümsüz, güçlü ve gürültülü ünsüzler olduğu kabul edilebilir: *syen* “sen”, *san* “sayı”, *šej* “çay” vb. veya sadece, pozisyona bağlı olarak hem ötümsüz hem de titreşimli varyasyonlarıyla telaffuz edilebilen zayıf olanlar, örneğin, *čoru* ~ *joru* “yürür, gider”, *čyer* ~ *jyer* “yer”, *qan* ~ *yan* “kan”, *qajda* ~ *yaajda* “nerede”, *balıq* ~ *paliq* “balık”, *köör* ~ *göör* “gör”, *kye”š* ~ *gye”š* “deri, post”, *taš* ~ *daš* “taş”.

Tofacada ünsüz sisteminin temelini oluşturan karşıtlık, ünlüler arası bir konumda morfem bağlayıcı olarak bulunurken bile ısrarlı bir şekilde kök gövdenin sonunda ortaya çıkar. Güçlü ünsüzlere ilk hecede her zaman gırtlaksıl ünlüler (Bunları Kiril işaretleriyle gösterdik ve yazı çevrimini” olarak yaptık.) ve tüm zayıf ünsüzlere de kısa normal ünlüler, uzun ünlüler ve diftonglar eşlik eder. Zayıf ünsüzler ünlüler arası pozisyonda, bir kural olarak ötümlüleşir veya başka bir ötümlüyle yer değiştirir ama ötümsüz bir şekilde sesletilmeleri de mümkündür: ör. *qap* “deri çanta” – *qabi* “çantası”, *qat* “yemiş” – *qadi* “yemişi”, *as* “kaybolacak” – *azar* “kaybol”, *aq* “ak, yumurta akı” – *ayi* “(yumurtanın) akı, (onun) akı”, *baš* “ülser” – *baji* “ülseri”. Ünlüler arasındaki güçlü ünsüzlere gelince, kısmen değişmeden kalır, nadiren de tekrarlanırlar. Bunlar; *t*, *s* ünsüzleridir: örneğin, *qa”t* “kat” – *qa”ti* ~ *qa”tti* “(onun) katı”, *a”s* “asmak” – *a”sar* ~ *a”ssar* “asacak”. Kısmen değişikliğe de

uğrayabilirler: *q - h* (*a"q* "akmak" - *a"har* "akar, akacak"), *š - h* (*tö"k* "dökmek"- *tö"hyer* "dökecek"), (*ba"š* "baş" - *ba"hi* ~ *bye"hi* "(onun) başı"), *p - p ~ f* (*qa"p* "kapmak" - *qa"par* ~ *qa"far* "kapacak") gibi düzenli değişiklik gösterebilirler.

Bu düzenli ses değişimleri nedeniyle, Tofaca sözler, kulağı farklı bir ünsüz sistemine alışkın olan bir Tuvalı konuşur tarafından konuşma esnasında anlaşılabilir. Örneğin, Tuvaca *agar* "akacak" ve *ažar* ~ *ažigar* "açacak" Tofacada yalnızca *h* ünsüzünün palatalleşmesiyle farklılık gösterir, *h - h'*: *a"har* "akacak" - *a"hyar* "açacak". Tuvaca sözcükler ünlünün (*baži* "ülseri" ve *baži* "başı"), Tofaca ise hem ünlü hem de ünsüzün gırtlaksızlaşması açısından farklılık gösterir: - *baji* "ülseri" - *ba"hi* ~ *bye"hi* "başı" vb.

Ek olarak, Tofacada titreşimliler arasında sözbaşı kapantılı palatal nazal *n'* sesi geniş ölçüde görülür: Örneğin *niit* - "genç", *nyan*- "eve dönmek", *nyoon* "yağ" vb. V. I. Rassadin'in görüşüne göre, *n'* sesinin varlığı, *t' ~ d'* varyantları da bulunan, Tofaca patlamalı-sızıcı önsesin (*č ~ j* (<*) *j*) palatal sesletimi ile ve nazal tını denilen sesletimin genel olarak nazallaşmasıyla da bağlantılıdır. Birçok sözcükteki patlamalı sızıcı *č ~ j ~ d'* (<*) sesleri yerine ötümlü nazal *n'* sesinin varlığı, Sayan-Altay, Tofa, Soyot, Hakas, Şor ve Kuzey Altay diyalektleri gibi dillerde bir çeşit sınır çizgisi gibidir. Hakas ve Şor dillerinde palatal *n'* yerine normal nazal, taçsı *n* bulunur: *nan* "yan", *naa* "yeni" örneklerinde olduğu gibi. Tofacada olduğu gibi, Soyot dilinde ve Kuzey Altay diyalektlerinde de aynı konumda palatal titreşimli *n'* bulunur: Örneğin Tofaca *nyaa*, Soyotça *nyaa*, Tubaca *nyani* "yeni". V. I. Rassadin tarafından daha önce de belirtildiği gibi, Altay dilinin Tuba diyalektindeki *n'* nin palatal dilüstü niteliği, kendisinden geliştiği patlamalı sızıcı *d'* (<*)'nin palatal sesletimiyle desteklenir.

Sözcük vurgusu genellikle sözcüğün son hecesindedir.

d. Biçim Bilgisi

Gramatikal yapı bakımından Tofaca, eklemeli analitik diller sınıfına girer. Tofaca sözcüklerin morfolojik yapısı, Türk dillerinin genel özelliklerine sahiptir: Sözcüğün kök morfemden, sözcük yapımıyla, biçim türetimiyle oluşması ve sözcük yapan eklerin tam olarak bu sırayla köke eklenmesi. Yeni sözcüklerin yapımı, ekli ya da eksiz biçimde gerçekleşir. Sözcük sınıfları yapısı ve konuşma kısımları, diğer Türk dillerine benzer: Yalın ve gösterimsel sözcük grupları ile kavramsal sözcük sınıfları, yardımcı eylem, kipsel, duygusal ve değişmeceli sözcük sınıfları vardır.

İsim

Sayı, iyelik, durum, bitimlilik/bitimsizlik ve yüklemsellik gibi kategorileri vardır. Gramatikal cinsiyet kategorisi yoktur.

Sayı Kategorisi

İsim kökleri genellikle adlandırılan nesnelere tekil sayılarını ifade ederler. Çoğul sayı söz sonundaki sesin özelliklerine bağlı olarak *-lar/-lär* ekinin *-nar/-när*, *-tar/-tär* gibi fonetik varyantlarıyla ifade edilir.

Kişi İyelik Kategorisi

Sahip olanın kişisini belirten özel eklerle gösterilir.

Ünlülerden sonra gelen iyelik ekleri

Tekil		Çoğul
1. kişi	-m	-vīs/-vis
2. kişi	-ŋ	-ŋar/-ŋār
3. kişi	-sī/-sì	-sī/-sì

Ünsüzlerden sonra gelen iyelik ekleri

Tekil Sayı		Çoğul Sayı
1. kişi	-īm/-i(i)m	-ivīs/-i(i)vis
2. kişi	-in/-i(i)n	-iŋar/-i(i)ŋār
3. kişi	-ī/-i(i)	-ī/-i(i)

Durum

Türk dillerindeki yaygın yalın, belirtme, ilgi, yönelme, bulunma ve ayrılma durumlarının yanında, Tofacada özel bir partitif eki bulunur: *-ta, -tye, -da, -dye*.

Durum Ekleri

Ad Çekimi		Kişi- İyelik Çekimi				
		1. kişi		2. kişi		3. kişi
		Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	
Yalın	∅ (gövde)	-	-	-	-	-
Belirtme	-nī, -nì, -nu, -nū	-nī/-in, -nì/-in, -nu/-un, -nū/-ün	-tī, -tì, -tu, -tü	-nī/-in, -nì/-in, -nu/-un, -nū/-ün	-nī, -nì	-n
İlgi	-nīŋ, -nìŋ, -nuŋ, -nūŋ, -tīŋ, -tìŋ, -tuŋ, -tüŋ	-nīŋ, -nìŋ, nuŋ, -nūŋ	-tīŋ, -tìŋ, -tūŋ	-nīŋ, -nìŋ, -nuŋ, -nūŋ	-nīŋ, -nìŋ	-nīŋ, -nìŋ,
Yönelme	-ya, -gye, -qa, -kye	-ma, -mye -ya, -gye	-qa, -kye	-ŋa, -ŋye, -ya, -gye	-ya, -gye	-ŋa, -ŋye, -nŋa, -ngye

Bulunma	-da, -de, -ta, -te	-da, -de	-ta, -te	-da, -de	-da, -de	-nda, -nde
Ayrılma	-dan,-den, -tan, -ten	-dan, -den	-tan, -ten	-da, -de	-da, -de	-ndan, -nden
Parçacıl	-ta,	-tje, -da, -de	-ta, -te	-da, -de	-da, -de	-nda, -nde
Tanımlık	-da, -dye					

(Partitive)

Yüklemsellik, kişi zamirine tekabül eden yüklemselel kişi unsurları yardımıyla ifade edilir: Örneğin, *myen kişi myen* “Ben kişiyim”, *syen kişi syen* “sen kişisin”, *bis kişiler bis* “biz kişiyiz”, *siler kişiler siler* “Siz kişisiniz”. 3. kişide yüklemsellik *ool* “o” zamiriyle ifade edilir, ama bu durum yalnızca, bu zamirin fonetik olarak ayrılıp *il* ve *l* biçimine dönüştüğü soru zamirinde görülür. Örneğin, *qandiyil* “hangisi, ne tür?” (<*qandiy* “ne?”), *qajdal?* “nerede?” (< *qajda* “nerede?”), *čülbo?* “nedir o?” (< *čüü* “ne”).

Sıfatlar

Alışılmış sıfatlar dışında, Tofacada bir imgeye, kendine özgü durağan bir içerik yükleyen *-yar, -gyer, -yir, -gir, -yur, -gür* ekleriyle yapılan değişmeceli fiiller olarak bilinen geniş orijinal bir grup bulunur: Örneğin, *qilayar* “parlak” < *qilaj-* “parlamak”. Tofaca sıfatların kendine özgü, daha çok bir bükün gibi olan, bir niteliğin yoğunluğunu ifade eden, özel bir biçimi vardır: Örneğin, *uzoon* “çok uzun” < *uzun* “uzun”; *bičii* “küçük, ufak” < *bičye* “küçük”. Renk sıfatlarının niteliğini azaltmak için, (uygun fonetik varyantlarıyla) nöbetleşebilen *-siy, -sim, -siñ, -siñyi* ekleri kullanılır: Örneğin, *sariysiy, sariysim, sariysin, sariysinyi* “sarımsı”. Renk sıfatlarının niteliğini güçlendirmek için uygun sıfatın ilk hecesine *p* ünsüzü eklenip sıfatın tüm gövdesiyle birleştirilir: Örneğin, *qap-qara* “kapkara”, *sap-sariy* “sapsarı”. Eğer büyük ölçüdeki bir nicelik, nitelik veya farklı bir unsur vurgulanmak isteniyorsa *-liy* eki yerine *-qiri* (*/-kiri, -yiri/-giri, -quru/-kürü, -yuru/-gürü*) ekleri ilgili sığata eklenir. Bir şeye sahip olmak anlamına gelen bu iki ek, miktar özelliğinde farklı davranış sergilemeleriyle birbirinden büyük ölçüde ayrılır: Örneğin, *dayiričyer* “dağlık yer, birçok dağ olan yer” (krş. *dayličyer* “dağlık yer”). Sıfatlarda üstünlük derecesi bulunmamaktadır.

Sayılar

Semantik özelliklerine göre şu şekilde sınıflandırılırlar; asıl, sıra, topluluk, üleştirme, yaklaşık, kesir, çarpımsal sayılar. Ona kadar tüm asıl sayılar Türkçe kökenlidir. Bunlar: *birää* “bir”, *i”hi* “iki”, *üş* “üç”, *dört* “dört”, *byeš* “beş”, *a”lti* “altı”, *čyedi* “yedi”, *syehyes* “sekiz”, *to”hos* “dokuz”, *on* “on” dur. *birää* “bir” sayısı köken olarak tarihî Türkçedeki topluluk sayısı *birägü* “tek, yalnız” ye dayanır. Türkçe *bir* “bazı” anlamındadır ve belgisiz zamirleri oluşturmak için kullanılır. Onluk sayıların birden dokuza kadar asıl sayılar ve *on* “on” sözcüğünün kaynaşması sonucu oluşması, Tofacanın kendine özgü bir özelliğidir. Bunlar: *i”hyon* “20”, *üjyen* “30”, *dörtıyen* “40”, *byejyen* “50”, *alton* “60”, *čyedon* “70”, *syehyezon* “80”, *to”hozon* “90” dır. Bu, Tofaları, aynı onluk sisteme sahip olan Sarı Uygurlara yaklaştıran bir özelliktir. Sıra sayılar: *-(i)šqı/- (i)ški, -(u)šqu/- (ü)škü, -(i)škii/- (i)škii* eklerinin varyantlarıyla yapılır: Örneğin *onušqu/oniškii* “onuncu”. Topluluk sayıları *-aan/-ään, -aalin/-äälın* ekleriyle yapılır: Örneğin, *onaan/onaalın* “on kişi, onu birden”. Üleştirme ekleri: *-ar/-är* (ünsüzle

biten köklerden sonra), *-lar/-lyer* (ünlüyle biten köklerden sonra), örneğin, *çyedilyer* “yedişer”. Yaklaşık sayılar, diğer Türk dillerinde de görülen çeşitli biçimlerle asıl sayıların köklerinden yapılır. Kesir sayılar, kendinden sonra gelen asıl sayının edatı olarak görev yapan *kye”sik* “yarım” sözcüğüyle yapılır, bazen *bir* “bir” sözcüğü de ona eşlik eder. Çarpımsal sayılar, *-qa”tta* “birçok kez tekrarlamak” fiilinin zarf biçimi olan *qa”ttap* ve *qada* “kere” gibi sözcüklerle, asıl, sıra ve topluluk sayılarının birleşimlerinden oluşur: *dört qada* “dört kere”.

Zarflar

Anlamlarına göre zarflar ikiye ayrılır; zarflar ve nitel zarflar. Tofacada nitel zarflar, niteliği güçlendirici veya azaltıcı biçimlerde olabilir. Geleneksel olarak, yapılarına göre türemiş ve basit olarak ikiye ayrılırlar: ör. *ooda* “çok”, *birij* “tamamen”; *-di*, *-di* ekleriyle sıfatlardan zarf yapan (ör. *qa”tiydi* “sert, kuvetlice”, *qa”tiy* “sert, sıkı”, *e”kidi* “iyice” < *e”ki* “iyi” vb.) ve aynı zamanda, çok sayıda fiil kökenli zarf, görünüşte bir dizi zarf-fiil biçimidir. E. V. Sevortyan kesinlikle haklı olarak şöyle ifade eder: “Bu durumda demek istiyoruz ki zarflar ve zarf-fiiller için ortak gibi görünen *-di* || *-ti* eklerinden ilki isimlere, ikincisi de fiillere gelir.” [26]. Tofacada bu ek oldukça işlektir. Örneğin *qi”sqaladi sooda* “kısa konuşmak” < *qi”sqala-* “kısaltmak”; *čo”qtadi čoraan* “nehri aşmak” < *čo”kta-* “akıntıyı, nehri aşmak”; *süladı çay diri* “sürekli yağıyor” < *süla* “yağmak, dökülmek (yağmur)”, *çayni çuyaladi çayan* “ekmeği ince bir yağ tabakasıyla yağlamak” < *çuyala-* “inceltmek”.

Tofacada zarf ve sıfat gövdelerinin kaynaşık olduğu özel biçimler yoktur, yani zarflar sentetik olarak eklerle ya da analitik olarak isim gövdelerinin *qil-* “yapmak” fiilinin zarf-fiil biçimleriyle kombinasyonundan oluşur. Örneğin, *bo qisti sa”tiyişi qili alyannar* “Bu kız satışı olarak alındı”.

Fiil

Tofacada fiil, çatı, görünüş, kip, zaman, kişi ve sayı gibi morfolojik kategorilerle tanımlanır.

Fiil sistemi; sıfat-fiil ve zarf-fiiller, olumlu, olumsuz biçimler ve kiplik biçimlerden oluşur. Betimlemeli fiillerin görünüş biçim sistemleri özel bir semantik kategori oluşturur.

Çatı Kategorisi

Etken, dönüşlü, edilgen, işteş ve ettirgen biçimlerle temsil edilir. Etken çatının gramatikal işaretleyicisi yoktur; etken, fiil gövdeleriyle yapılır. Dönüşlü çatı *-p* (ünlülerden sonra), *-in/-in*, *-un/-ün* (ünsüzlerden sonra), *-tin/-tın*, *-tun/-tün* (ötümsüz ünsüzlerden sonra), *-din/-dın*, *-dun/-dün* (ötümlü ünsüzlerden sonra) ekleriyle yapılır: *aldin* “alınmak” (< *al-* “almak”). Edilgen çatının işaretleyicisi *-l* (ünlülerden sonra), *-il/-il*, *-ul/-ül* (ünsüzlerden sonra): *tu”pul-* “bulunmak, görülmek”. İşteş çatı *-ş* (ünlülerden sonra), *-ış/-ış*, *-uş/-üş* (ünsüzlerden sonra) ekleriyle gösterilir: *tu”tuş-* “tutuşmak”. Ettirgen çatıyı oluşturmak için şu ekler kullanılır: *-t* (ünlülerden ve *r* ünsüzünden sonra çok heceli gövdelerde ek başındaki ses ötümlüleşir ve *d* olur); *-tir/-tİR*, *-tur/-tÜR* (ötümsüz ünsüzlerden sonra), *-dir/-dİR*, *-dur/-dÜR* (*r* hariç ötümlülerden sonra); *-ir/-İR*, *-ur/-ÜR* (bazı tek heceli sözcüklerde *l*, *ş*, *t* ünsüzlerinden sonra); *-is/-İS*, *-us/-ÜS*; *-yis/-GİS*, *-yus/-GÜS*, *-qis/-KİS*, *-qus/-KÜS*; *-qir/-KİR*, *-qur/-KÜR*: Örneğin *ba”stir-* “bastırmak” (< *ba”s-* “basmak”).

(Görünüş) Biçimleri

Tofacada farklı görünüş biçimleri vardır: Bitmişlik *-(i)vit/-(-i)vit*, *-(u)vit/-(-ü)vit*, *-(u)vut/-(-ü)vüt* ekleriyle (ünlü uyumuna uygun olarak), örneğin, *barivit-* “gitmek, ayrılmak” (< *bar* “varmak, gitmek”). Bitmişlik biçimini türetmenin analitik yöntemi *-p* ekiyle biten bir zarf-fiilin *qaγ-* fiiliyle birleşmesidir: Örneğin *barip qaγ-* “gitmek”. Bitmemişlik biçimi sürerlik biçimiyle bağlantılıdır; *-p* ekiyle biten bir zarf-fiilin *tur-* “durmak”, *olur-* “oturmak”, *çoru-* “yürümek”, *çit-* “yatmak” sözcükleriyle birleşmesinden oluşur: Örneğin *aḡnap çitiri* “şimdi avlamak”; başlamalı biçim, *-a* ile biten bir zarf-fiile *-i* eklenmesi ve *byer* “vermek” fiiliyle birleşmesiyle oluşur : Örneğin *aḡnei byergyen* “avlamaya başlamak”.

Fiillerin kişisiz biçimleri sıfat-fiil ve zarf-fiillerden oluşur.

Sıfat-fiil

Sıfat-fiiller şimdiki, geçmiş ve gelecek zaman olmak üzere çeşitlilik gösterirler. *-u/-i* ile biten şimdiki zaman sıfat-fiili yalnızca şu dört fiilde bulunur: *туру* “durmak”, *олуру* “oturmak”, *çору* “yürümek”, *çitiri* “yatmak”; diğer fiiller için bilinen bir istisna yoktur. Bu sıfat-fiil analitik olarak biçimlenir: *-p* ekiyle biten bir zarf-fiilin olma bildiren bir zarf-fiille birleşmesi sonucu, örneğin, *aḡnap çitiri kişi* “avlayan kişi”, *ol kişi inḡa aḡnap çitirisin myen bilip turu myen* “O adamın orada avladığını biliyorum”. Olumsuz, *-byejn* ile biten olumsuz bir zarf-fiille, olma bildiren bir şimdiki zaman sıfat-fiilinin birleşimiyle yapılır: Örneğin *aḡna byejn çitiri kişi* “avlamayan adam”. Geçmiş zaman sıfat-fiili *-yan/-gyen*, *-qan/-kyen* ekleriyle yapılır; *a* ünlüsüyle biten gövdelere eklenirken *g* sesi düşer ve yerini uzun bir ünlüye bırakır: Örneğin *baryan* “gitmiş”, *tuḡqan* “tutmuş, yakalamış”, *aḡnaan* “avlamış”. Olumsuz *-baan /-bään*, *-vaan/-vään*, *-paan/-pään*, *-maan/-mään* ekleriyle yapılır. Ek tercihleri gövdenin sonundaki sesin niteliğine bağlıdır, örneğin, *barbaan* “gitmemiş”, *kyelbään* “gelmemiş”, *tutpaan* “tutmamış”, *nyanmaan* “dönmemiş”. Gelecek zaman sıfat-fiili *-ar/-yer*, *-ir/-ir (-ir)* ekleriyle yapılır, örneğin, *alir* “alacak”, *tuḡtar* “tutacak”. Olumsuz *-bas/-byes*, *-vas/-vyes*, *-pas/-pyes*, *-mas/-myes* ekleriyle yapılır: Örneğin *barbas* “gitmez, gitmeyecek”, *aḡnavas* “avlamaz, avlamayacak”, *tuḡtpas* “tutmaz, tutmayacak”, *nyanmas* “dönmez, dönmeyecek”.

Zarf-fiiller

Tofacada zarf-fiiller şu şekilde ayrılır: *-p*, *-ip/-ip*, *-up/-üp* ile biten kipsel zarf-fiiller, örneğin, *barip* “varıp, gidip”, *kyelip* “gelip”; *-a/-ye*, *-i/-i* ekleriyle yapılan birleşik zarf-fiiller, örneğin, *bari* “giderek”, *kyeli* “gelerek”, *tuḡta* “tutarak”; *-qaš/-kyeš*, *-yaš/-gyeš* ile yapılan geçmiş zaman zarf-fiilleri, ünlüler arasında *γ/g* düşer, örneğin, *baryaš* “gitmiş olarak”, *tuḡqaš* “tutmuş olarak”, *aḡnaaš* “avlamış olarak”; *-yiša/-gišye*, *-qiša/-kišye* ekleriyle yapılan varış bildiren zarf-fiil, ünlüler arasında *g* düşer, örneğin, *baryiša* “varmadan, gitmeden (önce)”, *tuḡqiša* “tutmadan (önce)”, *aḡnaaša* “avlamadan (önce)”, *-pišaanya/-pišääḡgä*, *-pušaanya/-püşääḡgä*, *-bišaanya/-bišääḡgä*, *-bušaanya/-büšääḡgä* ekleriyle yapılan çağrışımsal zarf-fiil, örneğin, *aḡnabišaanya turu* “avlayıp durmak”. Olumsuz zarf-fiil *-byejn*, *-vyejn*, *-pyejn*, *-myejn* ekleriyle yapılır ve palatal ünlü uyumundan etkilenmez: Örneğin *barbejn* “gitmeyerek”, *byerbejn* “vermeyerek”.

Bitimli fiil biçimleri şunları içeren kiplik sistemde sunulur: Emir, istek, rivayet, bildirme, şart, ödünleyici ve isteme.

Emir Kipinin Kişilere Göre Çekimi

	<i>Tekil</i>	<i>Çift</i>	<i>Çoğul</i>
1. kişi	-eejn/-iijn/-iijn	-aalın/ääli	-aalın/-äälin
2. kişi	<i>Fiil gövdesi</i>	- iili/-iili	-aalınar/-äälinyer
3. kişi	-sın/-sin, -sun/-sün	-uulu/-üülü	-iilin/-iilin -iilin/ar/-iilin/yer -uulu/-üülü -uulu/ar/-üülü/yer -nar/-nyer -ınar/-ınyer -uuar/-üüyer -sın(nar)/-sın(ner) -sun(nar)/-sün(ner)

İstek Kipi

-yaj/-gyej, -qaj/-kyej ekleriyle yapılan, varsayım bildiren bu yapı genel Türkçe en eski istek kipi biçimidir: Örneğin *kyelgyej myen* “geleceğim, gelmek istiyorum, gelme ihtimalim var”. Olumsuz görünüşte bu biçim -yaj ile biten gelecek zamanla birleşir: *kyelbyeyej myen* “gelmeyeceğim, gelmeyebilirim”.

İhtimal-kurgu Kipi

Uygun kişi ekiyle çekimlenen -di/-di ile biten geçmiş zaman kategorisine eşlik eden *höj, halaq, höj halaq* gibi ünlemlerle ifade edilir: Örneğin *uttuñ höj* “unutma diye”.

Bildirme Kipi

Kişi ve zaman kategorisi ile bağlantılıdır. Şimdiki zaman, geçmiş ve gelecek zaman biçimleri vardır. Şimdiki zaman iki farklı biçimde yapılır: Konuşma anına ilişkin kesin şimdiki zaman ve konuşurun tanık olmadığı genel karakter için, belirsiz zaman. Somut şimdiki zaman, olma bildiren dört fiilden birinin, şimdiki zaman sıfat-fiili ve -p ile biten bir zarf-fiille birleşmesiyle yapılır: Örneğin *hyemni ba”tiri saldap turu* “salla nehri geçiyor”, *alip turu myen* “alıyorum”. Belirsiz şimdiki zaman -adiri/-ediri, -idiri/-idiri ekleriyle yapılır; l, r, n seslerinden sonra ek başındaki -i/-i düşer, böylece -diri/-diri, -duru/-dürü kalır: Örneğin *tu”tadiri* “tutar”, *aldiri* “alır”.

Olumsuzu -byejn ile biten olumsuz zarf-fiilin, olma bildiren sıfat-fiillerin herhangi biriyle veya -diri/-diri ekiyle birleşmesiyle yapılır: Örneğin *albyejn turu, albyejn diri* “almaz”. Tofacada belirli geçmiş zaman için iki; belirsiz geçmiş zaman için bir biçim olmak üzere geçmiş zaman bildirme kipinin farklı biçimleri vardır. Geçmiş zaman kategorisi -di/-di, -du/dü, -ti/-ti, -tu/-tü ekleriyle yapılır: Örneğin *bardim* “vardım, gittim”, *tu”tum* “tuttum”, *kördüm* “gördüm”. Olumsuzu -badi/-byedi, -vadi/-vyedi, -padi/-pyedi, -madi/-myedi ekleriyle biter: Örneğin *albadı* “almadı”, *tu”tpadi* “tutmadı”, *nyanmadı* “dönmedi”. Belirli geçmiş zaman -yan sıfat-fiil ekinin fonetik varyantlarıyla yapılır: Örneğin *myen kyelgyen myen* “Ben geldim”, *myen kyelbään myen* “Ben gelmedim”. Öznel geçmiş

zamanın olumsuzu *-čiq/-čik*, *-čuq/-čük* ekleriyle, olumsuzu *-bajiq/-byejik*, *vajiq/-vyejik*, *-paijq/-pyejik*, *-majiq/-myejik* ekleriyle yapılır: Örneğin *aljiq* “aldı”, *albajiq* “almadı”, *tu”tjuq* “tuttu”, *tu”tpajiq* “tutmadı”. Gelecek zamanın olumsuzu da olumlusu da gelecek zaman sıfat-fiiliyle yapılır: Örneğin *myen alir myen* “Ben alacağım”, *myen albas myen* “Ben almayacağım”.

Şart Kipi 3. kişide *-sa/-sye* ekiyle yapılır, örneğin, *barsa* “gitse”, *barsalar* “gitseler”. Birinci ve ikinci kişi tekil ve çoğul biçimler *-di* ile biten somut geçmiş zaman ve *ersye* fiilinin birleşmesiyle yapılır, örneğin, *myen bardim ersye*, *bis bardivis ersye* “geldiysem, geldiysek”.

Ödünleyici Kip, *-di ersye*, *-sa*, *bolsa* gibi şart kipi biçimleriyle ödünleyici *ta/tye* bağlacının birleşimiyle oluşur, örneğin, *myen bardim ta ersye* “ben gitsem bile”, *barsa ta* “o gitse de”.

Analitik bir biçim olan **dilek kipi**, gelecek zaman sıfat-fiil ekleri *-ar/-yer*, *-bas/-byes* ile *iik* yardımcı fiilinin birleşmesiyle oluşur, örneğin, *myen alir iik myen* “Ben alırdım”.

Tofacada bir grup tanımlayıcı fiil vardır, en temel özelliği gövde sonunda bulunan *-j* sesidir: Örneğin *qilaj-* “parlamak”, *kilyej-* “pürüzsüz olmak” gibi. Bu fiillerin kendi görünüş sistemleri vardır: Anlık biçim, fiil gövdesine *-s* ekinin gelmesi ve tanımlayıcı fiilin sonundaki *-j* sesinin düşmesiyle oluşur. Ortaya çıkan türemiş gövde *-s* ile birleşir; *qin-*, *qil-* “yapmak” eylemin anlık yapısını belirtir veya olgunun görsel algısını ifade eder: Örneğin *qilas qin-* “çabucak ve bir kere parlamak, ışıldamak”; ayrı sıklık, yukarıdaki *-s* ekini almış *qin-* veya *qil-* “yapmak” fiillerinin tekrar edilmesiyle yapılır: Örneğin *qilas qilas qin-* “birkaç defa art arda parlamak, ışıldamak”; eylemin, çok hızlı olmaması veya düzenli sıklıkta olması gibi ritmik niteliğini ifade eder. Sentetik olarak; gövde sonundaki *-j* sesi yerine *-ηna*, *-ηnye* (fiilden isim yapan *-η* eki ve isimden fiil yapan *-la* ekinin birleşimiyle oluşur) ekleri getirilerek, analitik olarak da sonundaki *-j* sesi yerine *-η* getirilerek elde edilen isim gövdelerinin *qil-* veya *qin-* “yapmak” fiilleriyle birleşmesiyle oluşur. İsim gövdeleri genellikle iki defa tekrarlanır, örneğin, *qilaηna-* “parıldamak”; hızlanmış ritim (çoğunlukla hareket durumunda) analitik olarak, fiilden isim yapan *-η* eki almış bir gövdeyle *ηajin-* “sık sık yapmak” fiilinin birleşmesiyle oluşur, örneğin, *qilaη ηajin* “sık sık parıldamak”.

Zamirler (geleneksel terim)

Zamirler gösterici işlevi olan önemli, özel sözcüklerdir. Tofacada zamirler, herhangi bir sözcük türünün yerine geçebilir: İsim, sıfat, sayı, zarf ya da eylem. Öyleyse bu zamirleri farklı bir şekilde sınıflandırmak uygun olabilir: Kişi zamirleri (ismin yerine geçen), sıfat zamirleri (sıfatların yerine geçen), sayı zamirleri (sayıların yerine geçen), eylem zamirleri (eylemlerin yerine geçen) ve zarf zamirleri (zarfların yerine geçen). Tofacada tüm zamirler üç ana grupta toplanabilir: Soru zamiri, olumlu zamir, belgisiz zamir. Her grupta isim kökenli sözcüklerin yerine geçen zamirler bulunur. Örneğin, soru zamirleri şöyledir: *qum* “kim?”, *čü* ne?”, *qandiy* “hangi?”, *qa”š* “kaç?”, *qan’ja* “nasıl”, *qan’ja-* “nasıl olacak, ne yapılacak?”, *joon-* “ne olacak, ne yapacak?”; olumlu zamirler, tüm kişi zamirlerini, örneğin, *myen* “ben”, *syen* “sen”; işaret zamirlerini, *bo* “bu”, *ol* “o”; dönüşlülük zamirini, örneğin, *bodum blye* “kendim”; niteleme zamirlerini, örneğin, *indiy* “öyle, onun gibi”, *mindiy* “böyle”, *in’ja* “öylece, o şekilde”, *min’ja* “böylece, bu şekilde”; eylem zamirlerini, *in’ja-* “öyle yapmak, o şekilde yapmak”, *min’ja-* “böyle, bu şekilde yapmak” içerebilir. Belgisiz zamirler, soru zamirlerine ödünleyici *ta/tye* enklitiği eklenmesi ya da soru zamirlerinin önüne *bir* edatı getirilmesiyle yapılır:

Örneğin *qum ta kyelgyen* “biri geldi”, *bir qa”š čümye byergyen* “birkaç şey verdi”. Aynı belgisiz zamirler, Rusça olumsuz zamirlere benzer şekilde olumsuzlukla da kullanılır: Örneğin *minda qum ta jok* “burada kimse yok”.

Edatlar

Gerçek bir anlam taşımazlar ve sadece işlevsel bir rol oynarlar, gramatikal durumların anlamını tamamlarlar. Tarihî kökenine bağlı olarak, edatlar sözcük gövdelerine eklenebilir veya çekim gerektirebilirler.

Söz Varlığı

Tofaca söz varlığı genel olarak Türkçe kökenlidir. Tarihî Oğuz ve Uygur dönemlerinden türemiş çok sayıda söz biçimi vardır. Buryat ve Orta Moğolcadan ödünçlenmiş birçok sözcük vardır. Devrimden önce ve Sovyet döneminde olmak üzere farklı dönemlerde Rusçadan Tofacaya geçmiş birçok sözcük vardır. Rusça sözcüklerin Tofacaya girmesi günümüzde de devam etmektedir.

Söz Dizimi

Söz dizimsel yapı, Türkçenin en eski dönemlerine ait özellikler gösterir; neredeyse hiç bağlaç yoktur ve bağımlı cümleler yerine zarf-fiilli ve sıfat-fiilli yapılar kullanılır.

Kaynaklar

Rassadin V. I., Šibkeev, V. N. (1989). *To”fa bukvar’*. *Tofalarskij bukvar’ dlâ pervogo klassa tofalarskih škol*. Utverždeno Irkutskim GlavUNO. Irkutsk.

Rassadin V. I., Šibkeev, V. N. (1990). *Siltisčiq (Zvezdočka)*. *Kniga dlâ čteniâ v 1-m klasse tofalarskih škol*. Utverždeno Irkutskim GlavUNO. Irkutsk.

Rassadin V. I. (1994). *Törään soot (Rodnoe slovo)*. *Kniga dlâ čteniâ vo 2-m klasse tofalarskih škol*. Utverždeno Irkutskim GlavUNO. Irkutsk.

Rassadin V. I. (1971). *Fonetika i leksika tofalarskogo âzyka*. Ulan-Udè: Bur. kn. izd-vo.

Rassadin V. I. (1978). *Morfologiâ tofalarskogo âzyka v sravnitel’nom osvešenii*. M.: Nauka.

Rassadin V. I. (1995). *Tofalarsko-russkij. Russko-tofalarskij slovar’*. Irkutsk.

Castrén M. A. (1857). *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinischen Kreise*. St-Pb.

IRYESAŃ BİLŪE HÖÖRÜK

AYI İLE SİNCAP

Выходные данные

1. Bir qada šaanda bīrāā iryesaŃ aštejī byergyeš, čīir Bir zamanlar bir ayı varmış. Ayı acıkmış ve yiyecek bir
čūmye tilyep čoraan. şeyler aramaya gitmiş.
2. Ol čīlīn qat qusuq čoq bolyan. O sene, fındık, yemiş yokmuş.
3. Ol iryesaŃ tōdū taylarnī kyezīp čorījdīrī. O ayı tüm dağları gezmiş, yürümüş.
4. Ilāā qīlaštaarī ta čoq — kīši kōrūbīder. Çok dikkatli olması gerekiyormuş, kimse görmesin diye.
5. Kīši kōrsye lye, ča-soyunu blye a”tar. Biri onu görürse, ok fırlatmış.
6. Bīrāā bōjūktūy qa”lpaqta čorup čoruda, quruy Bir gün, ayı dağın tepesindeki bodur çamlarla kaplı
čye”lplikter kō”fyej. düzlüğe çıktığında boş kozalaklar görmüş.
7. İnda kōörde, hōörük sunup čoru. Ayı gece gelmiş ve bir sincap görmüş.
8. IryesaŃnī gōrgyeš, orulaan üdün qudu kīrye Ayıyı görünce sincap yuvasına girivermiş.
byerdī.
9. IryesaŃ kōrūvītkyen. Ayı bunu görmüş.
10. IryesaŃ barīp, soodafejn hōörük bilye derde, Ayı sincapla konuşmak istemiş. Ama sincap konuşmayı
hōörük soodanīp bilbyes. Sījt-purt la dep turu. bilmiyormuş, ıslık çalıp duruyormuş.
11. Am iryesaŃ qazīp kīrye vyerdī orusun. Sonra ayı, sincabın yuvasını kazmaya başlamış.
12. HōörūktūŃ orusuŃa čye”terde, hōörük İnda Sincabın yuvasına indiğinde, sincap orada oturuyormuş.
oluryan.
13. - Am quzuqta čī! — dejīdīrī. - Fındık ye!, demiş sincap.
14. Am iryesaŃ čīp kīrye vyerdī. Ayı fındıkları yemeye başlamış.
15. IryesaŃ totqaš: Ayı doymuş ve sincaba şöyle demiş;
16. — Am myen toda vyerdīm! - Ben doydum.
17. Ooda čaraš syen ergyen! — dejīdīrī hōörūktū. — Sen çok yaşa, herkesi doyur!, demiş.
İn”jap tōdū čūmyeni todurup qīnya čyerlyep čī”t!
— dejīdīrī.
18. İn”ja dāāš, iryesaŃ hōörūktūŃ oorhasīn uzun Sonra ayı sincabın sırtını okşamış.
tu”rhusuŃa čaa tu”tadīrī čatsīdīp.
19. İn”jaarda iryesannīŃ byeš tīryaa čaa tu”tqan Ayının beş tırnağıyla okşadığı yerde beş çizgi oluvermiş.
čyerinde byeš šījīy tu”ptu byergyen.
20. Aan hōörūktūŃ oorhasī byeš šubarlīy bolu İşte bu yüzden sincapların sırtı çizgili olur diye anlatırlar
byergyen dep ülyegyerlāār čūmye qīryan ulus. yaşlılar masallarında.
21. Unuun bāārī iryesaŃ oru la kōrsye, qazīp čīir. O zamandan beri aylar ne zaman sincap yuvası görse
kazıp fındıkları yermiş.

□ VALERİYA LEMSKAYA

Çev. EROL KUYMA

ÇULIM TÜRKLERİ VE DİLİ

1. Çulım Etnonimi

Yabancı kaynaklardan Rusçada *чүлымцы* (*Chulymtsy*), Türkçede *Çulımlılar* olarak bilinen Çulım Türkleri, Rusya Federasyonu'ndaki Tomsk ve Krasnoyarsk Kray bölgesi topraklarında, Çulım Irmağı havzasında yaşayan küçük bir Türk topluluğudur. Çulım etnonimi, aslında bir yer adıdır. Rus halkı, bu Türk topluluğunu 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar *Çulım Tatarları*, *Yasashnye inorodtsy* "yasak vergisi ödeyen yabancılar", *Çulım Hakasları* ve *Çulım Türkleri* olarak adlandırmıştır. Dulzon tarafından yapılan ilk çalışmalardan itibaren Rusya'daki Türkoloji yayınlarında bu topluluk *Çulım Türkleri* (Rus. *Chulymskiye Tyurki*), dilleri ise *Çulım Türkçesi* (Rus. *chulymsko-tyurkskiy yazyk*) şeklinde adlandırılmış ve (İngilizce bazı yayınlarda bulunan *Ös* etnonimi bir kenara bırakılırsa) bu adlandırma Rusya ve Türkiye'de yaygın olarak kabul edilmiştir. Çulım havzasının diğer halklar için de eski bir yaşam alanı olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, *Çulım* (Rus. *chulymets*) başarılı bir adlandırma olarak kabul edilemez (Lemskaya 2010: 114). Çulım Türkleri yaşadıkları köylere ve bölgeye bağlı olarak kendilerini farklı şekilde tanımlarlar. Buna göre, onlar kendilerini ya Rusça *isashnye* < Rus. *Yasachnye* "yasak vergisi ödeyen halk" ve ortak Türkçe sözcük *Tadarlar* ~ *Tadar kiji(lär)* "Tatarlar" olarak ya da kendi dillerinde *Pistiñ Kizhi(lär)* "bizim kişiler" ve *Ös* ~ *Iyus chon* "Ös/Iyus (ırmak) halkı" veya *Ös* ~ *Iyus kizhi(lär)* "Ös/Iyus kişileri" (Lvova & Tomilov, 2006; Lvova, tarihsiz) şeklinde adlandırırılar. Krasnoyarsk Kray'dayaşayan bazı Çulım Türklerinin kendilerini "Hakas" olarak adlandırdığı da kaydedilmiştir (Krivonogov 1998; Lemskaya, 2007-2008 saha çalışmaları kayıtları).

Ös ve *Iyus* adlandırmaları ile ilgili etimolojik tartışmalar bulunmaktadır. Bu konudaki tartışmalar, *Ös* halkının adını *Iyus* nehrinden mi yoksa ortak Türkçedeki *öz* "kendi" sözcüğünden mi aldığı yolundadır. (bu konudaki tartışmalar için bakınız Krivogonov, 1998: 69; Tomilov 2001: 218; Pomorska 2004: 16; Anderson & Harrison 2006: 47; Li, vd. 2008: 4-5; Killi-Yılmaz 2011: 86). Lemskaya, *öz* (*üüs/ös*) sözlük biriminin Anadolu ağızlarında *öz/ös* "vadide akan su" şekli ile bulunan, Eski Türkçedeki *ügüz* "ırmak, vadi" sözcüğüne karşılık geldiğini söyler (2010: 116). Üstelik Pasechnoye köyündeki Çulım Türkleri, *üs kizizim* sözcük öbeğindeki *üs* sözcüğünü "öz kişi - 1. tekil şahıs" olarak değil daha ziyade "nehir insanı - 1. tekil şahıs" olarak kullanırlar (Lemskaya 2007-2008). Hece sonlarında, *b*, *dž*, *d*, *g*, *z*, *ž* ünsüzlerinin ötümsüzleşmesi sebebi ile -Sibirya Türk dilleri arasında ortak bir özelliktir- *öz* sözcüğünün *ös* olması beklenen bir fonetik hadisedir.

Farklı Türkologlar ve diğer bilim adamları tarafından bu halk ve onların alt grupları için yaptıkları değerlendirmeler önemlidir. Buna mukabil Dulzon (1966: 464), tarihî ve coğrafi verileri izleyerek Tomsk bölgesindeki Orta Çulım popülasyonunu *Tutal* (*tutal tş'onu* "Tutal halkı") ve Krasnoyarsk

Kray'ınTyukhtet kesiminde olanları *Melet* (*pilet tş'onu* "Melet halkı") olarak adlandırır. Anderson ve Harrison (2006), Li vd. (2008: 5) Krasnoyarsk Kray bölgesindeki Çulım Türklerini *Upper Chulym* "Yukarı Çulım" ve Tomsk bölgesinde olanları *Middle Chulym* "Orta Çulım" şeklinde adlandırır. Sonuç olarak İngilizce yazılmış kaynaklarda, Çulım Irmağı'nın orta havzasındaki nüfusun dilini adlandırmak için Rus Türkoloji geleneğinden (Tutal ve Melet dilleri) farklı bir kavram benimsenmiştir

2. Din ve Kültür

Çulım Türkleri, 1720'de Tobolsk'ın eski Metropoliti Philophey tarafından zorla Hristiyanlaştırıldılar. Bu gerçek, onların pagan inançlarını, yani Şamanizmi ortadan kaldıramadı (Pomorska 2004: 16). Şimdilerde ise artık Çulım Türkleri şamanist törenleri, ritüelleri ya da uygulamaları sürdürmüyorlar. Krivogonov'a göre, 1990'larda Çulım Türklerinin % 38'i Ateist, % 20'si Ortodoks ve % 37'si Ateizm ile Ortodoksluk arasında kalmıştı (1998: 98; Pomorska 2004: 16). Tomilov da ayrıca 1930'lardan önce yaygın olan şamanist gelenek ve inançlardan bahseder (2001: 218-219).

18. yüzyıldan başlayarak, tüm tarihî kayıtlar, Çulım Türklerinin çoğunlukla balıkçılık, avcılık, toplayıcılık ve kısmen hayvancılık yaptıklarını; yer yer, düzensiz tarım faaliyetlerinde bulduklarını göstermektedir (Nasilov 2002: 251). Çulım Türklerinin yaşamı, diğer Sibiryaya yerli halklarında olduğu gibi, bölgenin kendine özgü coğrafyasından kaynaklanan geleneksel yaşam koşullarına doğrudan bağlıdır. Lvova'ya göre, 1912 yılına ait tarihî belgeler Çulım Türklerinin geçim tarzının esas olarak doğal kaynakların geleneksel yönetimine dayandığını gösteriyor. Oysaki bugün Çulım Türklerinin çoğu, gelirlerini emeklilik ve işsizlik yardımlarından elde etmekte, çok azı istihdam edilmekte ya da kendi işini kurmaktadır. Balıkçılık ve avcılık önemli ölçüde bir hobi hâline gelmiş; geleneksel mesleklerdeki pek çok teknik kaybolmuştur.¹ Tomilov (2001: 220), Çulım Türk topluluğunun çoğunluğunun, Rus nüfusu ile birlikte, tarım ve ağaç endüstrisinde yer aldığını da bildirir. Burada bölgenin hava koşullarının, yerel tarım ve ormancılığı sıkça etkilediği belirtilmelidir.

3. Coğrafya ve Nüfus

Çulım Türklerinin en yoğun yaşam alanları, Tomsk Bölgesi ile Krasnoyarsk Krayı arasındaki sınır bölgesinde yer alan Çulım nehrinin orta ve aşağı havzasındaki tayga alanlarıdır. Onların tarihî yaşam alanları arasında Tomsk Bölgesinin *Teguldet* kesimindeki *Verkhneye Skoblino*, *Novoshumilovo*, *Bely Yar*, *Kuyan Gar'*, *Ozyornoye* köyleri ile Krasnoyarsk Kray bölgesinin *Tyukhtet* kesimindeki *Pasechnoye* ve *Chindat* köyleri yer almaktadır. Uzman Vasiliy Gadov'un görüşüne göre, Tomsk bölgesi konuşurları sadece Teguldet'in merkezinde kalmaya devam ediyor (Krivogonov 1998: 67; Anderson & Harrison 2006: 48). İlçe merkezlerinde ve kasabalarda yaşayan Çulım Türkleri de bulunmaktadır. Bugün, Pasechnoye ve Chindat'tan başka hiçbir yerleşim alanında, Çulım Türkleri nüfus olarak çoğunluğu oluşturmaz. Sovyetler Birliği döneminde, nüfus sayımlarında Çulım Türkleri ayrı bir etnik grup olarak düşünülmemiş, genelde Hakas nüfusuna dâhil edilmiştir. Çulım Türkleri ilk defa 1996'da ayrı bir etnik grup olarak sayıldı. "Ek olarak, Ket Irmağı kıyılarında yaşayan az sayıdaki Çulım Türkü, kendilerine *Karagass* "Karagas" adını verir. 2002 sayımında bu

¹ Bakınız, Lvova (tarihsiz) <http://www.kyrgyz.ru/?page=79>

şekilde kaydedilmiş 21 Çulım Türkü vardı; ancak bunlar Tofa nüfusuna eklendi. Kendilerini *Tom Karagas* olarak tanımlayanların sayısı 32'dir ve bunlar Çulım nüfusuna eklenmiştir" (Killi Yılmaz 2011: 86-87).

Tomilov, Çulım Türklerinin nüfusunu 17. yüzyılda 830; 18. yüzyılın başlarında 1520; 1816'da 3900 ve 19. yüzyılın sonlarında 4825'in üzerinde olduğunu bildirir (2001: 219; bakınız Ageyeva 2000: 388). Lvova, 20. yüzyılın başında sayısı 1257 olan Çulım Türklerinin 1996 yılına kadar 742'ye düştüğünü belirtir.² Rusya'da 2002'de yapılan nüfus sayımında Çulım Türklerinin sayısı 318'i erkek, 338'i kadın olmak üzere toplam 656 olarak rapor edilmiştir. Bunların 54'ü kasabada, 602'si kırsal alanlarda yaşıyordu. Çulım Türklerinin 484'ü Tomsk bölgesinde, 159'u Krasnoyarsk Kray'da kalan 13'ü ise Rusya'nın farklı bölgelerinde bulunuyordu.³ Rusya'nın tamamında yapılan 2010 nüfus sayımı sonuçları, 355 kayıtlı Çulım Türkü olduğunu göstermektedir. Bunlardan 26'sı şehirlerde, 329'u kırsal kesimde yaşıyordu.⁴ Böyle bir nüfus değişimi doğal kabul edilmez, bu durum daha ziyade nüfusun kendini etnik ve dilsel olarak tanımlamasındaki değişikliklerden kaynaklanmaktadır (Lemskaya 2013). Ruslarla evli olan veya sadece Rusça konuşan Çulım Türklerinin sayısı hayli yüksektir.⁵ Karışık evliliklerden doğan çocuklar, Rusya'daki belirli sosyal, politik ve ekonomik nedenlerden dolayı kendilerini Rus olarak tanımlamayı tercih etmekte.

4. Tarihi Arka Plan

Çulım havzasında yaşayan Çulım Türklerinin atalarının, Altay-Sayan halkları arasındaki bölgesel temasların bir sonucu olarak Türkleşmiş Ket ve Selkup oldukları sıklıkla belirtilir. Bu görüşe dair bazı izler, dilde bir alt katman olarak da bulunur (Nasilov 2002: 251; Anderson & Harrison 2003: 246; 2006: 48; Li et al. 2008: 1-2). Dulzon, Türklerin 12-13. yüzyıllar civarında güneydeki Kiya Nehri'nden Çulım'a hareket ettiğini işaret ediyor. Ona göre, aşağı Çulım havzası 15. yüzyılda Türkleşti. Ancak bu bölge çok daha sonra, Orta Asya'dan buraya göç eden Kazaklar ve diğer Kıpçak kabileleri tarafından iskân edildi. 19. yüzyıldan itibaren bölgeye taşınan çok sayıda Volga Tatarı, bölgede nüfusun yoğunlaşmasının yanı sıra, Batı Sibiryaya Ovası'ndaki kültürel yapılanmaya da katkıda bulundu (Nasilov 2002: 250). Ageyeva'nın bakış açısına göre, Sibiryaya Tatarları ve Teleütler, sonraki yüzyıllarda Çulım Türklerinin arasına eklendi. Bu nedenle tarihî değerlendirmelere göre Çulım Türkleri popülasyonu dört gruba ayrılır: *Ketsik*, *Küerik*, *Meles* ve *Kirgis* (2000: 389).

W. Radloff, 19. yüzyılda, asimile edildiği bilinen Küerik Çulım Türkleri arasında dilbilimsel bir saha çalışması yaptı. Bu çalışma pratikte, 20. yüzyılın ortalarına kadar Çulım Türkçesi ile ilgili yapılmış tek araştırma olarak kabul edilir. *Mariinsk* kasabasının güney bölgesinde yaşayan ve *Ketsik* olarak bilinen *Küerik* halkı (Rus. *Ketsik* - *Кечук*) tamamıyla ortadan kaybolmuştur.

² Bakınız, Lvova (tarihsiz) <http://www.kyrgyz.ru/?page=79>

³ <http://www.perepis-2002.ru/>

⁴ <http://www.perepis-2010.ru>

⁵ Çulım Türklerinin demografik durumlarını belirten özel bilgi için bakınız, Krivogonov, 1998: 67, 86-105; (Killi Yılmaz 2011: 89-91).

Lvova'nın belirttiği üzere, bugünkü Çulım Türkleri, 5-8. yüzyıllarda bu bölgeye yerleşen Türkçe konuşan kişilerin soyundan gelmektedir. Lvova, ayrıca Çulım Türklerinin komşuları olan *Selkup* ve *Tüykum* topluluklarının da 20. yüzyılın başlarına kadar tamamen asimile edildiklerini belirtir. 19. yüzyılda hız kazanan Çulım Türklerinin asimilasyonu günümüzde tamamlanmak üzeredir. Örneğin 20. yüzyılın başlarında 24 yerleşim yerinde yaşayan Çulım Türkleri, taşınmaya zorlandıklarından ellerinde sadece geleneksel *Skoblino* ve *Shumilovo* köyleri kalmıştır.

5. Yazım (Ortografi)

Çulım Türkçesinin yazı dili yoktur. Bu yüzden okullarda eğitimi verilmez. Çulım Türkçesi diyalektlerini kaydeden Türkologların bazı kişisel kodlamaları dışında, Çulım Türkçesinin ortak standart bir yazımı yoktur. Ayrıca, araştırma makalelerinde yazarların dikkatsizliği veya kaydedilen diyalektik farklılıklar nedeniyle, çok çeşitli yazım kurallarının var olduğu da gözlemlenmektedir. Orta Çulım diyalektinin her iki konuşuru dillerinin örneklerini kaydedebilmek için kendi ortografik sistemlerini oluşturdular. Tatal alt diyalekti konuşuru Vassiliy Gabov, yalnızca Rus alfabesinde geçerli olan harfleri kullanmış, Rus dilinde bulunmayan sesleri işlemek için de özel bir düzenleme yaparak kendi hikâyelerini yazmıştır (Anderson & Harrison 2006: 62). Melet alt diyalekti konuşuru Aleksandr Kondiyakov ise, kendi fonetik transkripsiyon sistemini oluşturmak için Hakas ve diğer Kiril tabanlı Türk alfabelerinin bazı harflerini kullanmış ve kendi metinlerini yazabilmiştir (Lemskaya 2007-2008).

6. Dil

6.1. Çulım Türkçesinin Diğer Türk Dilleri Arasındaki Yeri

Baskakov'a göre, Çulım Türkçesi, Doğu Hun Türkçesi kolu Uygur grubunun Hakas alt grubunda yer almaktadır. Şor ve Hakas diyalektleri, Çulım Türkçesinin en yakın akrabalarıdır (1960: 227). Bilinen iki diyalekti vardır: Aşağı Çulım Türkçesi ve Orta Çulım Türkçesi. Coğrafi koşullar nedeniyle, Çulım Türkçesinin yapısı ve kelime hazinesi, önemli ölçüde Eski Türkçede bulunan arkaik örnekler barındırır. Bu dilin ilk saha araştırmaları Radloff tarafından yapıldı; ancak Dulzon, daha sonra takipçisi Biryukovich tarafından da sürdürülecek olan, ilk sistematik araştırmayı başlattı. Günümüzde, Rusya, bazı Batı ülkeleri, Kore ve Türkiye'de bu dil ile ilgili araştırma yapan, birçok dilbilimci bulunmaktadır.⁶ Orta Çulım diyalekti, Aşağı Çulım'dan daha şanslı görünmektedir. Çeşitli kaynaklarda, Çulım Türkçesi konuşurlarının sayısı hakkında bilgiler bulunmaktadır. 2002 nüfus sayımı verilerine göre, Çulım dilini (Rus. чулымский язык) konuşabilenlerin sayısı 270'ti.⁷ Yine de bu sayı gerçek durumu yansıtmıyor gibi görünüyor. 2012 yılı başlarında yapılan açıklamaya göre 2010 nüfus sayımının sonuçları, Çulım Türkçesi konuşur sayısının 44'e düştüğünü göstermektedir.⁸ Aşağı Çulım Türkçesini konuşanlardan kimse kalmamıştır. Anderson ve Harrison'un (2006: 47) tahminlerine göre Orta Çulım'da yaklaşık 30 konuşur bulunmaktadır. Salminen (2007: 240) ve

⁶ Çulım Türkleri ve dilleri üzerine yapılan tarihsel çalışmalar için bakınız, Nasilov 2002: 251; Lvova vd. 2006: 127- 133; Anderson & Harrison 2006: 48-50; Killi Yılmaz 2011: 87-89.

⁷ Bakınız, <http://www.perepis-2002.ru>

⁸ <http://www.perepis-2010.ru>

UNESCO⁹ bu sayıyı 35 olarak rapor etmiştir. Son zamanlarda bazı kaynak kişilerimizin öldüğünü öğrendik. Anderson ve Harrison tarafından verilen raporlara göre 2013'e kadar akıcı konuşur sayısı 15-20'ye düşmüştür. Bu bağlamda, oldukça iyimser bir bakış açısıyla toplulukta 30 kadar "yarı konuşur" olduğu rapor edilmektedir. Bugün hâlâ konuşulduğu için bu makaledeki açıklamaların ana odağı orta Çulım diyalekti olacaktır. Ancak aşağı Çulım diyalektine göre farklılık ve kendine özgü özellikler gösterdiğinde, bu belirtilecektir.

Çulım Türklerinin oldukça küçük bir grup olması ve Rusça-Türkçe iki dilliliği bakımından başka bir dilin dilbilimsel çevresi içerisinde varlık göstermesi, Çulım Türkçesinin ana dil olarak işlevini zayıflatmıştır. Bu nedenle, Çulım Türkçesi genel olarak büyük bir tehdit altındadır. Öte yandan, güçlü sosyal bağlar ve ilkel iktisadi hayat tarzı Çulım Türkçesinin varlığı için avantaj sayılabilir.

6.2. Çulım Türkçesi Diyalektolojisi

Çulım Türkçesi, Aşağı Çulım'da (AÇ) /y/ ve Orta Çulım'da (OÇ) /z/ varyantlarına sahiptir. Bu iki varyant, eş dillilik çizgisi (isogloss) bakımından kesin bir şekilde birbirinden ayrılır. Çulım Türkçesi deşiklerinin alt grupları da bulunmaktadır. Aşağı Çulım, *Yezhi* (*Yezhinskiy*), *Chibi* (*Chibinskiy*), *Küerik*, *Ketsik* (*Ketsikskiy*), *Yatsi* (*Yachinskiy*) alt diyalektlerine sahiptir. *Küerik*, *Ketsik* ve *Yatsi* alt diyalektleri 1940'larda yok oldu. *Chibi* alt diyalektinin tek onaylı konuşuru, 20. yüzyılın ortalarında Dulzon ile çalıştı (1973: 21-22; Lemskaya 2010: 116). *Yezhi* alt diyalektinin aktarıcısı olarak tanımlanan konuşurun ölümü ile (1921-2011), aşağı Çulım şimdi tamamen yok olmuş kabul edilmektedir (Lemskaya 2011: 9). Orta Çulım, Tomsk bölgesinin Teguldet kesiminde ve Krasnoyarsk Kray'ın Tyukhtet bölgesinde hâlâ konuşulmaktadır.

1946'dan başlayarak, A. P. Dulzon, Çulım Türkçesiyle ilgili sistematik çalışmalara başlamıştır. Dulzon, Çulım Türkçesi konuşulan yerleşim yerlerine seyahat ederek dilin fonetik, morfolojik ve sözlüksel özelliklerini belirlemiş, Aşağı Çulım'dan başlayarak Çulım Türkçesi ve diyalektlerinin özelliklerini kayıt altına almıştır. Dulzon'un çalışması, öğrencisi R. M. Biryukovich tarafından devam ettirildi. Biryukovich genel olarak Orta Çulım verilerini topladı ve bu diyalekti oldukça ayrıntılı bir şekilde tanımlamayı; aynı zamanda konuyla ilgili birkaç monografi yazmayı başardı (1973, 1979-1981, 1980, 1984, 1997).

Çulım Türkçesi, Altay-Sayan Türkçesinin genel özelliklerini taşımakla birlikte aynı zamanda kendine özgü özellikler de gösterir. Biryukovich (1981), 5 tanesi Aşağı ve Orta Çulım'ın farklı bölgelerine ait olan 26 adet morfolojik izoglos kaydetmiştir. Aşağı Çulım (AÇ) Baraba Tatarcasına benzerken Orta Çulım (OÇ) Hakasça ve Şorcaya yakındır. Tarihî birliktelik ve bölgedeki dillerin birbirleri üzerindeki etkisi, onları kesin çizgilerle ayırmada önemli bir engel teşkil etmektedir (Nasilov 2002: 252). Çulım Türkçesinin genel özellikleri, onun Kıpçak Türkçesinin bir dalı olduğu görüşünü destekler.

Coğrafi olarak, Aşağı Çulım (AÇ), Tomsk bölgesinde, Çulım Nehri'nin aşağı havzası yönünde Asino bölgesindeki Zyryanskiy ilçesinden, orta havzadaki Perevoz köyüne kadar olan bölgede yayıldı. Aşağı Çulım diyalekti fonetik açıdan Baraba Tatarcasının Tomsk varyantına yakındır; fiil biçimleri,

⁹ <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap>

Hakasçanın Kızıl alt-diyalektiğiyle benzer yapılara sahiptir. Söz varlığı açısından ise kendine özgü nitelikler barındırmaktadır.

Orta Çulım (OÇ), Çulım Nehri'nin yukarı havzasına doğru, Tomsk bölgesindeki Zyryanskiy ilçesine bağlı Perevoz köyünden, Krasnoyarsk Krayı sınırlarına kadar yayıldı. Bu diyalekt kendi içinde iki varyanta sahiptir: Tomsk bölgesinin Tegüldet kesiminde yaşayan bazı kişiler tarafından konuşulan *Tutal alt diyalekti* (OÇ-T) ve Krasnoyarsk Krayın Tyukhtet bölgesindeki Pasechnoye köyü sakinleri tarafından konuşulan *Melet alt diyalekti* (OÇ-M).

OÇ'ın tipik bir özelliği, AÇ'den farklı olarak artan diftongların bulunmamasıdır: AÇ *kuas* ~ OÇ *ko:s* "güzel", AÇ *suak* ~ OÇ *so:k* "soğuk", AÇ *küök* ~ OÇ *kö:k* "guguk kuşu", AÇ *süök* ~ OÇ *sö:k* "kemik" (Biryukovich 1973: 5).

y- ~ ç- ~ ş- değişimi

AÇ *yol* ~ OÇ-T *çol* ~ OÇ-M *şol* "yol", AÇ *yär* ~ OÇ-T *çär* ~ OÇ-M *şär* "yer", AÇ *yäl* ~ OÇ-T *çäl* ~ OÇ-M *şäl* "yel, rüzgâr", AÇ *yok* ~ OÇ-T *çok* ~ OÇ-M *şok* "yok", AÇ *yakşı* ~ OÇ-T *çakşı* ~ OÇ-M *şakşı* "iyi" (Biryukovich 1984: 23).

ts ~ ç ~ ş değişimi

AÇ *tsats* ~ OÇ-T *çaç* ~ OÇ-M *şaş* "saç", AÇ *tsuprak* ~ OÇ-T *çuprak* ~ OÇ-M *şuprak* "çaput, paçavra", AÇ *a:tsig* ~ OÇ-T *a:çig* ~ OÇ-M *a:şig* "ekşi", AÇ *küts* ~ OÇ-T *küç* ~ OÇ-M *küş* "güç", AÇ *üts* ~ OÇ-T *üç* ~ OÇ-M *üş* "üç" (Biryukovich 1984: 23).

y ~ z değişimi

Şu an konuşulmayan AÇ, /y/ (*ayak*) varyantıydı. OÇ, Hakas ve Şor Türkçesindeki gibi (hatta Çin'deki Fu-yü Kırgızcası ve Sarı Uygurca gibi) /z/ (*azak*) varyantıdır. AÇ *ayak* ~ OÇ *azak* "ayak", AÇ *pö:yük* ~ OÇ *pö:zük* "büyük", AÇ *ka:yın* ~ OÇ *ka:zın* "kayın", AÇ *toy-* ~ OÇ *tos-* "doy-", AÇ *ıy-* ~ OÇ *ıs-* "gönder-" (Biryukovich 1984: 23; Ceylan 1995: 9).

j ~ z değişimi

OÇ-T *töjäk* ~ OÇ-M *tözäk* "döşek", OÇ-T *karında:jım* ~ OÇ-M *karında:zım/karında:zum*¹⁰ "kardeşim", OÇ-T *kiji* ~ OÇ-M *kizi* "kişi", OÇ-T *kajuk* ~ OÇ-M *kazuk* "kaşık" (Biryukovich 1984: 23).

ç ~ s değişimi

OÇ-T *çık-/şık-* ~ OÇ-M *sık-* "çık-" (Biryukovich 1984: 24).

ş ~ s değişimi

OÇ-T *kuş* = OÇ-M *kus* "kuş", OÇ-T *çakşı* ~ OÇ-M *şakşı* "iyi" (Biryukovich, 1984: 24, 44, 45).

Dikkate alınması gereken morfolojik farklılıklar şunlardır: Aşağı Çulım'da -DX geçmiş zaman ekinin kullanılmasına rağmen, Orta Çulım sadece *dide* "dedi" kelimesinde benzer bir morfeme sahiptir. Bununla birlikte, hem dili yeniden yapılandıranlar hem de dil uzmanları bu morfemin *Adl* şimdiki

¹⁰ Saha kayıtları düzenli bir karşılık olarak bu şekli de içerir: *karında:zum* (Lemskaya 2007-2008)

zaman formunda bir örneği olduğunu belirtmektedir (Lemskaya 2011: 78; 2007-2008). Ayrıca, *-p yatur* yapısından gelişen bir kılış formu *-(p)yA(t)/-pa(t)*; *-Ar* ve *-GOK* gelecek zaman formu ve düzenli olarak gerçekleşen bir eylemi bildiren *-digan* Aşağı Çulım'a ait özelliklerdir. Aşağı Çulım'da istek eki *-Gay* şeklindeki Orta Çulım'da *-Gaç*'tir (Biryukovich 1997: 493-494; Lemskaya 2010: 122; 2011: 21).

Leksikal farklılıklar arasında şu örnekler sıralanabilir: AÇ *it* = OÇ *aday* "köpek", AÇ *a:yu* = OÇ *moğalak* "ayı", AÇ *tsotsvaç* = OÇ *koğay* "kargı", AÇ *ä:jik* = OÇ *ka:buğ* "kapı", AÇ *kıngrık* = OÇ *tumjuç* "gaga" (Dulzon 1966: 465).

6.3. Fonoloji

Orta Çulım Türkçesi, 8 kısa ünlüye /a/, /ä/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ve 7 uzun ünlüye /a:/, /ä:/, /i:/, /o:/, /ö:/, /u:/, /ü:/ sahiptir. Li vd. Orta Çulım Türkçesinde uzun /ı:/ sesinin bulunduğunu onaylarlar fakat fonemik öneme sahip olmadığını belirtirler (2008: 13). Pomorska, Çulım Türkçesi metinleri üzerine yaptığı analizlerde ve /ä/ ile /ä:/ ve /e/ ile /e:/ karakterlerinin kullanımıyla ilgili incelemelerinde, /ä/ ile /e/ arasında fonemik bir farkın bulunmadığına işaret eder (2001: 83). Çulım Türkçesinde 20 ünsüz vardır: /b/, /p/, /d/, /t/, /dj/¹¹, /ç/, /g/, /ğ/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /r/, /j/, /s/, /ş/, /ts/¹², /y/, /z/. OÇ'de, özellikle yazı dilinde, Rusça kökenli kelimelerin aktarımında, Rusça /ts/, /çş/, /v/, /f/, /x/ ünsüzleri de kullanılır. Bunların dışında, /ts/ AÇ'a özgü bir fonem iken /x/, OÇ'deki /k/ 'nin bir alofonudur (örneğin *mancoç* ~ *mancox* "hızlıca", *çaskı* ~ *çasxı* "bahar"). /v/ sesi, /l/ ve /r/ akıcı seslerinden sonra /b/ sesinin alternatifi olarak kaydedilir: *parbağıl* ~ *parvağıl* "gitme" (Li vd. 2008: 21).

Çulım Türkçesinde vurgu, genellikle kelimenin son hecesinde bulunur ve nefes bitiminde/sonunda ortaya çıkar. Biryukovic (1997: 492), OÇ'de ilk ve son hecenin ünlülerinde eşit biçimde oluşan vurgunun deneysel veri olarak ispatlandığını bildirir. OÇ'de Türk dillerinin karakteristik ünlü uyumları olan damak ve dudak ünlü uyumları vardır. Buna karşın bazı eklerde, yardımcı fiillerde veya leksikal birleşmelerde bu tür uyumda bozulmalar ortaya çıkar: *parçe:zi* (< **barçası*; MC-M *parçoozu*) "tümü", *ujup kalädi* (< **uçup kälädi*) "buraya uçuyor, buraya uçarak geliyor", *parsalvärgän* (< **barıp sala bärğän*) "gitti/gittiler, yürüdü/yürüdüler", *artuğ* "daha fazla", *içpüküm* (< **iç-pe-lik-im*) "içmeyeceğim", *parbuksuñ* (< **bar-ba-lık-sın*) "gitmeyeceksin".

Temel hece yapısı, Türkçede olduğu gibi altı tanedir: *ünlü* (*o:-dun* "odun"), *ünsüz+ünlü* (*pa-za* "tekrar"), *ünlü+ünsüz* (*üç* "üç"), *ünsüz+ünlü+ünsüz* (*kün* "gün"), *ünlü+ünsüz+ünsüz* (*üst* "üst"), *ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz* (*tört* "dört"). Bunun yanı sıra, Rusça kelimelerdeki hece yapısı da Çulım Türkçesine kopyalanmıştır: *ünsüz+ünsüz+ünlü* (*kni:-ga* "kitap"), *ünsüz+ünsüz+ünlü+ünsüz* (*vraç* "doktor").

Artzamanlı olarak bakıldığında, Çulım Türkçesindeki uzun ünlüler genellikle ikincil özellik taşırlar: İkincil uzun ünlüler, /ğ/, /g/, /y/, /v/, /b/, /l/, /n/, /ŋ/ ünsüzlerinin erimesi ve düşmesi sonucu

¹¹ Sadece OÇ'de kullanıldı. Muadili /dz/ sadece AÇ'de kullanıldı.

¹² Sadece AÇ'de kullanıldı.

ortaya çıkarlar: *a:ç* (< *ağaç) "ağaç", *mü:s* (< *mühüs) "boynuz", *ü:s* (< Türk. *ügüz veya Rus. iyus) "ırmak", *so:k* (< *soğuk) "soğuk", *sö:k* (< *sögük) "kemik", *çi:va:p* (< *yi:p alıp) "(birinin hatırına) yenmiş/yenen", *sä:η / seen* "senin", *mä:η / meen* "benim", *nö:me ~ nö:n* (< *negüyme ~ negün*)¹³ "ne". Diğer yandan bazı sözcüklerdeki uzunluklar artzamanlı olarak açıklanamaz. Bu tür örnekler birincil (aslî) uzun ünlüler şeklinde adlandırılır. Birincil (aslî) uzun ünlüler Çulım Türkçesinde tek heceli sözcüklerde ve iki heceli sözcüklerin ilk hecesinde korunmuştur: *o:t* "öd", *o:ç* "kötü, bela", *ü:n* "ses", *ka:t* "kadın", *to:s* "huş ağacı kabuğu", *sa:t* "söz", *a:g* "ağ, balık ağı", *ta:s* "kel", *ö:s* "öz", *pa:lık* "balık", *sa:rığ* "sarı", *pe:jik* "beşik", *o:duη* "odun", *ça:rım* "yarım", *pö:rük* "şapka", *çi:ge* "yiyecek, yemek", *e:jik* "eşik, kapı", *ö:dük* "ayakkabı", *ke:li* "gölge", *si:dik* "sidik" (Biryukovich 1973: 6-7; Li vd. 2008: 18-19). Bu uzun ünlülerin vurgulandığı belirtilmelidir (Lemskaya 2007-2008). Çulım Türkçesindeki bazı uzun ünlüler, Türkmence, Yakutça ve Eski Türkçede bulunan kısa ünlülere karşılık gelmektedir (*se:mis* "semiz, şişman" *te:mir* "demir", *çö:rtürüm* (< yörüp turum) "gidiyorum") (Biryukovic 1973: 8). Bazen sözcükler kısa ünlüdür; ancak bu sözcüklerde ad veya fiil çekiminde bilinmeyen bir nedenle uzun bir ünlünün varlığı ortaya çıkar: *ko:lu* (< *kol+u*) "(onun) kolu", *karında:jım* (< *karındaş+ım*) "kardeşim". Bazı sözcüklerde uzun ünlüler (kısa ve uzun ünlüler) nöbetleşir: *ço:k* ~ *çok* "yok", *sa:s* ~ *sas* "bataklık".

Bazı ilerleyici ve gerileyici benzeşme örnekleri şunlardır: LC *surrük* (< *surluk*) "soracak", *çolla* (< çolda) "yolda", *münnüg* (< *münlüg*) "çorba(lık)", *pa:rışkan* (< *bar[ıp] isgan*) "gitti", *kuştar* (< *kuşlar*) "kuşlar", *toηnar* (< *toηlar*) "kürk paltolar", vb.

Eski Türkçedeki kelime başı /y-/ fonemi (Orta) Çulım Türkçesinde /ç-/ye dönüşür: *çaη* "yeni", *çaskı* (çasxı) "bahar", *çayğı* "yaz", *çedi* "yedi", *çok* "yok", vb. (Orta) Çulım Türkçesi, /z/ değişkesi olarak bilinir, yani Eski Türkçedeki söz içi ve sonundaki /d/ fonemi bu Türk dilinde /z/ye karşılık gelir: *azak* (< *adağ*) "ayak", *çazağ* (< *yadağ*) "yaya", *kozan* (< *kodan*) "yabani tavşan", *kuzuruk* (< *küduruk*) "kuyruk". Kelime sonundaki bütün ötümlü ünsüzler ötümsüzleşir ve böylece bu /z/ fonemi kelime sonunda /s/ye dönüşür: *kos-* (< *kod-*) "koymak", *tos-* (< *tod-*) "doymak", vb.

Vokaller arası ötümlüleşme bütün Sibiry Türk dillerinde genel bir kuraldır: *kajuk* "kaşık", *izig* (< *isig* ~ ısığ) "sıcak", *tiji* "(onun) dişi", *kiji* "kişi", *sağal* "sakal, bıyık", vb. Ötümlüleşme, ayrıca ötümsüz ünsüzle biten bir köke ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde de meydana gelebilir: *kujum* (< *kuş+um*) "kuşum", *kızı* (< *kıs+ı*) "(onun) kızı", *pazıp* (< *pas-ıp*) "yürüyüp", *tozup* (< *tos-up*) "doyup", *kezerge* (< *kes-erge*) "kesmek", *sağış* (< *sağ-ış*) "bekleyin", *sadıp al-* (< *sat-ıp al-*) "satın almak". Bununla birlikte, hece sonunda ötümsüzleşme bir diğer Sibiry Türkçesi kuralıdır: *pis* "biz", *pus* "buz", *tus* "tuz", *çaskı* (< *yazkı*) "bahar", *askır* (< *azğır* < *adğır*) "aygır", *ıs-* (< ız- < ıd-) "göndermek".

6.4. Morfoloji (Biçim Bilgisi)

Çoğulluk, sıfır biçimbirimle veya +*IAr* (ünlülerden ve -m, -n, -η dışındaki ötümlü ünsüzlerden sonra), +*nAr* (-m, -n, -η ünsüzlerinden sonra), +*tAr* (ötümsüz ünsüzlerden sonra) ekiyle belirtilir: *kijilär* "kişiler", *künnär* "günler", *kıstar* "kızlar", *inäktär* "inekler" vb. Melet alt diyalektinde bazı durumlarda +*to:r* alomorfu da görülür: *ağaçto:rı* "(onun) ağaçları" (Biryukovich 1997: 493; Li vd. 2008: 29-30).

¹³ İkinci örnek, minnettar olduğumuz Marcel Erdal (VL-EB) tarafından verilmiştir.

Var olma ve konum *par* ve *çok* ~ *çoğul* sözcükleriyle gösterilir: *me:ŋ par aqçam* ~ *mändä par aqça* "benim param var", *me:ŋ çok* (veya *çoğul*) *aqçam* ~ *mändä çok aqça* "benim param yok", *içäm äptä çoğul* "karım evde yok". İsmi olumsuzu, olumsuzluk bildiren *ämäs* yardımcı sözcüğü ile gösterilir: *küştüg ämäs* "güçlü değil", *po ät ämäs* "bu et değil", vb.

Zamirler

Çulım Türkçesi şahıs zamirleri ve çekimleri Ortak Türkçeyle örtüşmektedir.

Tablo 1: Zamirler ve çekimleri (Biryukovich 1979: 24-56; Li vd. 2008: 37; Aşağı Çulım'la ilgili bilgi için bk. Dulzon 1966: 451).

Yalın	İlgi	Belirtme	Yönelme	Bulunma	Ayrılma	Vasita
<i>män</i>	<i>me:ŋ</i>	<i>me:ni</i>	<i>ma:</i>	<i>mände</i>	<i>me:ŋdin</i>	<i>me:ŋbilä</i>
<i>sän</i>	<i>se:ŋ</i>	<i>se:ni</i>	<i>sa:</i>	<i>sände</i>	<i>se:ŋdin</i>	<i>se:ŋbilä</i>
<i>ol</i>	<i>a:nuŋ</i>	<i>a:ni</i>	<i>ana/anga</i>	<i>anda</i>	<i>andın</i>	<i>anıŋbıla</i>
<i>pis</i>	<i>pistiŋ</i>	<i>pisti</i>	<i>piske</i>	<i>piste</i>	<i>pistin</i>	<i>pistiŋbilä</i>
<i>silär</i>	<i>silärniŋ</i>	<i>silärni</i>	<i>siläрге</i>	<i>silärde</i>	<i>silärdin</i>	<i>silärniŋbilä</i>
<i>olar</i>	<i>olarnuŋ</i>	<i>oları</i>	<i>olarga</i>	<i>olarda</i>	<i>olardın</i>	<i>olarıŋbıla</i>

İşaret zamirleri *po* ~ *pu* "bu", *teg* "şu/o", *tegnär* "şunlar/onlar" şeklindedir: *po kiji* "bu kişi", *pu kni:ga* "bu kitap", *teg tura* "şu/o şehir", *teg pıjaq* "şu/o bıçak, vb. *monzun* zamiri, *po* "bu, tam bu" zamirinin anlamını yansıtabilir: *po monzun çolda* "tam bu yolda". *Teg* "şu" ve *tegnär* "şunlar" zamirleri, tam bir hâl çekimi paradigmasına sahiptir: *tegä* "şuna/ona", *tegbelä* "şununla/onunla", *tegdä* "şunda/onda", *tegdin* "şundan/ondan", *tegni* "şunu/onu" (belirtme durumu), *tegniŋ* "şunun/onun", *tegnär* "şunlar/onlar", *tegnärdin* "şunlardan/onlardan", *tegnärni* "şunları/onları (belirtme durumu)" vb.

Tek dönüşlülük zamiri *ös* "kendi" ya da onun çekimli şekilleridir: *ö:züm*, *ö:züŋ*, *ö:zübüs*, *ö:züŋnär*, *öste:ri*.

Başlıca soru zamirleri *kim* "kim" ve *nö:mä* "ne"dir. Bunların hâl çekimleri şöyledir: *kimniŋ* "kimin", *kimni* "kimi" (belirtme durumu), *kimge* "kime", *kimdä* "kimde", *kimdin* "kimden", *kimbilä* "kiminle", *nö:nü* ~ *nö:ni* ~ *nömäni* "neyi" (belirtme durumu), *nömäbilä* "neyle", *nömäge* "neye", *nömädä* "nede", *nömäniŋ* "neyin" (Biryukovich 1984: 41, 49).

Yüklem Şekilleri (Ek Eylem)

Kaynaklarda, Çulım Türkçesinin ek eylem çekim sistemiyle ilgili kapsamlı bir bilgi yoktur. Ancak Biryukovic tarafından derlenen metinlerde bazı cümlelerdeki yüklem, şimdiki zaman işleviyle 1. ve 2. tekil şahıs zamirinde görülmektedir: *oğlumän* "oğluyum", *oğlusuŋ* "oğlusun", *kızımän* "kızıyım", *kızısıŋ* "kızısın", *män* *Qo:zümän* "ben Qoozu'yum", *män män* "(o) benim" (1984: 77-86).

Diğer ad kökenliler

Sıfatlar

Çulım Türkçesinde, sıfatlar hem isim ve zarf işlevinde hem de yüklem olarak kullanılabılır. Bazı temel sıfatlar şöyle sıralanabilir: *ķaydıĝ* "hangi, ne çeşit" - *ķaydıĝ äp* "hangi ev", *köpä* "ne kadar" - *köpä kiji* "kaç kişi", *ķakşı* "iyi", *porıĝ* "kötü", *şübür* "kötü, hastalık", *ķo:s* "güzel, hoş", *sılıĝ* "güzel", *paydaķ* "(nicelik) çok", *sa:rıĝ* "sarı", *kızıl* "kızıl", *aķ* "beyaz", *ķara* "siyah", *pora* "gri", *ķök* "mavi, yeşil", *ķürän* "kahverengi", *agrıĝ* "hasta", *ķe:git* "genç", *ķo:n* "şişman", *ıraq* "uzak", vb.

Sayılar (sayı sıfatları) şöyledir: *pir* "1", *igi* "2", *üç* "3", *tört* "4", *päş* "5", *altı* "6", *ķe:di* "7", *se:gis* "8", *to:ĝus* "9", *on* "10", *on pir / onbir* "11", *onigi* "12"; *ķeĝerbe / şeĝirve* "20", *odus* "30", *ķırık* "40", *e:lig* "50", *alton* "60", *ķädön* "70", *säkson* "80", *toķson* "90", *ķüs* "100", *pir tıša* (< Rus. *tıša*)¹⁴ "1000", *on tıša* "on bin", *pir million* "bir milyon". Sıra sayı sıfatları, -(X)nçX(zXn) and -tXg ekleri ile oluşturulur: *paštaĝı*,¹⁵ *iginçi(zin)*, *üçünçü(zün)*, *päjinçi(zin)*, *üctüg* "üçüncü", *päştig* "beşinci", *onnuĝ* "onuncu". *Çarım* "yarım" sözcüğü kesirlerde kullanılmaktadır. Kaynaklarda "çeyrek" için bir bilgi yoktur (Biryukovich 1984; Li vd. 2008), ancak komşu Hakas Türkçesinde etimolojik açıdan Rusça bir sözcük olan *çetvert* (четверть) kullanılmaktadır. Bu durum, bizi sözcüğün Çulım Türkçesinde de kullanıldığı fikrine götürmektedir. Üleştirme için "*po SAYIX+gA*" yapısı kullanılır: *po birge* "birer", *po ige*: "ikişer", vb.

Sayılar, topluluk ekleri -(I)lln ~ çlln ile de kullanılabilir: *igilin* "ikisi (birlikte)", *üçilin* "üçü (birlikte)", *törtçilin* "dördü (birlikte)", vb.

Sıfatlarda derecelendirme -dXn eki ile; üstünlük derecesi ise *äñ* zarfı ile yapılır: *po tura teg turadın ķakşı* (bu kasaba şu kasabadan: AYR. H. iyi) "bu kasaba şu kasabadan daha güzel", *äñ kıyĝı* "en akıllı".

Zarflar

Tüm Türk dillerinde olduğu gibi sıfatlar, zarf olarak da kullanılabilir: *ķakşı uzi:ĝa* "iyi uyumak", *iginçin pol-* "ikinci kez bulunmak (bir yerde)", *ķaydıĝ ķon-* (*ķaydıĝ* "hangi, ne çeşit/nasıl") "nasıl geceleme" vb.

Soru zarfları: *ķaya* "niçin", *ķaydıĝ* "ne tür/nasıl", *ķaynar* "nereye", *ķayda* "nerede", *ķaydın* "nereden".

Zaman zarfları: *şagalaķ* "şimdi", *ämdä* "şimdi", *ķäçä* "gece", *pü:n* "bugün", *tamna* "yarın", *payzo:ndın* "yarından sonra", *tün* "gece", *anzo:ndın* "sonra", *alĝa* "ilkin" ve diğerleri (Li vd. 2008: 59-60).

Çokluk (miktar) zarfları: *ättirä* "(miktar) çok/fazla", *artuķ* "daha çok, daha fazla", *ķömäs ~ komäs ~ komis* "az" (Li et al. 2008: 60).

¹⁴ AÇ'de Türkçe kökenli *mın* "bin" kullanılır.

¹⁵ Çulım Türkçesinde "birinci, ilk" anlamını taşıyan bir kelime kaydedilmemiştir (bk. Dulzon 1966: 451, Biryukovich 1984; 1997; Pomorska 2001: 113-114; Li vd. 2008: 55-57). Bununla birlikte, M. A. Abdrahmanov (1970) tarafından kaydedilen Manguş adlı efsanede, *paštaĝı* kelimesi sürekli olarak "birinci, ilk" anlamında kullanılmıştır. Bu sözcüğün Hakas dilindeki *paštaĝı* kelimesi ile paralelliği bulunmaktadır.

Yer zarfları: *mında* "burada", *mindın* "buradan", *mınar* "buraya", *anda* "orada", *andın* "oradan", *anar* "oraya", *taşkar* "dışarıya, dışarı doğru", *üstün* "yukarı(ya)", *töbün* "aşağı(ya)", *alton* "aşağıda" (Biryukovich 1984: 64, 79; Li vd. 2008: 59).

Yukarıda sıralanan zarflardan başka şunlar da bulunmaktadır: *çaqşılın* "iyi biçimde", *çazağ* "yayan", *malzıradı* "hızla", *mancoğ* ~ *mancox* "hızlı", *önänzin* "dikkatlice", *özälä* "yalnız", *paza(k)* "yine, hâlâ", *pirgä* "birlikte", *to:ğur* "yakında, az sonra", *toje* (< Rus. *toje*) "ancak/ayrıca", *uje* (< Rus. *uje*) "zaten/çoktan" (Li vd. 2008: 61).

Belirsizlik zarfları, sıfatları ve zamirleri *-älä*, *dA* ve *polza / poza* ile oluşturulabilir: *kimälä* ~ *kim polza* "herhangi biri", *kim dA* "hiç kimse", *kingä dA* "hiç kimseye", *qaynar-älä* ~ *qaynar polza* "bazı yerlere", *qaynar da* "hiçbir yere", *qayda-älä* ~ *qayda polza* "her nerede/bir yerlerde", *qayda da* "hiçbir yerde", *qaydığ polza* "bir şekilde", *qaydığ da* "hiçbir şekilde", *nömä polza* "bir şey", *äsämä dA* "hiçbir şey" vb.

Son çekim edatları

ajıra "üzerinden" - *sug ajıra* "nehirden/nehri geçerek"; *kecer* "altından, içinden, arasından (geçip)"- *köl kecer* "gölden geçip"; *käst* "arkasında" - *pistiñ kästibiste* "bizim arkamızda"; *koja* "yanında" - *äbim kölbilä koja* "evim gölün yanında"; *ara* "ara/orta" - *a:ç ara:zında* "ağaçların arasında"; *alt* "alt, ön" - *agazı a:lına* "babasının önüne"; *täk* "üst/üzeri" - *ıstal tä:gänä salğıl* "masanın üzerine bırak"; *çan* "yan" - *a:ç ça:nda* "ormanın yanında", *äp ça:nda* "evin yanında"; *üçün* "için" - *özüm üçün* "kendim için", *ös üçün* "(kendim/kendin/kendisi) için; (kendimiz/kendiniz/kendileri) için", *içämnih üçün* "annem için"; *çiläp* "gibi" - *ağazı çiläp* "babası gibi"; *kökten* "gibi, -e benzer" - *telnäk kulunaqqa kökten* "buzağı çakala benziyor"; *sındığ* "gibi" - *kuçuğaç pu aday sındığ* "köpek yavrusu bu köpeğe benzer"; *zay* "her" - *kün zay* "her gün", *ay zay* "her ay", *çıl zay* "her yıl".

İsimlerde iyelik

Tablo 2: İyelik ekleri (krş. Biryukovich 1979: 12-13; Ceylan 1995: 11)

Kişi	Ek	Örnekler
1. tekil şahıs	-(X)m	<i>içä+m, kız+ım, äb+im, ço:l+um, süd+üm</i>
2. tekil şahıs	-(X)ñ	<i>içä+ñ, kız+ıñ, äb+iñ, ço:l+uñ, süd+üñ</i>
3. tekil şahıs	-zX, -X	<i>içä+zi, kız+ı, äb+i, ço:l+u, süd+ü</i>
1. Çokluk şahıs	-(X)vXz	<i>içä+vis, kız+ıvis, äb+ivis, ço:l+uvus, süd+üvüs</i>
2. Çokluk şahıs	-(X)ñnAr	<i>içä+ñnär, kız+ıñnar, äb+iñnär, ço:l+uñnar, süd+üñnär</i>
3. Çokluk şahıs	-zX, -X	<i>içä+zi, kız+ı, äb+i, ço:l+u, süd+ü</i>

Durum (hâl) çekimi

Aşağıdaki tabloda *tura* "kasaba", *kämä* "kano/kayık", *kol* "kol, el", *köl* "göl", *at* "at", *äp* "ev" sözcüklerinin durum (hâl) çekimleri gösterilmiştir.

Tablo 3: Durum (hâl) çekimi (Biryukovich 1979: 10-11; Ceylan 1995: 12; Pomorska 2004: 22-25; Li vd. 2008: 30-34)

Yalın	Belirtme	Yönelme	Bulunma	Ayrılma	İlgi	Vasıta	
	e					OÇ-T	OÇ-M
Ø	+nX, +tX	+GA, +A	+DA	+DXn	+nX ₁ , +tX ₁	+BIIA, +vIIA, +IA	+nA ₁ , +IA ₁
<i>tura</i>	<i>turani</i>	<i>tura:</i>	<i>turada</i>	<i>turadin</i>	<i>turanı</i>	<i>turabila</i>	<i>turana</i>
<i>kämä</i>	<i>kämäni</i>	<i>käme:</i>	<i>kämädä</i>	<i>kämädin</i>	<i>kämäni</i>	<i>kämäbilä</i>	<i>kämänä</i>
<i>kol</i>	<i>kolnu</i>	<i>kolğa</i>	<i>kolde</i>	<i>kolđun</i>	<i>kolni</i>	<i>kolbila</i>	<i>kolna</i>
<i>köl</i>	<i>kölnü</i>	<i>kölgä</i>	<i>kölde</i>	<i>köldün</i>	<i>kölni</i>	<i>kölbilä</i>	<i>kölnä</i>
<i>at</i>	<i>attı</i>	<i>atka</i>	<i>atta</i>	<i>attın</i>	<i>attı</i>	<i>atpıla, atla</i>	<i>atna</i>
<i>äp</i>	<i>äpti</i>	<i>äpkä</i>	<i>äptä</i>	<i>äptin</i>	<i>äpti</i>	<i>äppilä, äplä</i>	<i>äpnä</i>

3. kişi iyelik ekinden sonra gelen belirtme durum eki morfolojik olarak alomorfu yansıtır ve bu yapı -n ile oluşturulur: *içä+zi+n* "(onun) annesini" (belirtme durumu), *süd+ü+n* "(onun) sütünü" (belirtme durumu). Durum ekleri arasında en fazla çeşitlilik gösteren, vasıta durum ekidir. Bu bağlamda +BIIA, +vIIA, +IA, +nA₁ ve +IA₁ ekleri Çulım Türkçesindeki vasıta/birliktelik durumunu gösteren alomorflardır. Biryukovich, Melet (diyalektinde) ünlüyle ve /-m/, /-n/, /-ŋ/, /-y/ ünsüzleriyle biten sözcüklerin sonunda +nA₁ alomorfunun kullanıldığını; bazı kişilerin ise sadece -IA₁ alomorfunu kullandığını belirtmiştir: *kämänä* "kanoyla/kayıkla", *mltıkla* "tüfekle" (bk. 1981: 40). Yönelme hâli eki +A, ünlüyle biten sözcüklere geldiğinde bu ünlünün uzamasına sebep olur: *tura:* "kasabaya", *tağa:* "taygaya", *kije:* "kişiyi", vb. İyelik eklerinden sonra +A alomorfu, bazen de +GA alomorfu kullanılmaktadır: *kızıma* "kızıma", *içäme* "anneme", *o:dzumğa* "dayıma", *aza:ğına* "(onun) ayağına", *tato:zına* "babasına", *kızınğa* "(onun) kızına", *oğluna ~ oğlunğa* "(onun) oğluna" (krş. Biryukovich, 1979: 32-39). Biryukovich ayrıca, iyelik çekiminden sonra durum belirtmenin gereksiz olduğunu da kaydeder (1997: 493): *Män karında:jim apparıkmän tura:* "Ben kardeşim(i) kasabaya götüreceğim."

Fiil çekimi

Mastar eki, -(A)rgA'dır, konuşmada -A:ğA, -I:ğA biçimleri de bulunabilmektedir: *alarga* "almak", *kälärge* "gelmek", *tudargä* "tutmak", *ö:züre:ge* "büyüme", *a:zirä:ğa* "beslemek", *uzi:ğa* "uyumak", *tıñni:ğa* "dinlemek", *köräyge* "bakmak/görmek", vb. (Li vd. 2008: 66-67).

Fiillere gelen olumsuzluk eki BA'dır: *al-ba-* "alma", *tut-pa-* "tutma", *kör-bä-/kör-vä-* "bakma/görme", *tärlä-bä-/tärlä-vä-* "terleme", vd.

Ettirgenlik, -Xr, -tXr ve -Xs ekleri ile yapılır: (*icir-* "içir-", *kö:dür-* "kaldır-, yükselt-", *pjir-* "pişir-", *özür-* "büyüt-", *köyüs-* "yandır-, yakıp kül et-"; *o:ktur-* "vurdur-"). Dönüştürme, -(X)n eki ile yapılır: (*kon-* "gecele-", *çun-* "yikan-"). İşteşlik -(X)ş eki ile elde edilir: (*külüş-* "gülüş-", *sögüş-* "sövüş-", *sa:tış-* "konuş-") (Li vd. 2008: 70-72).

Çulım Türkçesinde fiil çekimi iki şekilde yapılır

Tablo 4. Fiil kişi çekim ekleri (krş. Li vd. 2008: 68)

	Kişi	1. çekim örneği		2. çekim örneği	
		Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
1.	kişi	-mXn	-bXs	-m	-bls
2.	kişi	-sXŋ	-sXŋnAr	-ŋ	-ŋnAr
3.	kişi	∅	-lAr, -nAr, -tAr	∅	-lAr, -nAr, -tAr

Fiilde zaman, görünüş ve kiplik

Asıl geçmiş zaman eki *-GAn*, olumsuzu ise *-BA:n'dır*: *atkam* "ateş ettim", *kälgen* "geldi", *algabis* "aldık", *kirgeŋnär* "girdiniz", *çibe:ŋnär* "yemediniz", *olar çür parğan* "onlar gittiler", vb. Şaşırtıcı bir biçimde *-dl* eki OÇ'de kullanımdan kalkmıştır. Biryukovich tarafından derlenen metinlerde geçen *dide* "?der, ?dedi" kelimesindeki *-de* ekinin kökeni ve anlamı belirsizdir. Aynı ek Melet diyalektinde *tiidi* sözcüğünde de kullanılmaktadır. Kaynak kişilerimize göre, bu şimdiki/geniş zamanın bir göstergesidir ve **tä-Adl* "söylüyor" yapısına kadar gitmektedir (Lemskaya 2007-2008). Sibiry Türk dillerine özgü bir ek olan tamamlanmış/bitmiş geçmiş zamanın (perfect) olumsuzu *-GAIK* eki OÇ'de de bulunmaktadır: *män uza:laqım* "henüz uyumadım", *kälgelek* "henüz uyumadı", vb. Şimdiki zamanın hikâyesi (*Xp)tXrgAn* eki ile gösterilir: *suğ* (çamğur) *çä:ptırgan* "yağmur yağıyordu" (Li vd. 2008: 78).

Şimdiki/geniş zamanı ifade etmek için üç biçim kullanılır: Alışılmış (sürekli) bitmemişlik görünüşü *Adl* (< *-A turur*) ekiyle; ilerleyici (aşamalı) bitmemişlik görünüşü *-(Xp)tXr* (< *-p turur*) ve *-(X)bXl* (< *-p olur*-) ekleriyle gösterilir: *bareydiŋ* "gidiyorsun", *çiptirlär* "yiyorlar", *aydıbil* "söylüyor". Ayrıca *(X)bXl* ekinin sadece *-p* olarak da kullanıldığı görülür: *bilipsiŋ* "bilirsin" (Anderson & Harrison 2006: 65), *aydıpsıŋnar* "söylüyorsunuz" (Li vd. 2008: 74). Biryukovich tarafından derlenen metinlerde *(p)ça(tı)* ekiyle oluşturulan örnekler de şimdiki zaman karşılığında kullanılmaktadır: *sıxtapçatı* "ağlıyor" (1984: 79). Li vd. *-(X)bXl* yapısının olumsuzunu *"-A/-y/-Ar çok/çoğul"* şeklinde kaydeder (2008: 76). Ancak Biryukovich, bu analitik biçimin "tüm şimdiki/geniş zaman eklerini gösteren bir biçim" olduğunu bildirir (1997: 494-495). Bu da Çulım Türkçesinde bütün olumlu şimdiki/geniş zaman morfemlerinin tek "değişken" olumsuz alomorfu olduğu izlenimini vermektedir: *kälädi X kälär çoğul* "geliyor X gelmiyor", *käliptir X kälär çoğul*, *kälibil X kälär çoğul* "gelir X gelmez". Diğer örnekler: *eştel çoğul* "işıtilmiyor", *körnär çoğul* "görülmez" (Biryukovich 1984: 79).

Gelecek zaman eki *-(l)Ik'dır*: *içikim* "içeceğim", *alıksıŋ* "alacaksın", *kälik* "gelecek", *ısıkpıs~ısıkpıs* "göndereceğiz", *päriksiŋnär* "vereceksiniz", *parlıktar* "gidecekler", vd. Ekin olumsuz karşılığı *-BUK'tur*: *parbuksuŋ* "gitmeyeceksin", *unutpukukps* "unutmayacağız", *sokpukum* "vurmayacağım", vb. (Li vd. 2008: 79-80). Bundan başka, seyrek kullanılan *-GAç* ekli gelecek zaman örnekleri vardır (Biryukovich 1997: 493; Li vd. 2008: 80; Lemskaya 2010: 122): *algaçım* "alacağım", *şübür polğa:çe* "kötü olacak".

Şart biçimi (kipi) *-sA, -zA* ekleri ile gösterilir: *pa:rzam* "gitsem", *pärzän* "versen", *tutsa* "tutsa", *körzäbis* "görsek", *äkälzänär* "getirseniz", *üränsä(lär)* "hoşnut olsalar".

Tablo 5. Emir-istek ekleri

	Tekil	Çoğul
1. Şahıs	-im	-K, -AK, -AKtAr
2. Şahıs	Ø, -GXl	-(X)ş(tAr)
3. Şahıs	-sXn, -zXn	-sXnñAr, -zXnñAr

Emir kipi örnekleri: *al'im* "alayım", *parba:ğıl* "gitme", *äpkä çanzın* "eve dönsün", *parağ(tar)* "gidelim", *körnış* "görün" (krş. Biryukovich 1997: 496; Li, vd. 2008: 81). Birinci çoğul kişi ekleri -(A)K ve -AKtAr arasındaki fark belirtilmelidir. Diğer Sibirya Türk dillerinde olduğu gibi, -(A)K biçimi, minimal kapsayıcı ikili çokluğu; çoğul eki -LAR ise genişletilmiş kapsayıcı çokluğu veya özel çokluğu göstermektedir (bk. Şor, Hakas, vd.).

Gereklilik, -ArgA/-l:ğA/-lyğA *käräk/gäräk* yapısı ile ifade edilir. Aynı zamanda, Li vd. derlemelerinde, Rusça kökenli *na:da* (< *nado*) biçiminin de bu fonksiyonda kullanıldığı gösterilmiştir: *too: ma: parayğa käräk* "gitmem gerek", *e:bin na:da köre:ge* "evi görmek gerek", *piske tıgalaşarğa käräk* "akraba olmalıyız", *kaynadarğa gäräk* "pişirmek/kaynatmak gerek" (2008: 82-83; bk. Biryukovich 1984: 77, 78).

Yeterlilik anlamının genellikle olumsuz biçimlerle sağlandığı kaydedilmiştir. Bu biçimlerden biri "özne: yönelme durumu + fiilin mastarı + çarabuğ (olumlu: ? çarahıq)" şeklinde; diğeri ise -Al- (< -A al-): *ma: aydarğa çarabuğ* "söyleyemem (gerçek anlam: benim için söylemek imkânsız)", *mınar kälälbük* "hiç kimse/hiçbir şey buraya giremez" biçimindedir (Biryukovich 1984: 80).

Analitik yapılarda, *polğan*, *e:di* "idi, vardı" ve *polza* "ise, eğer" yardımcı unsurları kullanılır: *parğam polza* "gitmiş olsaydım, gitseydim", *pärlik polğam* "verirsem, vermiş olsam", *ige tayğa salğan polğabıs* "iki taygayı (dağı) yükseltebilseydik; *alğa:m polğan polza* "(eğer) almış olsaydım", *alğam polza* "alırsam", *allıq polzam* "(eğer) almış olsaydım", *allıq e:dim* "alırdım, almak isterdim" (Biryukovich, 1984: 78, 80; 1997: 494).

Li vd. sıfat-fiil eki olarak sadece -Gan ekini bildirirler (2008: 84-87). Bu ek hem şimdiki zamanı hem de geçmiş zamanı karşılayabilir; ancak kullanımı çoğunlukla leksikal olarak tanımlanmıştır: *çurta:n çe:ri* "yerleşilen yer, ülke, memleket", *tuğan kün* "doğum günü", *şığan kağas* "yazılan (yazılmış) kağıt", vd. Biryukovich tarafından derlenen metinlerde, -IXk gelecek zaman ekinin sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı görülür: *tinnannıq kün* "dinlenen gün, dinlenme günü" (1984: 78).

Zarf-fiil -(X)p eki ile yapılır: *män ça:dıp uzä:kım* "yatıp uyuyacağım", (Li vd. 2008: 87), *kämezimge sap äpkä çan pağam* "kayığıma koyup eve döndüm". -(X)p eki normalde son fiilden (temel fiilden) önceki fiillerin sonunda gelir; böylece birden fazla cümleyle ifade edilebilecek bir yargı, birkaç bitimsiz tümceyle tek cümleye indirgenir: *ağrıp ö:lüp par-* (< *ağrıp par-* + *ö:lüp par-*) "hasta olup ölmek". Bu yapı, İngilizcedeki "Perfect Continuous" görünüş biçimine yakındır. Diğer bir ifadeyle, uzun ve sürekli bir olayın bitişini anlatır (Lemskaya 2011: 99).

Yardımcı fiiller ve kılınış fiilleri

Çulım Türkçesinde, kılınış (eylemlilik) yardımcı fiilleri dilin en çok çalışılan konularından biri olarak öne çıkar. İlk olarak Biryukovich, bir makalesinde (1980) bu konuya değinmiş ve Lemskaya 2011 yılında konuyla ilgili bir doktora tezi hazırlamıştır. Bu yardımcı fiiller, fiil köküne eklenir ve yüklemde meydana geliş tarzı gibi farklı özelliklerinin bir göstergesi olarak rol oynar.

Çulım Türkçesinde yüklemde dönüşümünü gösteren fiiller (yani, başlama özelliği veya bitiş yönü, tamamlanması, kısa veya belirli sürede yapılması, baştan sona doğru yapılması vb.) şöyledir: -(p)pa(r)- "uzaklaşmak/ayrılmak", -(p)kal- "kalmak", -(p)sal- "koymak", -(p)ls- "göndermek", -(p)as- "?aşmak". Örnekler: *çi:p par-* "yemek (her şey, baştan sona)", *öl par-* "ölmek (ölüp git-)", *kör par-* "görmek (görüp geç-)", *tu:p par-* "doğur-"; *pilvin yat kal-* "fark yaratmama-"; *tustap sal-* "biraz tuzla-, tuz serp-", *ür sal-* "havlamak, biraz havla-", *tu:p sal-* "doğur- (çocuk)"; *pijipis-* "pişirmeye başla/yaşlanmak", *ürüpis-* "havlamaya başla-", *tigipis-* "dikişe başla-", *parıpis-* "yola çık-, gitmeye başla-", *a:pis-* "almak, almaya başla-"; *tustap as-* "çok tuz serp-", *korğup as-* "korkudan ödü patlamak", *uzup as-* "derin bir uykuya dalmak", vb. *pkäl-* yardımcı fiili ayrıca, eylemin yaklaşma anlamında yönünü belirtmek için de kullanılır: *çätkä-* "buraya ulaş-, var-", *udzup käl-* "uçarak gel-, uç-", vb. -(p)al-/wal- yardımcı fiilleri, "fayda, avantaj" anlamlı yüklemde yapar: *a:p al-* "almak", *turup al-* "ayağa kalk-". Sık kullanılmaları nedeniyle, pek çok yardımcı fiil leksik özellik kazanmıştır.¹⁶

Sürekli ve dönüşümsüz kılınış yardımcı fiillerinin OÇ'de kaybolup gittiği söylenebilir. Yukarıda listelenen şimdiki zamanın fiil biçimleri, eski kılınış yapılarından gelişmiştir. Aynı zamanda, Biryukovich'in kayıtlarında görünen -(l) *bılaçatı* analitik biçimi vardır: *kıştabılaçatı* "(daima) kışlıyor" (1984: 79). Bununla birlikte, buradaki *-açatı*, bir sürekli kılınış biçimi değildir; fakat burada şimdiki zamanı göstermektedir. V. Lemskaya, bu biçimi genişletilmiş semantik özelliklerle -(X)p *al-a çat-Adl* [gerçek anlam: "ıp (zarf-fiil) *al-a* (al-zarf-fiil) *yat-ıyor* (yatmak-şimdi zaman)"] yapısının kaynaşmış şekli olarak yeniden yapılandırır (Lemskaya, 2011: 100).

7. Leksikoloji ve Toplumdilbilimsel Görünüş

Çulım Türkleri, Ruslarla 17. yüzyıldan itibaren devamlı etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu etkileşimin erken dönemlerinde Rusçadan Çulım Türkçesine giren sözcükler, tamamen Türkçenin fonolojik sistemine uydurulmuştur: *porota* (< Rus. *vorota*) "kapı", *agrat* (< Rus. *ogorod*) "sebze bahçesi", *puska* (< Rus. *bısı*) "boncuk", *ustal* (< Rus. *stol*) "masa", *küznäç* (Rus. *kuznets*) "demirci, nalbant", *marşap* (< Rus. *markov*) "havuç". Günümüzde tüm Çulım Türkleri Rusçayı iyi bir şekilde bilmektedir. Aslında, genç nüfus için Rusça zaten ilk ve tek dildir. Çulım Türkçesinde, fonetik yapı ve anlam yönüyle Eski Türkçedeki (ET) sözcüklerin bire bir karşılığı olan pek çok kelime bulunmaktadır: *mün* (< ET *mün*) "çorba", *zay* (< ET *sayu*) "her", *kozan* (ET *kodan*) "tavşan", *pultır* (< ET *biltur*) "geçmiş, geçen yıl", *ta:dlı* (< ET *ta:tlıç*) "tatlı, lezzetli", *küze* "damat, güvey", *yamğur* (< ET *yağmur*) "yağmur", *yultuz* "yıldız" (< ET *yulduz*) (Karşılıklarla ilgili ayrıntılı bir liste için bk. Biryukovich 1984: 13-15). Ortak Türkçede, Moğolcadan alınan bazı sözcükler de vardır: *ko:la*

¹⁶ bk. Lemskaya'daki örnekler 2011: 93.

"gümüş", *omak* "cesur", *u:r* "uzun zaman (önce)", *çon* "halk", *päläte-* "hazırlık", *mäkäle-* "aldatmak", *a:zra-* "beslemek", *çıda-* "katlanmak, hoş görmek", *tura* "kasaba, şehir" vb. (Biryukovich 1984: 17-18; Ödemiş 2005: 55, 66). Tek başına yeterli ve ikna edici olmamakla birlikte, toponimler Yenisey Ket ve Selkup alt katmanlarının bir yansıması olarak kabul edilebilir (Dulzon 1973; Nasilov 2002; Anderson & Harrison 2006: 48).

Günümüzde, Çulım Türklerinin çoğunluğu yalnızca Rusça bilmektedir. Rusça ve Çulım Türkçesi bilen iki dilli sayısı son derece düşüktür. Lvova, 1912-1913 yılları arasında hükümet emri ile yürütülen özel bir çalışmaya dayalı olarak, 1.257 Çulım Türkünden 48'inin etnik dilini konuşmadığını; Çulım Türk nüfusunun yarısından azının Rusçayı hiç anlayamadığını veya konuşmadığını bildirmektedir. Şimdilerde, ana dilini konuşan Çulım Türklerinin yaş ortalaması 60'tır. 2002 nüfus sayımına göre, Çulım Türklerinin yaklaşık %80'i ana dillerinin Rusça olduğunu belirtmiştir. Hatta kendi etnik dillerini bildiklerini söyleyenler de bile, Rusçanın daha baskın olduğu görülmüştür. Çulım Türkçesi okullarda öğretilmez, işlevsel alanı dardır, sadece aile içinde ara sıra kullanılmaktadır. Lvova'nın belirttiği üzere, Çulım Türkleri kendi dillerinde şarkı söylemez, masal anlatmazlar, bu dilde geleneksel yaşam tarzını yansıtan hiçbir şey söylenmez.¹⁷ Çulım Türkçesi söz dizimi büyük ölçüde Rusçaya asimile olmuştur (bk. Li vd. 2008 metinler). Söz varlığındaki Rusça kelimelerin yüzdesi oldukça fazladır. Konuşurlar kendi dillerine çok hâkim olmadıkları için konuşma sırasında çok sayıda söz dizimi hatası yaparlar. Örneğin, Li vd. (2008)'in kaynak kişisi Vassiliy Mikhaylovich Gabov'un kelime grupları ve cümlelerde hata yapma eğilimi olduğuna yazarlar tarafından dikkat çekilir.

Rusça söz diziminin etkisini şu cümlelerde görmek mümkündür: *Ağam át salğan ustal ağaçtın* "Babam bu ağaçtan bir masa yaptı (gerçek anlam: Babam yaparak bitirdi bir masa ağaçtan)" (Li vd. 2008: 175). *Kaçan ağaň kälgen sen sana:ň kni:ganı.* "Baban geldiğinde sen kitap okuyordun." (Li vd. 2008: 151). *İçäm et alğan andağnı şto bı me:ň päläçäk qarındajım parğan ügränärge.* "Annem küçük kardeşime okumaya gitmesine izin verdi (gerçek anlam: Annem dedi ki küçük kardeşim gitti okumaya)" (Li vd. 2008: 165-166). İlgi zamiri ve diğer sıfat çeşitleri Rusçada olduğu gibi düşürülebilir:¹⁸ *monzun kni:ganı* (beklenen ifade, *po kni:ganı*) "bu kitap" (belirtme durumu), *tegzin pö:rügin* (beklenen ifade, *teg pö:rügin*) "bu şapkeyi", *pirni kürse:ni* (beklenen ifade, *pir kürse:ni*) "bu tavuğu", *kızılını tudun* (beklenen ifade, *kızıl tudunnu*) "kırmızı elbiseyi" (bk. Li vd. 2008: 42).¹⁹

¹⁷ bk. Lvova (tarihsiz) <http://www.kyrgyz.ru/?page=79>

¹⁸ Çevirenin Notu: İlgi zamiri ve sıfatlarda görülen bu hadise, orijinal metinde "düşme" şeklinde açıklanmıştır. Ancak Rusça ve bazı Slav dillerinin karakteristik bir özelliğini yansıtan bu hadise, verilen örneklerde de görüldüğü gibi, bir düşme değil; fazladan ek kullanımındır.

¹⁹ Yukarıdaki cümle örnekleri Li vd. 2008'den alınmıştır; ancak yazarlar çeviri yazıda sistematik değildir. İlkinde kapalı (e) ve açık (ä) farkını ortaya koymuşlar, ancak söz varlığı bölümünde sadece "kapalı e" yi kullanmışlardır (Li vd. 2008 eleştirisi için bk. Lemskaya 2010). Bu yazıda, Biryukovich'in çalışmaları da dâhil olmak üzere alıntılanan dil materyalinin çeviri yazısı, sistematik bir düzende yapılmaya çalışıldı.

8. Örnek Metinler ve Çevirileri

Metin 1. Aşağı Çulım

(1) *men kıdzan işteengeem mtm'de pistin polğan zaveduşıy masterskoydä Melkov Anatoliy İvanoviç*

"Ben MTM'de (Rus. *Mashinno-traktornaya stantsiya* – araba ve traktör istasyonu) çalışırken Melkov Anatoliy Ivanovich adında bir atölye şefimiz vardı."

<i>men</i>	<i>kıdzan</i>	<i>išten-gee-m</i>	<i>mtm-de</i>	<i>pis-tin</i>
<i>män</i>	<i>kıdzan</i>	<i>iştän-(G)A(n)-(I)m</i>	<i>MTM.RUS-DA</i>	<i>pis-(N)IN</i>
<i>ben</i>	<i>zaman</i>	<i>iş-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>	<i>"MTM"- BUL. H.</i>	<i>biz-İLG. H.</i>

<i>pol-ğan</i>	<i>zaveduşıy</i>	<i>masterskoy-dä</i>
<i>pol-(G)A(n)</i>	<i>Zaveduşıy.RUS</i>	<i>masterskoy.RUS -DA</i>
<i>ol-GEÇ. Z.</i>	<i>baş (şef)</i>	<i>iş yeri-BUL. H.</i>

<i>melkov</i>	<i>anatoliy</i>	<i>ivanoviç</i>
<i>melkov. RUS</i>	<i>anatoliy. RUS</i>	<i>ivanoviç. RUS</i>
<i>Melkov</i>	<i>Anatoliy</i>	<i>İvanovich</i>

(2) *kıydıda tsändä ol ıgırıp salğan*

"Bir süre sonra o hasta oldu."

<i>kıydı-da</i>	<i>tsän-dä</i>	<i>ol</i>	<i>ıgırıp</i>	<i>sal-ğan</i>
<i>kıydıg-DA</i>	<i>tsän-DA</i>	<i>ol</i>	<i>ıgırıp-(I)p</i>	<i>sal-(G)A(n)</i>
<i>ne-PKŞ. ENK.</i>	<i>zaman-BUL. H.</i>	<i>o</i>	<i>hasta ol-Z. F.</i>	<i>YRD. F.:koy-GEÇ. Z.</i>

(3) *kırsağı ıgırıp salğan*

"Karnında ağrı vardı."

<i>kırsağı</i>	<i>ıgırıp</i>	<i>sal-ğan</i>
<i>kırsağ-(S)I</i>	<i>ıgırıp-(I)p</i>	<i>sal-(G)A(n)</i>
<i>karın-İY. 3. T. Ş.</i>	<i>ağrı-Z. F.</i>	<i>YRD. F.:koy-GEÇ. Z.</i>

(4) *men aanı leçit'ederge saxın wärgem*

"Onu iyileştirmeye karar verdim."

<i>män</i>	<i>aan-ı</i>	<i>leçit '</i>	<i>ed-erge</i>	<i>saxın</i>
<i>män</i>	<i>an-I</i>	<i>leçit '.RUS</i>	<i>ät-A(r)GA</i>	<i>sağın</i>

<i>ben</i>	<i>o. DEĞŞ. BİÇ.-BEL. H.</i>	<i>iyileştirmek</i>	<i>YRD. F.yap-İ. F.</i>	<i>düşün-</i>
------------	------------------------------	---------------------	-------------------------	---------------

<i>wär-ge-m</i>
<i>pär-(G)A(n)-(I)m</i>
<i>YRD. F.:ver-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>

(5) *kravat'ka saapsalgam pelinge*

"Onu yatağa sırtüstü yatırdım."

<i>kravat'-ka</i>	<i>saa-p-sal-ga-m</i>	<i>pel-I-n-ge</i>
<i>kravat'-(G)A</i>	<i>sal-(I)p-sal-(G)A(n)-(I)m</i>	<i>pel-(S)I-n-(G)A</i>
<i>yatak-YÖN. H.</i>	<i>koy-Z. F.-YRD. F.:sal-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>	<i>geri-İY. 3. T. Ş.-ZAM. N.-YÖN. H.</i>

(6) *muzâzını... muzerın sursalgam? (suusalgal?) künâgını ... muzernı*

"Giysilerini, ... elbiselerini, gömleğini çıkardım,... giysiler."

<i>muzâ-zı-nı</i>	<i>muzer-ı-n</i>
<i>?muzer-(S)I-(N)I</i>	<i>?muzer-(S)I-n</i>
<i>?giysiler-İY. 3. T. Ş.-BEL. H.</i>	<i>?giysiler-İY. 3. T. Ş.-BEL. H.</i>

<i>sur-sal-ga-m</i>	<i>suu-sal-gal</i>
<i>?sur-sal-(G)A(n)-(I)m</i>	<i>?sur-sal-Gil</i>
<i>?çık-YRD. F.:koy-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>	<i>?çık-YRD. F.:koy-EMR. K.-2. T. Ş.</i>

<i>künâg-ı-nı</i>	<i>muzer-nı</i>
<i>künâk-(S)I-(N)I</i>	<i>?muzer-(N)I</i>
<i>gömlük-İY. 3. T. Ş.-BEL. H.</i>	<i>giysi-BEL. H.</i>

(7) *maa anı(?η) eeneyi kastrülädä suğ yılığ esalğan*

"Karısı benim için bir tencerede su kaynattı/ısıttı."

<i>maa</i>	<i>anı(?η)</i>	<i>eeney-i</i>	<i>kastrülä-dä</i>
<i>maa</i>	<i>an-(N)IN</i>	<i>änäy-(S)I</i>	<i>kastrülä.RUS-DA</i>
<i>bana/benim için</i>	<i>o.DEĞŞ. BİÇ.-İLG. H.</i>	<i>karı-İY. 3. T. Ş.</i>	<i>kap-BUL. H.</i>

<i>suğ</i>	<i>yılığ</i>	<i>e-sal-ğan</i>
<i>suğ</i>	<i>yılığ</i>	<i>e-sal-(G)A(n)</i>
<i>su</i>	<i>ısıtmak</i>	<i>YRD. F.:yap-YRD. F.:koy-GEÇ. Z.</i>

(8) *sawın äkelipsalğan (äkelsalğan)*

"Sabun getirip verdi."

<i>sawın</i>	<i>äkel-ip-sal-ğan</i>
<i>sawın</i>	<i>äkäl-(I)p-sal-(G)A(n)</i>
<i>sabun</i>	<i>getir-Z. F.-YRD. F.:ver-GEÇ. Z.</i>

(9) *sawınwla... kollarım ijiwarwärgem sawınwäla*

"Sabunla... Ellerimi sabunla ovuverdim/ovaladım."

<i>sawın-ı-wla</i>	<i>kol-lar-ım</i>
<i>sawın-(S)I-(B)(I)LA(N)</i>	<i>kol-LAr-(I)m</i>
<i>sabun-İY. 3. T. Ş.-BİR. H.</i>	<i>el-ÇOK.-İY. 1. T. Ş.</i>

<i>ijiwar-wär-ge-m</i>	<i>sawın-wäla</i>
<i>?ijipar-pär-(G)A(n)-(I)m</i>	<i>sawın-(B)(I)LA(N)</i>
<i>?ov-YRD. F.:ver-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>	<i>sabun-BİR. H.</i>

(10) *i ol yaş kolluwäla anı masajirovat' etsalğam*

"Ve o ıslak eliyle ona masaj yapıverdim."

<i>i</i>	<i>ol</i>	<i>yaş</i>	<i>koll-u-wäla</i>
<i>i.RUS</i>	<i>ol</i>	<i>yaş</i>	<i>kol-(S)I-(B)(I)LA(N)</i>
<i>ve</i>	<i>o</i>	<i>ıslak</i>	<i>el-İY. 3. T. Ş.-BİR. H.</i>

<i>an-ı</i>	<i>masajirovat'</i>	<i>et-sal-ğa-m</i>
<i>an-(N)I</i>	<i>masajirovat'.RUS</i>	<i>ät-sal-(G)A(n)-(I)m</i>
<i>o.DEĞ. BİÇ.-BEL. H.</i>	<i>(yapmak)masaj</i>	<i>YRD. F.:yap-YRD. F.:ver-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>

Metin 2. Orta Çulım, Melet alt diyalekti

(1) *tasxarında ir popığın*

"Dışarıda gece oluverdi."

<i>tasxar-ı-n-da</i>	<i>ir</i>	<i>popı-ğın</i>
<i>tasxar(S)I-(n)-DA</i>	<i>ir</i>	<i>polpar-(G)A(n)</i>
<i>dışarı.İY. 3. T. Ş. ZAM. N.-BUL. H.</i>	<i>gece</i>	<i>ol-GEÇ. Z.</i>

<i>/<*pol-(I)p</i>	<i>par-(G)A(n)/</i>
<i>/<*ol-Z. F.</i>	<i>YRD. F.:gitmek-GEÇ. Z./</i>

(2) *ayə tärzezine körüwli*

"Ay pencereden bakıyor (gerçek anlam: Ay pencereye bakıyor)."

<i>äy-ə</i>	<i>tärze-zin-e</i>	<i>kör-üwli</i>
<i>ay(S)I(n)</i>	<i>tärze(S)I(n)(G)A</i>	<i>kör-(I)b(I)I(X)</i>
<i>ay.İY. 3. T. Ş.</i>	<i>pencere-İY. 3. T. Ş.-YÖN. H.</i>	<i>bak-ŞİM./GEN. Z.</i>

(3) *olu olurup tas ıstıgına körüwli*

"Oğlu oturup cam kaba bakıyordu."

<i>ol-u</i>	<i>olur-up</i>	<i>tas</i>	<i>ıstıg-ı-n-a</i>
<i>oğul(S)I(n)</i>	<i>olur(I)p</i>	<i>taş</i>	<i>ıstıg(S)I-n(G)A</i>
<i>oğul-İY. 3. T. Ş.</i>	<i>otur-Z. F.</i>	<i>cam</i>	<i>kap-İY. 3. T. Ş. ZAM. N.-YÖN. H.</i>

<i>kör-üwli</i>
<i>kör-(I)b(I)I(X)</i>
<i>bak-ŞİM./GEN. Z.</i>

(4) *ıştinde tas ıstıgında mağa oluruwlu*

"Cam kabın içinde bir kurbağa oturuyordu."

<i>ıştin-de</i>	<i>tas</i>	<i>ıstıg-ı-n-da</i>
<i>ıştinDA</i>	<i>taş</i>	<i>ıstıg(S)I-nDA</i>
<i>iç-BUL. H.</i>	<i>cam</i>	<i>kap-İY. 3. T. Ş.-ZAM. N.-BUL. H.</i>

<i>mağa</i>	<i>olur-uwlu</i>
-------------	------------------

<i>mağa</i>	<i>olur-(I)b(I)l(X)</i>
<i>kurbağa</i>	<i>otur-ŞİM./GEN. Z.</i>

(5) *adoyu anarağa körüwli*

"Köpeği de oraya bakıyordu."

<i>adoy-u</i>	<i>anarağa</i>	<i>kör-üwli</i>
<i>aday(S)l</i>	<i>anara-(G)A</i>	<i>kör-(I)b(I)l(X)</i>
<i>köpek-İY. 3. T. Ş.</i>	<i>ora-YÖN. H.</i>	<i>bak-ŞİM./GEN. Z.</i>

(6) *uluğ ötüğü turuwlu*

"Büyük çizmesi duruyor."

<i>uluğ</i>	<i>ötüg-ü</i>	<i>tur-uwlu</i>
<i>uluğ</i>	<i>ötüg(S)l(n)</i>	<i>tur-(I)b(I)l(X)</i>
<i>büyük</i>	<i>çizme-İY. 3. T. Ş.</i>	<i>dur-ŞİM./GEN. Z.</i>

(7) *olunuñ kıstindä uluğ ödük turuwlu*

"Oğlunun arkasında büyük çizme duruyor."

<i>ol-u-nuñ</i>	<i>kıst-i-n-dä</i>	<i>uluğ</i>
<i>oğul(S)InIN</i>	<i>kıst(S)I-nDA</i>	<i>uluğ</i>
<i>oğul-İY. 3. T. Ş.-İLG. H.</i>	<i>arka-İY. 3. T. Ş.-ZAM. N.-BUL. H.</i>	<i>büyük</i>

<i>ödük</i>	<i>tur-uwlu</i>
<i>ödük</i>	<i>tur-(I)b(I)l(X)</i>
<i>çizme</i>	<i>dur-ŞİM./GEN. Z.</i>

(8) *otu şarıwlı*

"Ateş yanıyor."

<i>ot-u</i>	<i>şarıwlı</i>
<i>ot(S)l</i>	<i>çar-(I)b(I)l(X)</i>
<i>ateş-İY. 3. T. Ş.</i>	<i>yan-ŞİM./GEN. Z.</i>

(9) *ķara popıgın*

"Karanlık (gece) oldu."

<i>kara</i>	<i>popı-ğın</i>		
<i>kara</i>	<i>polpar-(G)A(n)</i>	<i>/<*pol-(I)p</i>	<i>par-(G)A(n)/</i>
<i>karanlık</i>	<i>ol-GEÇ. Z.</i>	<i>/<*ol-Z. F.</i>	<i>YRD. F.:git-GEÇ. Z./</i>

(10) *ayə şadıwşkan*

"Ay battı."

<i>ay-ə</i>	<i>şad-ıw-s-kan</i>
<i>ay-(S)I</i>	<i>çat-(I)p-ıs-(G)A(n)</i>
<i>ay-İY. 3. T. Ş.</i>	<i>yat-Z. F. YRD. F.:gönder-GEÇ. Z.</i>

Metin 3. Orta Çulm, Tatal alt diyalekti

(1) *sän nööñ bolza maa saatış... sat... satıbal*

"Sen ne olursa olsun bir şey söyle!"

<i>sän</i>	<i>nööñ</i>	<i>bol-za</i>	<i>maa</i>	<i>sat-ış</i>	<i>sat</i>
<i>sän</i>	<i>nööñ</i>	<i>pol-SA</i>	<i>maa</i>	<i>sat-ış</i>	<i>sat</i>
<i>sen</i>	<i>ne</i>	<i>ol-ŞRT. K.</i>	<i>bana</i>	<i>söy-İŞT.</i>	<i>söy</i>

<i>sat-ıb-al</i>
<i>sat-(I)p-al</i>
<i>söy-Z. F.-YRD. F. :al</i>

(2) *atkaan bı alıçtı sän?*

"Bu geyiği vurdun mu?"

<i>at-ka-an</i>	<i>bı</i>	<i>alıç-tı</i>	<i>sän</i>
<i>at-(G)A(n)-(SX)N</i>	<i>BA</i>	<i>alıç-(N)I</i>	<i>sän</i>
<i>vur-GEÇ. Z.-2. T. Ş.</i>	<i>SOR.</i>	<i>geyik-BEL. H.</i>	<i>sen</i>

(3) *män bä?*

"Ben mi?"

<i>män</i>	<i>bä</i>
------------	-----------

<i>män</i>	<i>BA</i>
<i>ben</i>	<i>SOR.</i>

(4) *nu tıñna män kömis saatsalıķım... çaķşı sat*

"Pekâlâ dinle. Ben küçük, güzel bir hikâye anlatacağım."

<i>nu</i>	<i>tıñna</i>	<i>män</i>	<i>kömis</i>
<i>nu.RUS</i>	<i>tıñna-∅</i>	<i>män</i>	<i>kömäs</i>
<i>Pekâlâ</i>	<i>dinle.EMR. K. 2. T. Ş.</i>	<i>ben</i>	<i>küçük</i>

<i>saat-sal-ıķ-ım</i>	<i>çaķşı</i>	<i>sat</i>
<i>sat-sal-(L)XK-(I)m</i>	<i>çaķşı</i>	<i>sat</i>
<i>söy-YRD. F.:ver-GEL. Z.-1. T. Ş.</i>	<i>güzel</i>	<i>hikâye</i>

(5) *kadje çılda... kaçan män çeet ta bolğam kömis anda aņzınarğa pağam...*

"Uzun yıllar önce... Genç olduğum zamalarda avlanmaya giderdim."

<i>kadje</i>	<i>çıl-da</i>	<i>kaçan</i>	<i>män</i>	<i>çeet</i>	<i>ta</i>	<i>bol-ğa-m</i>
<i>?käçä</i>	<i>çıl-DA</i>	<i>kaçan</i>	<i>män</i>	<i>çegit</i>	<i>DA</i>	<i>pol-(G)A(n)-(I)m</i>
<i>?geçmiş</i>	<i>yıl-BUL. H.</i>	<i>zaman/ne zaman</i>	<i>ben</i>	<i>genç</i>	<i>PKŞ. ENK.</i>	<i>ol-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>

<i>kömis</i>	<i>anda</i>	<i>aņzın-arğa</i>	<i>par-ğa-m</i>
<i>kömäs</i>	<i>anda</i>	<i>aņzın-A(r)GA</i>	<i>par-(G)A(n)-(I)m</i>
<i>küçük</i>	<i>orada</i>	<i>av-İ. F.</i>	<i>git-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>

(6) *küç... ärtän... äptä kōngam*

"Güç... sabah... Evde geceledim."

<i>küç</i>	<i>ärtän</i>	<i>äp-tä</i>	<i>kōn-ğa-m</i>
<i>küç</i>	<i>ärtän</i>	<i>äp-DA</i>	<i>kōn-(G)A(n)-(I)m</i>
<i>güç</i>	<i>sabah</i>	<i>ev-BUL. H.</i>	<i>gecele-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>

(7) *ärtän turup män... yešo(?)... kün ğarağı poş polğan tagda... şıkpaan*

"Sabah kalktım... daha... henüz güneş doğmamıştı... (güneş) çıkmamıştı."

<i>ärtän</i>	<i>tur-up</i>	<i>män</i>	<i>yešo</i>	<i>kün</i>	<i>ğarağ-ı</i>
<i>ärtän</i>	<i>tur-(I)p</i>	<i>män</i>	<i>yešo.RUS</i>	<i>kün</i>	<i>ğarağ-(S)I</i>
<i>sabah</i>	<i>kalk-Z. F.</i>	<i>ben</i>	<i>daha</i>	<i>güneş</i>	<i>göz-İY. 3. T. Ş.</i>

<i>poş</i>	<i>pol-ğan</i>	<i>tağ-da</i>	<i>şık-pa-an</i>
<i>poş</i>	<i>pol-(G)A(n)</i>	<i>teğ-DA</i>	<i>şık-BA-(G)A(n)</i>
<i>boş</i>	<i>ol-GEÇ. Z.</i>	<i>menzil-BUL. H.</i>	<i>çık-OLMS.-GEÇ. Z.</i>

(8) *män pağam üske*

"Ben ırmağa gittim."

<i>män</i>	<i>pa-ğa-m</i>	<i>üs-ke</i>
<i>män</i>	<i>par-(G)A(n)-(I)m</i>	<i>üs-(G)A</i>
<i>ben</i>	<i>git-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>	<i>ırmak-YÖN. H.</i>

(9) *anda meñ kāmām polğan*

"Orada benim kayığım vardı."

<i>anda</i>	<i>meñ</i>	<i>kāmā-m</i>	<i>pol-ğan</i>
<i>anda</i>	<i>meñ</i>	<i>kāmā-(I)m</i>	<i>pol-(G)A(n)</i>
<i>orada</i>	<i>ben.İLG. H.</i>	<i>kayık-İY. 1. T. Ş.</i>	<i>ol-GEÇ. Z.</i>

(10) *män mılıtığım äptin aap pağam üske*

"Ben tüfeğimi evden alıp ırmağa gittim."

<i>män</i>	<i>mılıtığım</i>	<i>äp-tin</i>	<i>aa-p</i>	<i>pa-ğa-m</i>	<i>üs-ke</i>
<i>män</i>	<i>mılıtık-(I)m</i>	<i>äp-DAN</i>	<i>al-(I)p</i>	<i>par-(G)A(n)-(I)m</i>	<i>üs-(G)A</i>
<i>ben</i>	<i>tüfek-İY. 1. T. Ş.</i>	<i>ev-AYR. H.</i>	<i>al-Z. F.</i>	<i>git-GEÇ. Z.-1. T. Ş.</i>	<i>ırmak-YÖN. H.</i>

Kısaltmalar

1. T. Ş. 1. Tekil Şahıs

2. T. Ş. 2. Tekil Şahıs

AYR. H. Ayrılma Hâli

BEL. H. Belirtme Hâli

BİR. H.	Birliktelik Hâli
BUL. H.	Bulunma Hâli
ÇOK.	Çokluk
DEĞŞ. BİÇ.	Değişik Biçim
EMR. K.	Emir Kipi
ET	Eski Türkçe
GEÇ. Z.	Geçmiş Zaman
GEL. Z.	Gelecek Zaman
İ. F.	İsim-fiil
İLG. H.	İlgi Hâli
İŞT.	İşteşlik
İY. 1. T. Ş.	İyelik 1. Tekil Şahıs
İY. 3. T. Ş.	İyelik 3. Tekil Şahıs
OLMS.	Olumsuzluk
PKŞ. ENK.	Pekiştirme Enklitiği
Rus.	Rusça
SOR.	Soru parçacığı
ŞİM./GEN. Z.	Şimdiki/Geniş Zaman
ŞRT. K.	Şart Kipi
YÖN. H.	Yönelme Hâli
YRD. F.	Yardımcı Fiil
Z. F.	Zarf-fiil
ZAM. N.	Zamir n'si

Kaynaklar

Abdrahmanov M. A. (1970) "Teksty chulymsko-tjurkskogo jazyka (sredne-chulymskij dialekt)", *Jazyki i toponimija Sibiri*. 2, 58-69.

Ageyeva, R. A. (2000). *Kakogo My Rodu-Plemeni? Narody Rossii: imena i sud'by. Slovar'-spravochnik*. Moscow: Academia.

Anderson, Gregory D. S. & Harrison, K. David (2006). "Ös tili: towards a comprehensive documentation of Middle and Upper Chulym dialects". *Turkic Languages*. 10/1, 47-72.

- Baskakov, N. A. (1960). *Tjurkskie Jazyki*. Moscow: Nauka.
- Bacanlı, Eyüp (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: TDK Yay.
- Biryukovich, R. M. (1973). *Zvukovoj stroj srednechulymyskogo dialekta chulymsko-tjurkskogo jazyka*. Dissertatsija na soiskanieuchenoy stepeni kandidata filologicheskix nauk. Tomsk.
- Biryukovich, R. M. (1979-1981). *Morfologija chulymsko-tjurkskogo jazyka I-II*. Moscow-Saratov.
- Biryukovich, R. M. (1980). "Semantika i formy vyrazhenija sposobov glagolnogo dejstvija v chulymsko-tjurkskom jazyke". *Sovetskaja Tjurkologija*. 1980-1, 68-77.
- Biryukovich, R. M. (1984). *Leksika chulymsko-tjurkskogo jazyka*. Saratov.
- Biryukovich, R. M. (1997). "Chulymsko-tjurkskij jazyk". *Jazyki Mira: Tjurkskie jazyki*. Moscow, 491-497.
- Dulzon, A. P. (1966). "Chulymsko-tjurkskij jazyk". *Jazyki narodov SSSR, T. 2, Tjurkskie jazyki*, 446-466.
- Dulzon, A. P. (1973). "Dialekty i govory tjurkov Chulyma". *Sovetskaja Tjurkologija*. 1973-2, 16-29.
- Ceylan, Emine (1995) "Orta Çulım, Mrass-Yukarı Tom Ağızları". *Çağdaş Türk Dili*. 88, 6-13.
- Harrison, K. David and Anderson, Gregory D. S. (2003). "Middle Chulym: Theoretical aspects, recent fieldwork and current state". *Turkic Languages*. 7/2, 245-256.
- Killi, Gülsüm (2011). "Çulım Türklerinin Dil Durumu". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 8/2, 85-97.
- Krivogonov, V. P. (1998). *Etnicheskie protsessy u malochislennyx narodov Srednej Sibiri*. Krasnoyarsk.
- Lemskaya, Valeriya (2007-2008). Field records from Chulym Turks. The village of Pasechnoye, Krasnoyarsk Krai.
- Lemskaya, Valeriya (2010). "Middle Chulym: The state of the art". *Turkic Languages*. 14, 113-126.
- Lemskaya, V. M. (2011). *Grammatikalizatsija poliverbal'nyx konstruksij v chulymsko-tjurkskix govorax (v sopostavitel'nom aspekte)*. Dissertatsija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskix nauk. Novosibirsk.
- Lemskaya, V. M. (2013). "Chulymskie tjurki: sokrashenie chislennosti naselenija kak rezultat transformatsii etnojazykovogosoznaniya". *Tomsk Journal of Linguistics and Anthropology*. 2, 50-55.
- Li, Yong-Söng & Lee, Ho-young & Choi, Hyong-won & Kim, Geon Sook & Lee, Dong Eun & Ölmez, Mehmet (2008). *A Study of the Middle Chulym Dialect of the Chulym Language*. Snupress: Seoul National University Press.
- Lvova, E. L. and Tomilov, N. A. and Funk, D. A. (2006). "Chulymtsy, Obcshiy svedenija". D. A. Funk and N. A. Tomilov (Eds.). *Tjurkskie Narody Sibiri*. Moscow: Nauka, 125-133.

Nasilov, D. M. (2002). "Chulymskij jazyk", *Jazyki Narodov Rossii, Krasnaja Kniga, Entsiklopedicheskij Slovar – Spravochnik*. Moscow: Academia, 250-253.

Ödemiş, Zeynel (2005). *Tjurko-mongolskie elementy v tjurkskix jazykax Juzhnoj Sibiri*. (Unpublished PhD thesis) Ulan-Ude.

Pomorska, Marzanna (2001). "The Chulym and their language. An attempt at a description of Chulym phonetics and nominal morphology". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 11, 75-123.

Pomorska, Marzanna (2004). *Middle Chulym Noun Formation*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Salminen, Tapani (2007). "Europe and North Asia", Christopher Moseley (Der.). *Encyclopedia of the world's endangered languages*. London and New York: Routledge, 211-280.

Tomilov, N. A. (2001). "Chulymtsy", *Zemlja Pervomajskaja*. Tomsk, 218-223.

İnternet Kaynakları

Lvova, E. L. (no date) "Istoricheskaja zapiska o chulymtsah", <http://www.kyrgyz.ru/?page=79> ve <http://www.eurasica.ru/articles/>

[chulym/istoricheskaya_zapiska_o_chulymtsah](http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap)

<http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap>

<http://www.perepis2002.ru/>

<http://www.perepis-2010.ru>

□ IRINA NEVSKAYA

BETÜL HAZAL DİNÇER

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ ÇEVİRİ TOPLULUĞU

ŞORCA

1. Şorların Adlandırılması

Şorlar, Güney Sibirya'nın yerli Türkleridir. "Şor" etnonimi, aslında oldukça benzer Türk diyalektlerini konuşan Türk aile boylarındanveya kabilelerinden (sööks) birinin adıdır. Altay Türkleri de 'Şor' terimini, Kondoma (Şorca *Qondum*), Mrassu (Şorca *Pras*) ve Tom (Şorca *Tom*) nehir havzalarının Türkçe konuşan nüfusu için kullanmıştır. Kondoma Nehri havzasındaki Şor boyu orada bulunan misyonerlik merkezi dolayısıyla Ruslara en aşına olan boydur.

Kendi doğal yaşam alanlarının dışında Şorlar, Hakaslar, kuzeydeki Altaylar, Teleütler ve tüm Sibirya Tatarları gibi kendilerine *čiš kiži* 'orman halkı' veya *tadar* 'Tatar'; dillerine de *tadar tili* 'Tatar dili' demişlerdir. Bu isim 17. yüzyılda Rus yetkililer tarafından kullanılmaya başlanmış ve Rusya'ya saygı göstermek zorunda kalan bütün Türkler, politik bir terim olarak bu ismi kabullenmişlerdir. O zamanlarda, Dağlık Şoriya'nın yerli insanları, genel bir yerli isim alamamışlardır. Usta demirciler olarak görüldüklerinden resmî belgelerde 'Demirci Tatarlar' (Rusça *kuzneckie inorodcy*, *kuzneckie tatory*) olarak anılmışlardır. Buna ek olarak, yaşadıkları yerlerin adları (tayga Tatarları, Mras, Kondoma, Tom; Rusça *černevye tatory*, *mrassy*, *kondomcy*, *verxotomcy*) veya *söökleri* (soyları) (Abas, Şorlar, Kalarlar, Kargalar vb.; Rusça *abincy*, *şorcy*, *kalarcy*, *kargincy*) ile adlandırılmışlardır.

Bu etnik topluluğun resmî ve ana ismi olan *Şor* etnonimi, Türk Sayan-Altay etnik gruplarının bütünleşmesinin başlangıcında, 1930'ların ortalarında yaygınlaşmıştır. 1925'te, Şorlar ayrı bir millî grup statüsü elde etmiş ve aile boyu ismi olan *Şor*, bütün ulusa yayılmıştır.

2. Din ve Kültür

Şorların geleneksel inançları Animizm ve Şamanizm'dir. Şorların Animizm görüşlerine göre, ruhlar çevrede yaşar. Dağların (*tay ääzi* 'dağın efendisi') ve nehirlerin (*suy ääzi*) ruhları en önemli ruhlardır. Her kabilenin taptığı bir dağ (tayga) vardır.

Eskiden Şamanlar onların ruhsal liderleriydi. Şorlar, resmî olarak Rus Ortodoks kilisesine bağlıdırlar. Hristiyanlık, 1858'de Kuzdeevka'daki misyonerlik merkezinin kuruluşundan sonra yayılmıştır. Ancak, animizm ve şamanizm görüşleri bugüne dek korunmuştur.

Şorlar zengin folklor geleneklerine (destanlar, masallar, şarkılar, atasözleri vb.) sahiptir. Destan hikâyelerini anlatan Şorlar (Şorca *qayçı*), destansı öyküleri gırtlaktan söylerler (Şorca *qay*). Ancak bu gelenek yok olmaya yüz tutmuş bir durumdadır. Günümüzde, gerçekte, destan efsanelerini gırtlaktan söyleyebilecek herhangi bir anlatıcı bulunmamaktadır.

18. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başları arasında, kuzey *aba* grubu ve güney *şor* grubu olarak Şorlar içerisinde iki farklı etnografik grup oluşmuştur.

Bu gruplar ekonomik ve sosyo-ekonomik gelişim düzeyleri bakımından farklılık göstermişlerdir. Büyükbaş hayvancılık ve tarım çoğunlukla kuzey grubu tarafından yapılırken güney Şorlarının geleneksel uğraşları avcılık, tarım, toplayıcılık ve balıkçılık alanlarından oluşmaktadır. Çanak-çömlek, sepet üretiminin ve satışının yanı sıra, kuzeyli Şorların diğer önemli uğraşları ise ticaret ve taşıma olmuştur. Tarım ve balıkçılık neredeyse hiç gelişmemiştir. Sedir tohumunun geleneksel ekimi günümüze gelene dek ekonomilerinin büyük bir bölümünü oluşturmuştur.

Kuznetsk bölgesi özellikle demir ve kömür madenleri açısından zengindir. Şorların yüzyıllar boyunca Altay-Sayan halkının ihtiyaçlarını karşılamak için küçük maden ocaklarında demir ürettikleri kanıtlanmıştır. Fakat bu yetenekleri zamanla yok olmuştur.

Bugün, Şorların çoğunluğu Rus yaşam tarzını benimsemiştir. Onlar gibi büyük kasabalarda yaşamakta ve sanayi bakımından gelişmiş bu bölgenin fabrikalarında ve tesislerinde çalışmaktadırlar. Geleneksel olarak Şorlar, kereste bir iskeletten oluşan yurtlarda yaşarlardı. Yaz geldiğinde ise, kesik piramitleri andıran *oday*lara, yazlık kulübelere taşınırlardı. Kuzeyli Şorlar ise *izba* adı verilen Rus tipi kulübeleri benimsemişlerdir. Yazın yükler, *kebe* adı verilen botlarda ya da *sal* adı verilen sallarda; kışın ise yükler, *şana* adı verilen belirli bir tür kızakta taşınırdı. Şorlar aynı zamanda yüklerini taşımak için *şanay* adı verilen atlı kızakları veya atların derisinden yapılan *sürtke* adı verilen sürüklenme gereçlerini de kullanmışlardır.

19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar, Şorların kıyafetleri Rus kültüründen oldukça etkilenmiştir. 20. yüzyılın başlarında, geleneksel Şor kıyafetleri sadece Mras ve Kondum nehrinin yukarı tepelerindeki uzak alanlarda giyiliyordu. Bu köylerin yerlileri kıyafetlerini, dışardan almak zorunda oldukları bir çeşit pürüzsüz siyah saten kumaştan dikerlerdi ya da *kendirä* adı verilen ev yapımı kumaşlardan dikerlerdi. Günümüzde ulusal kıyafetler, çeşitli geleneksel etkinlikler sırasında giyilmektedir.

3. Coğrafya ve Nüfus

Şorlar, Batı Sibirya'nın güneyinde, Sayan-Altay Dağı'nın kuzeyinde yer alan Abakan Dağı'nın, Salair Sırtı'nın ve Kuznetsk Alatau Dağı'nın eteklerinde Şoriya Dağı'nda yaşarlar. Şoriya Dağı, Kemerovo Oblastı'nın (Kuzbass) güney kısmında bulunmaktadır.

SSCB'de Şorların sayısı 16.000'in biraz üzerindeydi. 1989'daki nüfus sayımına göre bunların 12.585'i Kemerovo Oblastı'nda yaşamaktaydı (Itogi perepisi 1990: 42). Günümüzde, Kemerovo Oblastı'nda 13.108 yerli Şor bulunmaktadır; bu da o bölgenin toplam nüfusunun %0.4 kadarına denk gelmektedir. Şorların yaklaşık olarak yarısı, Taştagol Bölgesi'nde çeşitli köylerde yoğun bir biçimde (1988'de 5.752 kişi) yaşıyor. Şor nüfusunun dağınık grupları ise Kemerovo Oblastı'nın Novokuznetsk, Osinniki, Tomazak ve Mejdureçensk bölgelerinde yaşamaktadır. 19. yüzyılın ortalarında, bir grup Şor Hakasya'ya yerleşmiştir. Bunun sonucu olarak, Şorların dili Hakas etkisi altında değişmiş ve bu yüzden bu dil Hakas dilinin bir diyalekti olarak görülmüştür.

Nüfus sayımı verilerine göre Şorların sayısı şu şekildedir: 1897'de 11.674 kişi, 1926'da 12.600 kişi, 1959'da 14.900 kişi, 1970'de 16.500 kişi ve 1979'da 16.033 kişi.

4. Tarihi geçmiş

Şor etnik grubu çeşitli Türk kökenli ve Türk olmayan halklardan oluşmuştur. *Töläs sööks'*in isimlerinden biri olan '*aba*' etnonimi, 603 yılından beri Çin kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Şorlar Türkleşmiş Ob-Ugorlar olarak düşünülmektedirler; dilbilimsel, etnografik ve antropolojik araştırmalar, bu etnik grupta Ob-Ugorca bir alt tabakanın izlerini göstermektedir. Şoriya toponimisinde, bölgenin daha öncesinde Ketlere ev sahipliği yaptığına işaret eden çok sayıda Ket ismi bulunmaktadır (+zas/+sas ile biten nehir isimleri).

Öz kimlikleri ve ulusal hassasiyetleri ile ayrı bir millet olan Şor ulusu, son üç yüzyıl süresince bu bölgenin Türkçe konuşan nüfusunu oluşturmuştur. Şor etnolog Valerij Kimeev, bu ulusun tarihini 3 dönemde anlatmaktadır:

1. 17. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına kadar idari etnik bölge içinde bölgesel etnik Şor gruplarının oluşması (Rusça *Kuzneckij uezd*).
2. 1926-1939 yıllarında özerk millî bölge yapısında millî ve kültürel birleşme (*Gorno-şorskij nacional'nyj rajon*). O zamanlarda millî gelişme süreçleri oldukça yoğundu. Şor ulusunun birleşmesine katkıda bulunan en önemli etkenler yazın dilinin gelişmesi, Şorca okul eğitimi ve Şor nüfusu arasında okur-yazarlığın yayılmasıydı.
3. 1940'lı yılların başlarından çok yakın zamana kadar Şor ulusu baskın Rus kültürünü yaymada aktif bir durumdaydı. Bu yıllar içerisinde, Şorlar yazın dillerini kaybettiler ve tamamen asimile olmanın eşiğine geldiler.

Günümüzde, Şorların ulusal hassasiyetinde ve siyasi faaliyetlerinde; millî kültür ve dillerine ilgi konusunda aktif bir artışa, yani ulus ve dil dirilmesine tanık oluyoruz (Nevskaya 1998).

5. Ortografi

İlk Şor alfabesi on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Altay misyonerleri tarafından çözümlendi. Bu alfabe, Kiril alfabesi üzerine kuruluydu (fazladan *ö, ü, ı* ve *i* harfleri vardı), oldukça ekonomikti (yalnızca 26 karakterden oluşuyordu) ve bilimsel olarak iyi temeller üzerine kurulmuştu. Misyoner heyeti, ilk Şor Alfabesini 1885 yılında *Şorskij bukvar' dlja inorodcev vostočnoj poloviny Kuzneckogo okruga* (*Şor kızileri balaların miçikke ürgetçe*) ismiyle ve 2 dinî içerikli kitabı *Svjaščennaja istorija na şorskom nareçii dlja inorodcev vostočnoj poloviny Kuzneckogo okruga* (Kazan 1883) ve *Ukazanie puti v carstvie nebesnoe na şorskom nareçii. Tegridiň čariğinga kirčeň čoldi ködüšče* (Kazan 1884) isimleriyle yayımladı.

1927'deki Sovyet kültürel devrimi zamanında, Şor alfabesi, temeli Kiril alfabesi olarak yeniden oluşturuldu. 1929-1939 yılları arasında, Türk dilleri arasında kullanılan Latin temelli alfabe *janalif* kullanıldı. 1939 yılından sonra Kiril alfabesi yeniden yayıldı. Ünsüz [y] ile bir ünlünün birleşimlerinden türetilen sorunlu karakterleri vardı. Bu karakterler, yalnızca Rusça ödünclemelerde değil yerli Şor kelimelerinde de kullanılıyordu. Bu da biçimbirimlerin tespit edilmesini zorlaştırdı ve fonem-grafem korelasyonlarının parça parça ayrılmasına yol açtı. Alfabede pek çok belirli Şor sesini karşılayacak harf bulunmamaktaydı.

1937-45'deki trajik olaylar, Şorların millî kültüründe yıkıcı bir etkiye sebep oldu. *Qyzyl Şor* ('Kızıl Şoriya') gazetesinin Şor dilinde son sayısının yayınlandığı ve bütün Şor okullarının kapatıldığı 1942'den itibaren Şor dili yazıda kullanılmadı ve neredeyse yarım yüzyıl boyunca okullarda öğretilmedi.

Şor yazı dilinin dirilmesi, Dr. Čispijakov tarafından geliştirilen ortografi ile sağlandı. Yerli kelimelerdeki *y*- karakterleri ve dilde tamamen asimile olmuş eski Rusça ödünçlemeler dilden atıldı; bazı yeni karakterler dile eklendi. 1990 yılında modern Şor alfabesi Nadežda Kurpeshko tarafından yayınlandı. Günümüzde, Şor dili Tağlığ Şoriya'da birçok okulda öğretiliyor. Şor dili öğretmenleri, Novokuznetsk'te Kuzbass Devlet Eğitim Akademisi'nde (*Kuzbass State Pedagogical Academy*) eğitim görüyor.

Modern Şor alfabesi şu karakterlerden oluşmaktadır: А а, Ä ä, Б б, В в, Г г, Ғ ғ, Д д, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, И и, Ы ы, К к, Қ қ, Л л, М м, Н н, Ң ң, О о, Ӗ ӗ, П п, Р р, С с, Т т, У у, Ӧ ӧ, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Ъ ъ, Ы ы, Ь ь, Э э, Ю ю, Я я.

Ё ё, Ф ф, Х х, Ц ц, Щ щ, Ъ ъ, Ь ь, Э э, Ю ю, Я я karakterleri yalnızca Şor diline Rusçadan geçen ödünçlemelerde kullanılmaktadır.

6. Dil

Ethnologue internet sitesine göre, ISO 639-3'te Şor dilinin kimliği "cjs" dir.

a. Şor dili ve Şor dilinin Türk dilleri arasındaki yeri

N. A. Baskakov'un sınıflandırmasına göre Şor dili, Türk dillerinin Doğu Hun kolunun Uygur-Oğuz grubunun alt grubu olan Hakas grubuna aittir. Johannes Benzing'in sınıflandırmasına göre Şor dili, Hakas, Altay, Tuva grupları ile Kuzey Türk dillerinin Aral-Sayan grubuna aittir. K. H. Menges, Merkezî Güney Sibirya grubunu (Abakan ve Hakas olarak da bilinir) Şor ve Hakas uluslarının diyalektlerini de kapsayacak şekilde sınıflandırır. Claus Schönig'in sınıflandırmasında Sibirya Türk dilleri, bölgesel bir Kuzey-Doğu Türk dili alt grubu oluşturan Sınır Türk dilleri grubuna aittir. Şor dili ayrıca Altay değişkeleri, Hakas, Tuva ve Sarı Uygur dilleri ile beraber bir Altay-Sayan dili olarak da sınıflandırılmıştır. Bütün sınıflandırmalar, Şor dilinin Hakas diline, Altay diline ve daha az derecede de Tuva diline yakın olduğu konusunda hemfikirdir.

b. Lehçebilim

Dilbilimciler, Şor dilini iki farklı diyalekte ayırmaktadır: Mras diyalekti ve Kondum diyalekti. Bu diyalektlerin ikisinde de bölgesel farklılıklar mevcuttur. Kondum diyalektinin alt diyalektleri Aşağı Mras, Mundıbaş (Kalar), Antropovo, Yukarı Kondum, Pyzas; Mras diyalektinin alt diyalektleri ise Aşağı Mras, Tom, Orta Mras, Kobyrza, Yukarı Mras ve Orton diyalekti oluşturur. Şu sıralar, Şor nüfusunun hareketliliğine bağlı olarak alt diyalektlerin etkileşimi ve diyalekt farklılıklarının dengelenmesi devam etmektedir.

1930'larda Şor yazın dilinin temel edebî normlarının oluşturulması için Mras diyalekti temel diyalekt olarak seçildi. Mras diyalekti, ekonomik ve kültürel olarak gelişmiş olan Şoriya'nın kuzeyindeki nüfusun ve Şor aydınlarının büyük çoğunluğu tarafından konuşuluyordu. 80'lerin sonuna doğru durum daha farklıydı; bölgenin büyük nehirleri olan Kondum ve Mras nehirlerinin

aşağı kısımları Şoriya'nın kuzeyi, Şorların azınlıkta kaldığı, sanayi merkezlerinin bir araya geldiği bir alan; büyük dev bir sanayi şehri hâline gelmişti. Bir arada kalarak dilini ve millî kültürünü koruyan Şor nüfusu, bu nehirlerin yukarı kısımlarında, güneyde yaşıyor ve Şor dilinin Kondum diyalekti ve dilin Yukarı-Mras alt diyalekti konuşuyorlardı. Ancak, Şor dilinin Aşağı-Mras değişkesi yine temel olarak seçildi. Bunun sebeplerinden birincisi, yazın geleneğinin devamlılığı, ikincisi ise bu değişkenin dil bilgisel grupların ek biçimlerinin aslını ve kısaltılmamış hâllerini büyük ölçüde koruması idi. Ancak, Kondum diyalekti bazı yapıları Mras yapıları ile beraber eklenmişti.

c. Ses bilimi

Ünlü ses sistemi: Şor dilinde 8 kısa ve 8 uzun ünlü ses birimi vardır (a, o, i, u, e, ö, i, ü). Uzun ünlüler ikincildir; ünlüler arası pozisyonlarda ünsüzün atılması sırasında daralma sonucunda ortaya çıkarlar. Dar ünlülerden önce gelen, sonda olmayan açık hecelerdeki geniş ünlülerin duruma bağlı uzadıkları gözlemlenmiştir: *qas* 'kaz' – *qaazim* 'kazım' – *qastaarim* 'kazlarım'. Ünlülerin duruma bağlı uzaması, Şor ortografisine ait bir durum değildir. Şor dilinde damaktan ve dudaktan çıkan ünlülerin bir uyumu vardır. Damak ünlülerinin uyumu, Kondum diyalekti bazı alt diyalektlerinde her zaman gözlenmez; dudak ünlülerinin uyumuysa daha çok Mras diyalektine özgüdür. Yeni ödünçlemelerde, birden fazla kelimededen oluşan yeni sentezlenmiş örneklerde görülmez.

Örneğin geniş zaman eki *-(p)ča* uyumlu değildir, *çat-* 'yalan söylemek; yaşamak' yardımcı eyleminden gelmektedir. Birleşik kelimelerde ünlü uyumu genellikle görülmez (örneğin, *alip kel-* kelimesi *akel-*'getirmek' kelimesiyle sentezlenmiştir). Şorca ses dizgesinde soluksal ve tonlu aksanların birleşimi mevcuttur. Tonlu aksan çoğunlukla son heceye gelir.

Ünsüz bilgisi tamamen ya da bir kısmen asimile olan ünsüzle başlayan son ekler ve *l*, *s*, *γ* ve *k* ünsüzlerinin ince ünlüler ile damaksillaşması ile tanımlanır. Bu damaksillaştırılmış değişkeler ortografide gösterilmemiştir. /p/, /t/, /k/, /s/, /ş/, /ç/ ses birimlerinin, ötümlü ses birimleri [b, d, g/ğ, z, ž, j] yalnızca ünlü sesler arasında ve ötümlü ünsüzlerden sonra getirilir. /ç/ ses biriminin ötümlü ses birimi [j] aynı karakter ile ötümsüz halde *Ч ч* ile gösterilmektedir. Diğer durumlarda [p, t, k/q, s, š, č] ötümsüz ses birimleri kullanılır. Bu sebeple, kelime sonundaki ötümsüz ünsüzler ünlüler arasındaki konumda ötümlü hâle gelmiş olur: *paš* 'baş' – *paazim* 'başım'. Ötümlü ünsüzlerden sonra gelen sert ünsüzler ayrı uzun ünsüz ses birimlerin temsilcisi olarak kabul edilir (uzunluklarından dolayı): /p:/, /t:/, /k:/, /s:/, /š:/, /č:/, /k/ ses birimi dört ses birimine sahiptir: *k* ve *g* ince ünlüler ile; *q* ve *ğ* kalın ünlüler ile kullanılmaktadır. Bu dört ses birimi modern Şor ortografisinde ayrı grafemlerle gösterilmektedir: *κ, z, κ, f*. Şor dilinde 3 adet kapantlı: /p/, /t/, /k/; 2 adet ıslıklı: /s/, /š/ ve 1 adet yarı kapantlı: /ç/ ses bulunmaktadır. Ayrıca üç genizsil ötümlü; *m, n, η* ve ötümsüz ünsüzler *r, l, y, γ* bulunmaktadır. Ünlüler arası ünsüzlerin yumuşaması görülmektedir: *mağa* – *maya* 'ben:-e hâli', *abam* – *aşam* 'benim babam'.

d. Biçim bilimi

İsim kökenli kelimeler; sayı, durum, aitlik ve yüklem; eylemler ise kip, zaman, kişi/sayı, kiplik, görünüş, hareketlilik, ses ve olumsuzluk biçimbirimsel kategorileri ile sınıflandırılır. Ayrıca oldukça gelişmiş bir çekimsiz eylem sistemi vardır; çekimli yapıyı çeşitli çekimsizlerle, zarf-fiillerle ve mastar eki *-(A)rGA* ile birleştirerek oluşturulan çok fonksiyonlu sıfat-fiiler bulunmaktadır.

İsim ve eylem kökenli kelime biçimlerinin yapısı dil bilimsel sözcük dizimi bakımından tanımlanabilir. Çekimli isim gövdesi; sözcüksel biçim birimi (solda), çoğul eki, sahiplik eki ve durum eki içerebilir:

İ₁ - çl₂ - aitlik.₃ - durum.₄

Çoğul eki *-LAR*: *kebe-ler* 'gemiler', *qas-tar* 'kazlar', *qam-nar* 'şamanlar', *asqir-lar* 'aygırlar'. Aitlik ekleri: *-(I)m* (aitlik, 1. tekil), *-(I)ŋ* (aitlik, 2. tekil), *-(z)I(n)* (aitlik, 3. tekil), *-(X)BlS* (aitlik, 1. çoğul), *-LARŋ* (aitlik, 2. çoğul), *-LARl* (aitlik, 3. çoğul).

Yalın hâlin berliyecisi yoktur; isim köküyle aynıdır. İyelik eki *-NIŋ* ile verilir. Örneğin, *kebe-niŋ* 'geminin', *qas-tiŋ* 'kazın', *qam-niŋ* 'şamanın', *asqir-diŋ* 'aygırın'. Yönelme eki *-GA* 'dır. İki ünlü arasına gelen *G* atılır: *kebe-ge* > *kebee* 'gemiyeye', *qas-qa* 'kaza', *qam-ğa* 'şamana'. İsmın -i hâli *-NI*'dir: *kebe-ni*, *qas-ti*, *qam-ni*, *asqir-di*. Kalma durumu *-DA*'dır: *kebe-de*, *qas-ta*, *qam-da*, *asqir-da*. Ayrılma durumu ise *-DAŋ*'dir: *kebe-deŋ*, *qas-taŋ*, *qam-naŋ*, *asqir-daŋ*. Araç durumu, birliktelik durumu ve 'ile' anlatım durumu ekleri *-BA*'dır. Hâlâ kullanılan *BIIA* ilgecine kadar gidebilir: *kebe-be*, *qas-pa*, *qam-ma*, *asqir-ba*. Boyunca' anlamına gelen yönelme eki *-ča* da hâlihazırda kullanımdadır: *sugča* 'nehir boyunca'. Bazı alt diyalektlerde *saara*, '-e, -e doğru' ilgecinden yeni bir yönlendirme son eki oluşmaktadır: *menzaa* 'bana doğru'.

Sıfat yapan en yaygın ek ise *-LIG*'dir. Eklendiği kök, sahip olunan nesnedir: *pala-liy* 'çocuklu, çocuğu olan' Bulunma/sahip olmanın karşıtı ise isim köklü olumsuzluk ekinin, *čoq*, var oluşsal yüklem 'yok' ile bileşmesiyle (compositum) ifade edilir: *pala čoq* 'çocuksuz'. Sıfat yapan diğer ekler ise *-GI* (*qiş-qi* 'kişi anımsatan' ve *-DAGI* (*čer-deki* 'yeryüzündeki') ekleridir.

1-10 arası temel sayılar şu şekildedir: *pir*, *iygi*, *üş*, *tört*, *peş*, *altı*, *çetti*, *segis*, *toğus*, *on* ve 20-100 arası sayılar ise *çegirbe*, *odus*, *qiriq*, *eliy*, *alton*, *çetton*, *segizon*, *toğuson*, *çüs*'dür. Sıra sayıları *-InçI* (*pir-inçi* 'birinci', *üş-ünçi* 'üçüncü') ile oluşturulmaktadır. Üleştirme sayı sıfatları *-DAŋ* (*peş-teŋ*) ve topluluk sayı sıfatları *-ALA* (*peş-ele*) eki ile yapılır.

Kişi adları *men*, *sen*, *ol*, *pis*, *siler*, *ilar/lar*'dır. İşaret adları ise *ol* 'şu, uzak olan', *tigi* 'bu, yakın olan' ve *po* 'bu' dur. İşaret adları *ol* ve *po*'nun yalın olmayan hâlleri, *a* ve *mi* ekli gövdelerden oluşur (*mi* kalma ve ayrılma durumlarında).

Çekimli eylem gövdesi sözcüksel biçim birim analitik olanları da kapsayan türetilmiş ya da türetilmemiş bir gövdeyi temsil eder (solda), olumsuzluk eki, zaman, görünüş ve kip eki (ZHD), kişi ve sayı belirticisi içerir (sağda):

F₁-olumsuz₂ - zhd₃-kişi₄

Eyleme ait olumsuzluk eki ise *-BA*'dır: *par-ba* 'gitme', *işte-be* 'çalışma', *qon-ma* 'bu akşam kalma' ve *sat-pa* 'satma'.

Çekimli biçimler şu kiplerde mevcuttur: Buyrum kipi, bildirme kipi, dilek kipi, istek/izin verme kipi, olasılık kipi ve gereklilik kipi.

Buyrum kipinin ikinci kişi tekil ve çoğul hâllerinde eylem gövdesi şu şekildedir: *Par!* 'Git!'. Kibar biçimleri ise *Parzaŋ!* 'Gider misin lütfen!' ve *Parzaar!* 'Gider misiniz lütfen!' şeklindedir. Yukarı Mras

ve Yukarı Komdum diyalektlerinde ikinci çoğul kişi buyrum kipi, üleştirme eylemlerini oluşturan eylem türetme eki *-GIIA* ile sesteştir: *Kes-kele!* 'Kesin' ve *kes-kele* 'parçalara böl'. Birinci tekil kişi eki *-Ayln* ya da *-Ay'*dir: *Par-ayın!* ya da *Par-ay!* 'Bırak gideyim!'. Birinci çoğul kişi eki, küçük kapsamlı (*-AAη* ya da diyalektlerde *-AAK*) ve genişletilmiş kapsamlı (sırasıyla *-AAηnAr* ya da diyalektlerde *-AAKtAr*) olmak üzere farklılık gösterir: *Par-aaη!* 'Bizi bırakın! (ben ve sen)' ve *Par-aaηnar!* 'Bizi bırakın (sen, ben ve diğerleri)!'. Üçüncü kişi tekil ve çoğul buyrum kipleri sırasıyla *-Sln* ve *-SlnnAr* ile yapılır: *Par-zin!* 'Onu bırak!' ve *Par-zinnar!* 'Onları bırak!'.

Bildirme çekimli eylem sistemi, çok sayıda görünüş-zaman biçimi içerir. Ayrımı 1) düzenli çekimli eylem biçimi ve 2) çekimli yüklem olarak da kullanılan sıfat-fiiler olarak yaparız. Birincisi şu biçimleri içerir: Geçmiş zaman işaretleyicisi *-D*: *par-d-i* 'O gitti.'. Şimdiki zaman işaretleyicisi *-(p)ča* yardımcı eylem yapısına döner: *-(X)p+čad-ir*: *par-ča* 'gider/gidiyor'. Diyalektlerde ayrıca *par-čir* 'gider' ve *par-čad-im* 'giderim' ile karşılaşırız. Bir grup kanıtlanabilir, beğeni uyandıran ve düşünceli olma anlamlarını ifade eden dolaylı biçim şu şekildedir: *-(p)Dir*: *par-dir* 'gitmiş -belli ki, anlayabildiğim kadarıyla, başkalarının söylediklerine göre vb.-'. Dolaylı anlatımlı birleşik zaman (bitmemiş) şu şekilde yapılır: *-(p)čattir*: *par-čattir* 'gidiyor/gidiyordu -belli ki-'. Yardımcı eylem (varoluşsal ya da konumsal) ve mastar *-(A)rGA* ile hâlâ çeşitli gelecek zaman biçimleri oluşturulmaktadır. Bunlardan bazıları birleştirilmektedir: *par-arğača-m* 'Gideceğim'.

İkincisi ise şunları içerir: Gelecek zaman işaretleyicisi *-(A)r*: *par-ar* '(o) gidecek', düşük odaklılık ile bitmemişliği ifade eden bütün Türk dillerindeki geniş zamanı temel alarak geliştirilmiştir. Uzak geçmiş zaman biçimi *-GAN*'dır ve o da bitmişlik ekinden geliştirilmiştir: *par-ğan* 'gitti'. Bitmemiş geçmiş zaman *-(p)čatqan/- (p)čitqan/- (p)čiğan/-cîn*: *kel-čatqan* 'gidiyordu (o zaman)' şeklindedir. Beklenen ancak henüz meydana gelmeyen bir eylemi belirten gelecek zaman biçimi (tereddütlü) *-GAIK* eki ile oluşturulur: *par-ğalaq* 'gelecek ancak henüz gelmedi'. Zaman ekseninde konumlandırılmayan bir eylemi ifade eden alışkanlık biçimi, gelecek işlevi gösterme eğilimi olan bitmemiş bir düşük odaklılık ifade eden *-Caη* ile yapılır: *par-čaη* 'giderdi, genellikle giderdi, gider, gidecek'.

Bunlara ek olarak Şorca eylem yapısı, sözcüksel eylemlerin, sıfat-fiil hâllerini ve farklı sıralılık anlamlarını ifade etmeye olanak sağlayan, varoluşsal eylem olan *pol-* 'olmak' eyleminin çeşitli biçimlerini içeren sayısız analitik zaman-durum biçimine sahiptir: *par-čaη pol-ğan* 'giderdi (başka bir eylemin zamanını önceleyen bir zaman diliminde)'.

Dilek kipi, sözcüksel eylemin *-(A)r* sıfat-fiili ve varoluşsal eylemin geçmiş zamanı olan *e-* 'olmak' ile ifade edilir: *par-ar e-d-i* 'giderdi'.

İstek kipinin olarak adlandırılan işaretleyici *-GAy*'dir. Bu ek bütün Türk dillerinde istek anlamını ifade etse de Şor dilinde aslında bu anlamı ifade etmez. Daha çok izin verme anlamı vardır: *par-ğay* 'Tamam, gidebilir'. İstek anlamı, şart yapısı denilen çekimli işlevde kullanılan *-SA* ile ifade edilir: *par-za!* 'Ah, ya giderse! Bırakın gitsin!'. Daha başka kip biçimleri düşünüldüğünde olasılık kipinden de bahsetmemiz gerekir; *-GADIG* (aynı zamanda sıfat-fiil olarak da kullanılır): *par-ğadiğ* 'belki gidecek'. Zorunluluk ve gereklilik kipleri ise *kerek* 'gerekli' yüklemi ile mastar *-(A)rGA*'nın ya da nadiren *-(A)r* sıfat-fiilinin birleştirilmesiyle ifade edilir: *par-arğa/par-ar kerek* 'Gitmemiz gerek'.

ZHD işaretleyicisinin konumu, çekimli bir biçim işaretleyicisiyle yani zarf-fiil, sıfat-fiil ya da mastar ile doldurulabilir. Şart yapısı dediğimiz yapı hariç zarf-fiiller ve mastarlar genelde kişi işaretleyicileri ile kullanılmazlar, ancak sıfat-fiiller işlevlerine göre daha çok biçim değiştirebilirler:

- 1) F₁ - (olumsuzluk) - zarf-fiil₂
- 2) F₁ - olumsuzluk₂ - şart₃ - kişi₄
- 3) F₁ - olumsuzluk₂ - mastar₃
- 4) F₁ - olumsuzluk₂ - sıfat-fiil₃ (Tekil bir davranış olarak)
- 5) F₁ - olumsuzluk₂ - sıfat-fiil₃ (Sıfat cümlesinin başında)
- 6) F₁ - olumsuzluk₂ - sıfat-fiil₃ - kişi₄ - olay₅ (İsim cümlesinin başında)
- 7) F₁ - olumsuzluk₂ - sıfat-fiil₃ - (kişi) - olay₄ (geçmiş zaman sıfat-fiili) (Zarf cümlesinin başında)

Zarf-fiil biçimleri aşağıdaki gibidir:

-(X)p (asıl eylemle anlamca son derece kaynaşmış durumdadır;

-A (bitmemişlik biçimi);

-BAAn (öncekilerin olumsuz karşılığı);

-(X) p -(X) p (sürekli ya da tekrarlayan destekleyici bir eylemin ifade edilmesi);

-A -A (asıl eylemin gerçekleştirildiği tutumun ifade edilmesi);

-AIA (asıl eylemden hemen önce gerçekleşen bir eylemin ifade edilmesi);

-(X)p-çadip (odaklı bitmemişlik durumunun ifade edilmesi, devam eden eylem asıl eylemle aynı anda gerçekleşir);

-GANçe (çok sayıda farklı işlev ile kullanılır; asıl eyleme göre eylemin geçici, nicel veya nitel sınır, tutum ve tercih durumlarının ifade edilmesi);

-BAAnçe (sadece asıl eylem için geçici sınır ifade eder), vb.

Zarf cümlelerindeki çok sayıda sıfat-fiil de bir durum işaretleyici ve/veya edat olarak ikincil zarf-fiil hâline gelme eğilimindedir. Ör.: -GANDA, -GAnnAη ala, -GAnnAη aara, vb.

Şart yapısı -SA, genellikle şart cümlelerinde yüklem olarak kullanılır; DA sıfat-fiiliyle birleştiğinde ödünleyici anlamları ifade etmenin temel yoludur. Üçüncü tekil kişide "çekimli tip" in kişi işaretleyicisini alıp başka ek almaz.

-ArGA biçimi Şor dilinde mastar olarak işlev görür; Rus mastarlarına benzer bir şekilde hemen hemen tipik bir mastarın bütün işlevlerine sahiptir.

Şor sıfat-fiilleri şunlardır: -miş'li sıfat-fiil biçimi -GAN, bitmemişlik biçimi -(p)çatqan, gelecek zaman biçimi -Ar, alışkanlık biçimi -CAη, tereddüt biçimi -GAIAK, olasılık biçimi -GADIG. Özne yerine geçen isim tamlamaları ve zarf cümlelerinde kullanılan sıfat-fiiller, eylemi yapan kişiyi ifade eden iyelik işaretleyicileri alır; zarf cümlelerinde bu işaretleyiciler genellikle çıkarılır.

Anlamsal ve Dil bilgisel Veri

İsimler: Genel Türk dillerindeki kalma durumu, ayrılma durumu ve yönelme durumuna ek olarak son zamanlarda edatların birleşmesi, 'ile' anlatımının ve dolaylı durumların varlığıyla çok gelişmiş konumsal durumlar ağı.

Eylemler: İşlerliğin ifadesi, kiplik ve temel olarak sonralayan eylemler ile analitik eyleme ait yapılarla oluşturulan görünüş/zaman anlamları, dolaylılık için kategori temelli işaretleyicilerin varlığı.

Söz dizimsel Veri

Dil isim kökenli bir dildir; cümlede işaretlenmemiş sözcük düzeni ÖNY şeklindedir: "özne-nesne-yüklem", cümleye "konakçıların" önüne gelen söz dizimsel unsurlar (predikatif ve predikatif olmayan) eklenebilir. Durumlar arasındaki söz dizimsel ilişkiler, çoğunlukla ana cümlede çekimli eylemler ve yan cümlelerde eylemin mastar hâlleri ile "çekimli" karışık cümleler aracılığıyla ifade edilir.

e. Sözcükbilim ve Toplumsal Dilbilim Görünüşü

Şor dili; hava durumu, bitki örtüsü, hayvanlar ve özellikle avlanma gibi çeşitli doğa olaylarını belirten zengin bir yerli kelime hazinesine sahiptir. Moğolcadan ve son zamanlarda Rusçadan alınmış birçok kelime vardır. Mras diyalektini konuşanlar Hakas ile; Kondum diyalektini konuşanlar ise Altaylar ile sık sık bağlantı içinde olmuşlardır. Tarih öncesi zamanlarda, Şor dilinin Ket ve Ob-Ugor dilleri ile; ilk eski Türk dilleri zamanlarında da İran dilleriyle bağlantısı vardı.

f. Şor dilinden orijinal bir örnek metin ve metnin Türkçeye çevrilmiş hâli

"Qazyr Too" adlı destandan bir alıntı:

Amdiyi töldün alında polča,

Purunyu töldün soonda polča.

Čer püderde,

Cčer-suy qabižarda polčattir.

Bu şimdiki nesilden önce oldu,

Bu önceki nesillerden sonra oldu.

İşte o zaman yeryüzü yaratıldı,

Su ve toprak birbirleriyle mücadele etti.

Qalaqpa čer pölüşüp,

Qamişpa suy pölüşçiyan temner polča.

Kögerişkelip kök öleñ ösken tem poltur.

Altın pürlüg aq qaziñ paştarında,

Qiriq quşqa qayışqan tem poltur.

Kök öleņ paştarında kök torçuqtar
Kögleşcitkan tem poltur.
Alton ařqimniy Qazir tayya turča.
Qazir tayyani töstepkel,
Qara talay aq tüşken poltur.
Arya-ulus orta tuşta çat tüşpartir.
Qara talaydiņ qazi çerde
Ayya-künge sustayanče, altin öрге turča.
Altin örgeniņ alında
At qodurbas altin řarčin tözünde
Adazi-pariy üş qulaqtıy
Qazir por at paylal partir.
Üş qulaqtıy qazir por at po qara çerdi Üş tam çer altinya padira paskel,
Qara palçaqtı şiyara paskel, tursalyan poltur.
İygi qarayinnıņ odinya
Kök öleņ tazila tooza,
Qara köyüşbodurča.
İygi tanazinnaņ iş pişilaşkel,
Eede turuboduryan poltur.
Çevirisi
İşte o zaman yeryüzü katı toprakla
su ise kamışlarla bölündü.
İşte o zaman yeşil otlaklar büyüdü ve (yeryüzü) gittikçe daha da yeşil oldu.
İşte o zaman beyaz huş ağacının tepesinde altın yapraklarda,
Kırk kuş şarkı söylüyordu.
İşte o zaman yeşil otlakların üzerinde
Bülbüller şarkı söylüyordu.
İşte orada altmış dağ geşitli 'Qazyr-taiga' vardı.
Qazyr-tayga'nın ayak izleri boyunca kara bir deniz vardı.
Bütün insanlar ortada yaşıyordu.

Kara denizin kıyısında, ayın ve güneşin (ışığında) parlayan altından bir saray vardı.

Altından sarayın önünde,

hiçbir atın (topraktan) kurtulamadığı bağlandıkları yerde

Üç kulağı olan güzel gri bir Qazyr atı vardı.

Güzel gri üç kulaklı Qazyr atı (toprağı) tepiyor ve (onu) etrafa saçıyordu, (böylece) (dünyaya) üçüncü katmana kadar batıyordu.

Gözlerinin ateşi yeşil otlakları yakıyordu

köklerine kadar.

Buhar (atın) burun deliklerinden çıkıyordu - işte (orada) öylece duruyordu.

Kaynaklar

Babuşkin, G. F. & Donidze, G. I. (1966). Šorskiy jazyk. In: *Jazyki narodov SSSR. Tjurkskie jazyki*. Volume II. Moskova.

Borodkina I. P. (1977). Sostav glasnyx fonem v mrasskom dialekte šorskogo jazyka. In: *Jazyki narodov Sibiri*. Kemerovo, s. 11-34.

Čispijakov, E. F. (1992). *Grafika i orfografija šorskogo jazyka: učebnoe posobie dlja studentov i prepodavatelej*. Kemerovo: Kemerovskoe knižnoe izdatel'stvo.

Čispijakov, E. F. (1992). *Učebnik šorskogo jazyka: posobie dlja prepodavatelej i studentov*. Kemerovo: Kemerovskoe knižnoe izdatel'stvo.

Čispijakova, F. G. & Šavlova, N. V. (1992). *Učebnoe posobie po fonetike šorskogo jazyka*. Novokuzneck.

Čispijakova, F. G. (1991). *Učebnoe posobie po dialectologii šorskogo jazyka*. Novokuzneck.

Dyrenkova, N. P. (1941). *Grammatika šorskogo jazyka*. Moskova-Leningrad.

Esipova, A. V. (1993). *Opredelitel'naja funkcija pričastij v šorskom jazyke*. Novosibirsk: Izdatel'stvo NGU.

Kurpeško, N. N. & Širobokova, N. N. (1991). *Biverbal'nye konstrukcii s glagolami bytija -p čat, -p odur, -p čör v šorskom jazyke*. Kemerovo.

Kurpeško-Tannagaševa, N. N. & Apon'kin, F. Y. (1993). *Šor - qazaq pasoq qazaq -šor ürgedig söstük*. Kemerovo: Kemerovskoe knižnoe izdatel'stvo.

Nevskaya, I. A. (1993). *Formy deepričastnogo tipa v šorskom jazyke*. Novosibirsk: Izdatel'stvo NGU.

Nevskaya, I. A. (1998) The revival of literary Shoe. In: *Turkic Languages*. Volume 2. N. 2. Wiesbaden:Harrassowitz, 253-270.

Pospelova, N. B. (1977). Sostav soglasnyx fonem v šorskom jazyke. In: *Jazyki narodov Sibiri*. Kemerovo. s. 11-34.

- Pritsak, O. (1959). Das Schorische. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. T.1. Wiesbaden. 630.
- Radloff, W. (1866). *Die Sprachen der turkischen Stämme*. Theil 1: Die Dialekte des eigentlichen Altaj: der Altajer u. Teleuten, Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen. St.-Pbg, 334-423.
- Radloff, W. (1866). *Obrazcy narodnoj literatury tjurkskix plemen*.
- Radloff, W. (1888-1911). *Opyt slovarja tjurkskix narečij*.
- Šencova, I. V. (1988). *Vyraženie vidovyx značenij glagola v šorskom jazyke*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskix nauk. Alma-Ata.
- Sudačakov, M. L., Čul'žanov, G. D. & Kostočakov, G. V. (1992). *Šorsko-russkij slovar'*. Novokuzneck.
- Verbickij, V. (1887). *Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka*. Kazan.

İnternet Kaynakları

- <http://shoriya.ngpi.rdtc.ru/>
- <http://www.eki.ee/books/redbook/shors.shtml/>
- <http://lingsib.iea.ras.ru/en/>
- http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=cjs
- <http://www.severcom.ru/nations/item41.html>